

BORUT RUTAR

→ borec

TIGR

PROTI
DUHOVNEMU
GENOCIDU
FAŠIZMA
NAD PRIMORCI
Tolminsko
1918-1941

I Z P R I H O D N J E Š T E V I L K E

POEZIJA, PROZA, ESEJI

POD OROŽJEM JEZIK

Srbska vojna pisava iz konkretnih pobud, antologija

Izbral in prevedel **Franci Zagoričnik**

FOTOGRAFIJA

Igor Modic

ZNAMENJA MED PECO IN POHORJEM

Spremna besedila **Igor Glasenčnik**

SPOZNANJA

Jurij Zalokar

POT IZ OŽINE ALI OSVOBODITEV VERE

Založba
Tangram

horec

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica. Ljubljana

949.712-15"1918/1941"
945.33"1918/1941"

RUTAR, Borut

Tigr proti duhovnemu genocidu fašizma nad Primorci. Tolminsko :
1918-1941 / Borut Rutar. – V Ljubljani : Društvo za preučevanje
zgodovine, literature in antropologije : Tangram, 1996. – (Borec,
ISSN 0006-7725 ; 48, 544-545) (Ecce homo)

58382848

BORUT RUTAR

TIGR

PROTI

DUHOVNEMU

GENOCIDU

FAŠIZMA

NAD PRIMORCI

Tolminsko

1918-1941

*V slepi ulici človeštva,
fašizmu,
smo Primorci branili
nevidni srebrni živec slovenstva
s tajnim bojem TIGRA.*

Tonetu

KAZALO

PREDGOVOR ♦ 9

Milica Kacin/Wohinz: PRIMORSKA MED DVEMA VOJNAMA ♦ 15

TOLMINSKO ♦ 31

Tolminci v avstroogrski monarji
Dve leti in pol z bliski topov razparanih noči, italijanska zasedba
Začetki poitalijančevanja
Odprtje učiteljsča v Tolminu
Z bombo nad slovenske volivce
Lastna kultura, temelj obrambe pred potujčenjem
Nastanek TIGR-a na Tolminskem
Preganjanje slovenskih učiteljev
Ustanovitev tajnega dijaškega krožka
Celice TIGR-a na Tolminskem
Akcije tigrovcev na Tolminskem
September 1930: Borba in TIGR pred fašističnim sodiščem
Prvi tržaški proces
Poglavitna naloga v obdobju 1931-1941:
 ohranitev maternega jezika in slovenskega duha
Duhovna praznina zadnjih let pred vojno

KOBARIŠKO ♦ 121

Kobarid, "najbolj narodni trg" na Primorskem
Leto 1915: "... in ti mi boš krvava tekla..."
Aroganca nove oblasti do domačinov
Fašistični bizantinizem v Kobaridu
Celice TIGR-a na Kobariškem
Akcije tigrovcev na Kobariškem
Andrej Manfreda
V Kobaridu po letu 1930

PRIPRAVA ATENTATA NA MUSSOLINIJA ♦ 155

Kobarid, septembra 1938

BAŠKA GRAPA, SLAP OB IDRIJCI, ŠENTVIŠKA PLANOTA ♦ 165

V Baški grapi pred prvo svetovno vojno
November 1918: italijanska zasedba
Nastanek TIGR-a v Baški grapi
Illegalni pevski zbor na Slapu ob Idrijci
Akcije tigrovcev v Baški grapi do 1930
Sestanki članov TIGR-a iz Baške grape z operativci
jugoslovanske obveščevalne službe v Ljubljani
Protiudarci fašistične varnostne službe
Razmere po aretacijah leta 1930
Šentviška planota
Splošne razmere v Baški grapi v letih 1930 -1937
Priprave TIGR-a na bližajočo se vojno
Obsodbe tigrovcev iz Ruta
Evakuacija prebivalcev iz Baške grape 1941

PRIMORSKI EMIGRANTI V SLOVENIJI ♦ 229

Soča, društvo primorskih Slovencev v Ljubljani
Zveza emigrantskih društev
Emigrantsko društvo Soča na Jesenicah
Celica TIGR-a na Jesenicah
Ukinitev emigrantskega društva Soča

BOVŠKO ♦ 243

Bovec, izbrano letovišče v monarhiji
Vkorakanje italijanske vojske
Raznarodovanje na Bovškem
Bovški narodnjaki
Celice TIGR-a na Bovškem
Akcije tigrovcev na Bovškem
Preiskava jugoslovanske policije, Gestapa in Ovre leta 1940
Soška legija, vstaja primorskih emigrantov
Junak Ferdo Kravanja
Zaslišanja in obsodbe tigrovcev iz Bovca in Čezsoče

VIRI IN LITERATURA ♦ 285

PREDGOVOR

Oktobra 1993 sem obiskal starega moža. Jesen je napolnila dan z milo toplino in morskim vonjem iz tržaškega zaliva. Zadnjič sem ga bil obiskal že pred več leti in od takrat se je v najinih življenjih veliko spremenilo.

V tiho stanovanje sem se namenil vstopiti z vsem spoštovanjem, da bi dojel življenjski prostor in utrip skorajšnjega stoletnika. Le bežno sva se poznala; o njegovi usodi tudi doma nismo govorili. Kot da se o njem ni spodobilo kar tako mimogrede pogovarjati.

Pri vhodnih vratih sem pozvonil, nekaj trenutkov počakal, potem pa sem v dvomu, da morda ni slišal zvonca ali pa jaz ne njegovega poziva, vstopil. Prav dobro me je bil slišal in me povabil v stanovanje.

“Kar naprej,” je rekel. Izmenjala sva si običajne vljudnosti in povedal sem mu, kdo od njegovih sorodnikov sem. Imel je snežno bele lase, v njegov obraz je čas vtisnil dvaindevetdeset let. Anton Rutar.

V sobi je lebdel prijeten mrak. Skozi okna in tanke zavese so mehko presevali žarki, kot ne bi bili od sonca, marveč svetloba zastrte nočne svetilke. Svileni so prekrivali bele papirje, nalivno pero, zeleno rastlinje, mizo, fotelje, preprogo.

Najprej mi je ponudil močnejše pijače in sok, a sem se odločil za kavo. Sedla sva za mizo, a beseda ni in ni stekla, bila sva si popolna tujca.

Nad njim je visel težak zastor skrivnosti. Iz spoštovanja nisem začel pogovora. Nobena fraza, nobeno vljudnostno vprašanje ni bilo umešno. Molčal sem. A to ni bila zadrega. Bil je tisti posebni molk, ki je oveko večal trenutke izjemnega popoldneva; s toplimi pljuski tišine je valoval po stanovanju. Slišati je bilo en sam zvok: tiktakanje ure na steni, mehak, enakomeren, pak, pak, pak, pak.... Utripal je v vonju zrelega grozdja v pleteni košari na mizi.

Police v dnevni sobi so bile polne knjig. Vstal sem, da bi se iz njihovih naslovov dokopal do skrivnostneževega značaja. Po njegovi meniški, skoraj asketski zunanjosti sem pričakoval, da bodo to predvsem knjige s področja filozofije, zgodovine ali leposlovja, toda ne. Bili so predvsem lahkontni romani.

Mislil sem si, to ni njegova literatura. Njegov delovni kabinet mora biti v drugi sobi. To berilo je bilo primerno za gospodinje, ki se zatečejo k branju v odvečnem času med pripravljenim kosilom in čakanjem vnukov iz šole. Knjigo odložijo, kakor hitro se otroci pripodijo skozi vrata, odvržejo

težke torbe in sedejo za mizo h kadeči se juhi. Nisem si mogel predstavljati, da bi ta mož sploh imel take knjige.

A me je prehitel. Izdal sem se, da prihajam iz sveta literature. Rekel mi je:

“Knjige, aha! Pišeš?”

“Ja, pišem,” sem odgovoril.

Odkritje najinega skupnega nagnjenja, pisanja, je podrlo vse ovire med nama.

Kot bi potegnil za skrivnostni vzvod, so sprhneli zadnji zavoji molka. Dotlej sva bila povita v oprezni mumiji varljivega vsakdana. Globoko sva si oddahnila in si odprla zlata vrata najinih osebnosti. Skoznja je zablašala prvinska človeška poštenost, na katero ne vplivajo ne leta ne narodnost ne katera koli druga ovira. Vstopila sva v palačo človeškega značaja, ki se imenuje zaupanje.

Bil je pripadnik tajne organizacije TIGR, ki se je od leta 1922 do 1943, v enaindvajset let trajajočem obdobju fašizma na Primorskem, borila za narodni obstoj Slovencev. Ostal je zadnji od sedeminosemdesetih obtožencev prvega tržaškega procesa leta 1930. Na procesu je bil Anton Rutar obsojen na deset let zapora.

Po drugi svetovni vojni je zapisoval vse podatke o tajni organizaciji TIGR. Zbiranje je bilo težavno, organizacija je delovala v strogi tajnosti. O njenem delovanju je v Sloveniji zelo malo pisnih dokumentov. Poročila so v policijskih zapisnikih fašističnih zasliševalcev, danes shranjenih v italijanskih državnih arhivih v Rimu in arhivu gestapa v Bonnu. Desetletja je Anton Rutar razkrival krajevno mrežo organizacije na Vipavskem, Krasu, Goriškem, v Baški grapi, na Tolminskem, Kobariškem in Bovškem. Biografije posebej aktivnih članov je priobčil v Slovenskem primorskem biografskem leksikonu pri Mohorjevi družbi v Gorici.

Njegova dolgoletna želja je bila zbuditi med Slovenci srčiko zavesti, da se imamo za priključitev Primorske k Sloveniji zahvaliti tudi članom TIGR-a. Poldrugo desetletje pred drugo svetovno vojno so pred svetom razglašali, da so Primorci del slovenskega naroda, nikoli sprijaznjeni ne s fašizmom ne z italijansko zasedbo. Bili so dokaz političnega in narodnega upora. Narodno gibanje organizacije TIGR je bilo upor Primorcev proti fašizmu v dvajsetih in tridesetih letih in leta 1945 politični temelj, ki je upravičeval partizansko zasedbo Trsta, Gorice, Reke in Istre. Partizanska vojska je pomenila kontinuiran boj organizacije TIGR.

Za pisanje knjige o organizaciji TIGR na Tolminskem mi je Anton Rutar dal bogat osebni arhiv v obsegu devetih fasciklov. Uresničil naj bi njegove dolgoletne sanje o obuditvi spomina in rehabilitaciji članov organizacije.

Ali bi mogel odkloniti to očaku, korenini, iz katere so pognali današnji sadovi Primorske: mir, demokracija, blaginja in končno samostojna

Slovenija? Odločilno vprašanje se mi je zastavilo, ko sem se vprašal, kaj o TIGR-u sploh vem? V spominu je ostala neka daljna srednješolska ura, ko je profesor zgodovine na kratko razložil, kaj in kdo so bili tigrovci.

“Bili ste kot Baski v Španiji?” Drzno sem vprašal in primerjal gibanje s sodobnimi dogajanji v svetu.

A me je presenetil, segel je daleč v preteklost.

“Bili smo kot prvi kristjani, ki so se borili proti starorimskim legijam za človečnost in pravico. Naš nasprotnik ni bil demokratična država, bil je fašizem, ki je nazadnje pogнал svet v drugo svetovno vojno!”

“Slovenci, Primorci, ste bili prvi Židje v koloseumu fašistične države, ki ste padli pod udar rasizma, raznarodovanja?”

“Fašizem je izvajal nad nami narodnostni, kulturni, mentalitetni, etnični, osebni in duhovni genocid. V narodno izraznost rodu Primorcev, ki se je oblikovala v stoletjih, so enaindvajset let tkali, prepajali fašizem in italijanstvo. Fašizem si je zadal za cilj naše narodno izginotje.”

“Torej je nacizem pri Židih zaostрил vprašanje fizičnega iztrebljenja, Primorce pa je fašizem ubijal duhovno, prek vseh izraznih oblik je brisal narodno identiteto z asimilacijo?”

“Natančno tako. In to se ne sme pripetiti nobenemu narodu več na svetu. To je poraz človeške civilizacije. Vsiljevanje tuje narodnosti je dejanje, ki se upira notranji naravi človeka in je nezdržljivo z njegovim odnosom do sveta. Dal ti bom vse svoje gradivo, rokopisi so nastajali štirideset let. Nočem, da so nanizani samo suhoparni podatki o našem delovanju. Ti si pisatelj in vsej tej ilovici podatkov moraš vdahnuti duha. Tistega duha, ki nas je pogнал proti veliko močnejšemu sovražniku, proti fašizmu. Duha, ki se ni pustil spremeniti, poitalijančiti, fašizirati. Prikaži moč tiste sile, pravega gona po narodni samoohranitvi. To vrlino imajo vsi narodi, je z narodno zavestjo kakor s sončno svetlobo prepojeno naše družbeno življenje, z lastnim jezikom, s kulturo, temperamentom, z narodnimi običaji. Ko obvladujemo ta temelj naše identitete, lahko gradimo multikulturalnost, civilizacijo enakopravnih narodov, svobodno življenje, ki je sprejemljivo za vse.”

Drugi povod za pisanje knjige je bil osebni. Oktobra 1993 sem bil zaposlen v begunskem taborišču v Tolminu med muslimanskimi pribežniki iz razplamtele vojne na Balkanu, v Bosni in Hercegovini. Največ beguncev je bilo žensk in otrok, starcev in nekaj moških. Taborišče je navkljub vsej klavrnosti in ponižanju človeškega dostojanstva delovalo brezhibno, kolikor smo mogli, smo dali. Največje sreče, doma, svobode in domovine, ni bilo mogoče dati. Tako sem iz lastne izkušnje spoznal tragiko stričevega pripovedovanja o usodi Primorcev pod fašizmom.

Iz oči beguncev, žena, otrok, starcev, mož, njihovih hrapavih, jecljajočih besed in tesnobe, stisnjene v njihovih prsih, iz temine njihove brezizhodnosti sem razbral, kaj pomenijo diktatura, absolutizem, režim, preganjanje, vojna, mučenje, ječa, genocid, razpad države, propadla državna ideologija. V begunskem taborišču smo dneve in dneve razmišljali o teh pojmihi in čutili njihove posledice. To so besede nevidnih ran, ki se neizbrisno

vrežejo v osebnost prizadetega. Če sem kje spoznal pravi občutek pomena besede človečnost, sem ga v begunskem taborišču. Globoka notranja človečnost nam ostane edina vera v življenje.

Tretji razlog za pisanje knjige je bila petdeseta obletnica padca fašizma in nacizma. Padec zločinskih, diktatorskih režimov je v letu 1995 proslavljala vsa demokratična Evropa in tudi svet. Doma, v Sloveniji, je napočil čas, da organizacija TIGR v slovenski narodni zavesti in zgodovini dobi enakovreden položaj in mesto poleg drugih domačih in svetovnih gibanj in sil, ki so premagale zločinski ideologiji. Proti organizaciji TIGR sta tajni policiji fašizma in nacizma, Ovrha in Gestapo, sprožili obširno preiskavo, ki so jo vodili z najvišjih vrhov služb notranjih ministrstev v Rimu in Berlinu. Poročila o aretacijah in zaslišanjih tigrovcev so bila predstavljena Mussoliniju in Himmlerju.

Knjiga pojasnjuje metode raznarodovanja Primorcev pod fašizmom. Z letom 1918 Primorci nismo bili priključeni prvi zgodovinski nacionalni državnosti, Kraljevini Jugoslaviji. Primorsko je zasedla italijanska vojska. Katastrofa se je začela, ko se je v Italiji leta 1922 povzpela oblast Mussolini. Ta je sistematično trgal relikvije slovenskega naroda; v šolah in javnem življenju je bil prepovedan slovenski jezik, prepovedani so bili slovenski običaji, poitalijančena so bila imena slovenskih krajev, rek, gor, pa tudi osebna slovenska imena. Novorojencem so morali dati imena iz zakonskega registra italijanskih osebnih imen. Nad Primorci je fašizem izvajal kulturni in narodnostni genocid. Za nazoren prikaz te tragedije četrtine slovenskega naroda sem v vsakem poglavju, ki obravnava določeno območje, najprej navedel doseženo stopnjo narodnega razvoja v avstroogrski monarhiji pred nastopom fašizma. Pojasnil sem razmere v lokalni upravi, kjer so povsod na Primorskem na začetku dvajsetega stoletja razen v Trstu Slovenci dosegali volilno večino, naštel slovenske ustanove s področja gospodarstva, bančništva, sociale, vzgojnozobraževalne zavode, kulturna društva. Poleg tega sem opisal narodnjaško razporejenost v posameznih naseljih na Tolminskem, tisto značilno "dušo" trgov, ki je vsakemu kraju dajala svojevrsten pečat in je danes, v času potrošništva in industrializacije, skorajda ne poznamo več. Tem krajšim opisom sledi glavna vsebina, upor Primorcev proti sistematičnemu raznarodovanju.

Ker knjiga pojasnjuje razmere v določenem, severnem delu Primorske, te pa so bile odvisne od dogajanja v celotni deželi, pa tudi od mednarodnih razmer, sem v uvodu prikazal politično, vojaško in socialno stanje na celotnem Primorskem od leta 1918.

Pri pisanju knjige sem kot temeljno gradivo uporabljal fond Antona Rutarja kot izvirno pričevanje neposrednega aktivista TIGR-a na terenu, ki je leta 1991 od Skupščine občine Nova Gorica prejel naziv častnega občana. Od tedaj hrani njegov osebni arhiv tamkajšnji Pokrajinski arhiv.

Največja vrednota Rutarjeve zapuščine je, da jo je pisal neposredni

organizator gibanja TIGR in da so zato zapisi o odnosih in delovanju organizacije avtentični. Bil je član Izvršilnega odbora TIGR-a za Goriško, sodeloval je z Albertom Rejcem in Zorkom Jelinčičem, organiziral je mrežo organizacije. V najinih številnih srečanjih je vame vtisnil odmev tistega daljnega časa in razmer.

Pomanjkljivost Rutarjeve zapuščine sta pomanjkanje faktografske natančnosti in ne dovolj kompleksno zajemanje dogajanja. Zato sem tam, kjer je bilo mogoče, njegove podatke primerjal z drugimi viri in jih dopolnil.

Vsebinsko knjige so z ustnimi izjavami obogatili še živi tigrovci Bogomil Hvala, Mirko Brovč, Andrej Kavs, Anton Leban, Simon Fon in Slavko Mašera. Knjigo namenjam njim in veličini organizacije, ki so ji pripadali.

Prisrčna zahvala prof. Janezu Dolencu za prvi pregled besedila in sugestije.

Zahvala dr. Milici Kacin-Wohinz za spremne besede Primorska med dvema vojnama, ki jih ponatiskujemo iz Idrijskih razgledov (XXXII/1987, št. 2, str. 33-40).

Za posredovanje rokopisov iz fonda Antona Rutarja in za obsežno fotokopiranje se zahvaljujem Kristini Koglot iz Pokrajinskega arhiva Nova Gorica.

Za nesebično dovoljenje za vpogled in izpis podatkov iz kronik župnij Tolmin, Volče in Kobarid se zahvaljujem duhovnikom Dominiku Brusu, Milanu Sirku in Francu Rupniku.

Fotografsko gradivo so prispevali Ivanka Kosmač-Hvala, Alfonz Podreka, Anton Rutar, Andi Bernard, Sonja Mašera, Goriški muzej iz Nove Gorice in Muzej za Tolminsko. Hvala tudi njim!

Vsebinsko knjige so z izjavami obogatili posamezniki, ki so navedli lastne izkušnje s fašističnim režimom in tako pripomogli k opisu splošnih razmer. Navedeni so med viri v seznamu spominskih izjav. Tudi njim se zahvaljujem za pripravljenost za sodelovanje.

Na koncu predgovora naj navedem še neko osebno misel. Knjiga je kulturno dejanje. V tej knjigi so opisane temne, črne plati človeštva. Prva svetovna vojna, begunstvo, duhovni genocid fašizma, obveščevalne službe, sodni procesi, obsodbe... Zato naj bo to delo prispevek k tisti človečnosti, ki ne bo dovolila, da bi se kateremu koli narodu to ponovilo.

Pred pragom drugega tisočletja smo Slovenci na cilju: večstoletno narodno stremljenje po samostojni državi in samostojnem odločanju ter lastnih hotenjih in želja živeti po lastnem narodnem značaju sta se uresničila. Samostojna Slovenija je postala stvarnost, sanje rodov Slovencev so uresničene. Upam, da bodo mnogi s to knjigo zaživeli v naši narodni identiteti.

Zapisano ob petdesetletnici padca fašizma in nacizma, maja 1995.

Zgodovinski razvoj tiste slovenske narodnostne skupnosti, ki je v obdobju med dvema vojnama pripadala Italiji, se v celoti razlikuje od razvoja ostalih Slovencev, združenih v Jugoslaviji, razlikuje pa se tudi od zgodovinskega razvoja v Italiji. Glavna specifičnost je v dejstvu, da je vsa zgodovina Slovencev v Italiji pogojena z vprašanjem obstoja ali propada narodnostne skupnosti. Vsa vprašanja: politična, nazorska, gospodarska, socialna in kulturna so bila podrejena tej osnovni zahtevi.

Druge splošna značilnost je da, kar je veljalo za primorske Slovence, je veljalo tudi za istrske Hrvate, ki so pripadali po prvi vojni Italiji. Čeprav so obstajale velike razlike med Istro in Goriško, med Istro in Trstom, razlike v narodnostni in socialni strukturi - razlike v politični in kulturni preteklosti, v gospodarstvu in v tradicijah -, se obe narodnosti znajdeti na skupnem imenovalcu, to je v boju za nacionalno samoohranitev. Zato imamo pri obravnavi tega razdobja vedno v mislih slovensko - hrvatsko narodnostno skupnost kot enoto. Vendar je treba upoštevati, da je boj za nacionalni obstanek Slovencev imel močnejši akcent. Komaj milijonski slovenski narod je bil namreč po prvi vojni razkosan na štiri države in v nobeni državi ni imel možnosti svobodnega nacionalnega razvoja. Medtem, ko so bili Slovenci v Jugoslaviji - okrog dve tretjini - podvrženi hegemoniji srbske buržoazije, je bila skoraj tretjina Slovencev v Italiji obsojena na nacionalno smrt, podobno tudi v Avstriji in v Madžarski. To pa je pomenilo, da je obstojala nevarnost propada celotnega slovenskega naroda. Ni torej naključje, da se je slovensko vprašanje v politiki komunističnih partij posebej in radikalneje reševalo kot vprašanje Hrvatov, in ni naključje, da so bili Slovenci na Primorskem nacionalno zavednejši, bolj utrjeni in bolj pripravljeni za nosilce narodnoobrambnega boja.

Najprej pogledjmo, kako je sploh prišlo do tega, da je po prvi svetovni vojni pol milijona Slovencev in Hrvatov Primorske in Istre prišlo pod Italijo. Gre za ozemlje, ki danes v glavnem pripada Jugoslaviji in ki je bilo etično čisto, razen v mestih: Trst, Gorica, Reka in na zahodni obali Istre. To ozemlje, imenovano Julijska krajina - Venezia - Giulia, je Italija dobila kot nagrado za vstop v vojno na strani antante. S tajnim londonskim paktom leta 1915 so velesile obljubile Italiji ozemlje, ki ni bilo njihovo, pač pa avstrijsko, po narodnostni sestavi pa pretežno slovensko in hrvaško. To pomeni, da Italija ni stopila v vojno samo za-

to, da reši izpod Avstro-ogrske nekaj sto tisočev Italijanov in s tem dopolni svoj risorgimento, marveč je s tem uveljavila svoj nacionalistično-imperialistični koncept, ki ga je italijanski predsednik Salandra označil kot "sacro egoismo italiano". Italija je hotela postati gospodar na Jadranu in ustvariti iz Trsta in cele Primorske odskočno desko za gospodarski in politični prodor na Balkan.

Vprašati se moramo, kako da je Jugoslavija, ki je nastala leta 1918 na ruševinah Avstro-ogrske pristala na rapalsko pogodbo in prepustila Italiji pol milijona Jugoslovanov? Bila je izjemno šibka zaradi notranjih spopadov komaj združenih narodov in zaradi mejnih vprašanj z drugimi sosedi. Nanjo sta pritiskali Anglija in Francija, ki ju je obvezoval londonski pakt. Ob podpisu rapalske pogodbe je sporočal voditelj jugoslovanske delegacije v Beograd: "Ker ni nika-kršnega izgleda, da bi dobili ugodnejšo pogodbo, sporazum pa je nujen, tako zaradi zunanjih, kakor zaradi notranjih razmer, smo se odločili - Jugoslovani -, da po dolgi borbi sprejmemo tisto, kar nismo mogli spremeniti." Rapalska pogodba ni vsebovala nobenega določila v zvezi s slovensko-hrvaško nacionalno manjšino v Italiji.⁽¹⁾ Pa tudi druge pogodbe med Italijo in Jugoslavijo iz leta 1924 in 1937 je ne omenjajo. To pomeni, da Slovencem in Hrvatom v Julijski krajini ni bil priznan status nacionalne manjšine, obenem pa so bile zagotovljene vse nacionalne pravice tistim Italijanom v Dalmaciji, ki so pripadali Jugoslaviji. Razmerje svetovnih sil je bilo - in je še danes - v korist močnejših; močne, velike, zmagovalne države niso bile obvezane zagotoviti manjšinskih pravic, pač pa so to morale storiti šibke, majhne države, med njimi Jugoslavija. Jugoslavija je zavestno žrtvovala svojo manjšino za ceno prijateljstva z nevarno sosedo.

Slovenci in Hrvati v Julijski krajini so se morali zadovoljiti z ustnimi obljubami italijanskih državnikov, ki so zagotavljali na mirovnih konferencah in v rimskem parlamentu, da bo Italija, že zaradi svojih demokratičnih tradicij, spoštovala njihove nacionalne pravice in gojitev nacionalne kulture. Toda namesto avtonomije, namesto sožitja med dvema narodnostima, se je tudi po prvi vojni nadaljevalo tisto nasprotje do slovenstva, ki je vladalo pred vojno. Še več, sprevrglo se je v skrajni šovinizem, razširilo se je iz Trsta na vse ozemlje Julijske krajine in doseglo višek v fašistični raznarodovalni politiki. Zakaj? Saj po priključitvi Julijske krajine k Italiji ni bilo nikakršne nevarnosti, da bi v deželi slovanstvo prevladalo nad italijanstvom.

V prvih letih, od 1918 do rapalske pogodbe 1920, se je nacionalna mržnja stopnjevala zaradi bitke na diplomatskem odru, zaradi napetosti med Italijo in Jugoslavijo glede razmejitve. Že v tej začetni dobi se je pojavil fašizem, ki je pod zastavo obrambe italijanstva in na liniji sovraštva do Slovanov združil vse italijanske nacionalne stranke. Postal je dedič nekdanjega italijanskega liberalnonacionalnega gibanja. Prav zaradi navzočnosti Slovencev in Hrvatov se je fašizem v Julijski krajini hitreje in močnejše uveljavil kot v drugih italijanskih pokrajinah. Čeprav je fašizem v Italiji nastal kot inštrument vladajočega buržoaznega razreda, da mu je zavaroval oblast pred delavsko revolucijo, je bil v Julijski krajini usmerjen izrazito protislovansko. In ker je slovensko-hrvatsko prebi-

valstvo hitro po vojni simpatiziralo z revolucionarnim delavskim gibanjem, je bilo za fašizem hkrati nacionalni in razredni nasprotnik. Od tod poimenovanje slavo - komunizem, pojem, ki je dva nasprotnika združil v enega, v sovražnika številka ena.

S prevzemom oblasti, po letu 1922, je fašizem raznarodovalno politiko uzakonil, postala je sestavni del državne politike; uresničeval jo je sistematično - programirano in nasilno. Fašistična doktrina je postavljala državo nad vse. V njej lahko posameznik ali skupina - bodisi nacionalna ali politična - obstajata le, v kolikor se izenačujeta z državo. Torej tudi slovensko-hrvatska, nemška in francoska narodnostna skupnost niso mogle imeti mesta v fašistični Italiji. Vrhovni interes fašistične države je bila popolna unifikacija države - nacionalna, politična in ideološka, z vidika ustvariti močno državo, sposobno za imperialistično ekspanzijo. Pojma nacionalna skupnost ali nacionalna manjšina sta izginila, nadomestil jo je pojem drugorodci, "skupine drugorodcev" - nuclei allogeni, ki je označeval amorfn, nacionalno neosveščeno maso prebivalstva. Cilji fašizma so se skladali s šovinističnim razpoloženjem tržaških nacionalistov glede popolnega zatrtja neitalijanskega življenja v Julijski krajini. Ta perspektiva je imela svoj smisel tudi ali predvsem z vidika italijanske imperialistične ekspanzije na Balkan, to je agresivnosti do sosednje jugoslovanske države. Ozemlje Julijske krajine je torej postalo pomembno tudi za zunanjo politiko, zato sta bila tu delavski razred in slovensko-hrvatsko prebivalstvo glavni objekt fašističnega nasilja. Cilj je bil: ustvariti ob meji italijansko kompaktno ozemlje kot dinamično ost za ekspanzijo na Balkan. To je pomenilo, zbrisati iz Julijske krajine Slovence in Hrvate oz. jih raznaroditi, poitalijančiti.

Toda vprašati se moramo, kako pa je bilo mogoče upravičiti pred svetom eliminacijo neke nacionalne skupnosti; upravičiti raznaroditev, poitalijančenje ali genocid nad pol milijona prebivalstva? Kakšna logika je vodila italijansko in posebej fašistično politiko raznarodovanja? To je bila logika nacionalne in razredne superiornosti ali mišljenje o manjvrednosti slovanskih ras. "Prebivalstvo ob naši vzhodni meji nima lastne zgodovine in civilizacije... Nima lastnega nacionalnega čuta in nacionalne kulture", je trdil tržaški fašistični sekretar Livio Ragusin Righi v knjigi "Politica di confine" iz leta 1929. In dalje: "sestoji iz kmetov, ki so vedno živeli v revščini... je brez razreda izobražencev in tudi brez najbolj skromne vzgoje... je brez lastnega prepričanja in brez vsakršne nacionalne zavesti"; zato je po mnenju pisca obsojeno, da ostane v nevednosti, podrejeno močnejšemu in da izgine po sili naravnega zgodovinskega procesa.⁽²⁾

Sicer pa italijanska država nikoli ni javno priznala, da namerava raznarodovati. Predvsem je poskušala dokazati, da je bilo to ozemlje od nekdaj italijansko. Kar je bilo neitalijanskega, drugorodnega, naj bi bilo umetno ustvarjeno in manjvredno, zato mora spet postati italijansko. To argumentacijo je preciziral Mussolini v tajni okrožnici ministrom leta 1925 takole: Italijanske demokratske vlade niso imele jasne koncepcije o vladanju drugorodcem. Ker so novi meji na vzhodu pripisovale zgolj strateški značaj, so pristajale na avtonomijo

novih provinc in se zadovoljevale z ubogljivim, čeprav naciji tujim prebivalstvom ob meji. Fašistična vlada pa je svoj program do drugorodnega ljudstva naslonila na dejstvo, da so vsa priključena ozemlja geografsko in zgodovinsko sestavni del Italije. Ker so le avstrijske vlade zabrisale italijanstvo tega ozemlja, ga je treba, sedaj ko je Italija postala močna, popolnoma reintegrirati. V tej misli je zapopadeno bistvo odnosa fašizma do drugih narodnosti, to je: zanikanje obstoja nacionalnih manjšin v mejah Italije.⁽³⁾

Razumljivo je, da so se Slovenci in Hrvati od vsega začetka upirali asimilaciji, vendar so se politične koncepcije in metode odpora znotraj nacionalne manjšine spreminjale, kakor se je stopnjeval raznarodovalni pritisk. V začetku do leta 1928 je prevladovalo tole stališče: sprejeti dejstvo, da je Julijska krajina v italijanski državi, in doseči avtonomni razvoj nacionalne manjšine. Slovenci in Hrvati morajo ohraniti svojo nacionalno individualnost, da se bodo nekoč pridružili jugoslovanskim narodom.

V prvem desetletju po vojni je narodno politiko vodilo društvo Edinost. Razcepljeno je bilo na tržaško narodno - liberalno in goriško krščansko - socialno krilo, toda navzven v obrambi nacionalnosti je bilo enotno. Temeljni namen društva, ki je legalno obstajalo do leta 1928, je bil: po zakoniti poti in z lojalnim odnosom do italijanske države doseči, da bo nacionalna manjšina ohranila vse svoje pravice, jezikovne, šolske in kulturne, da bo obdržala nacionalno individualnost oz. da se ne bo poitalijančila. Spricho državno-pravne pripadnosti se je bitka za ohranitev te skupnosti lahko razvijala le v okviru italijanske države. Z legalnimi sredstvi in z lojalnim odnosom do države in oblasti - tudi fašistične - se je društvo prizadevalo ohraniti tiste nacionalne pravice, ki so jih Slovenci in Hrvati že imeli v Avstriji. S prošnjami in protesti v parlamentu, z intervencijami pri lokalnih in osrednjih oblasteh so se predstavniki manjšine, zlasti Josip Vilfan, Engelbert Besednjak in Virgilij Šček, zavzemali za vsako posamezno šolo, za vsako društvo, za vsako prireditev in proti vsakršni krivici, ki je bila tako ali drugače storjena Slovincem in Hrvatom. V obsežnih spomenicah Mussoliniju so prosili, naj asimilacijsko politiko zamenja s politiko ohranitve manjšine. Dokazovali so, da ni nevarna integriteti italijanske države, da je njen obstoj celo koristen za ugled Italije v svetu in kot most za dobre sosedske odnose med romanskim in slovanskim svetom. Vero v uspeh jim je vlivalo tudi prijateljstvo med Italijo in Jugoslavijo, sklenjeno leta 1924 ob priključitvi Reke.⁽⁴⁾

Vsa prizadevanja so bila zaman. Fašizem ne bi bil fašizem, če bi dopustil tuje narodnostno telo na italijanskem nacionalnem telesu. Zadušil je vse demokratične oblike življenja v Italiji, zadušiti je moral tudi nacionalne manjšine. Ko je leta 1928 potekla prijateljska pogodba z Jugoslavijo, so padli zadnji ostanke narodne organiziranosti.

Asimilacija Slovencev in Hrvatov se je začela že pred fašistično ero, z ukinjanjem posameznih šol, s prepovedmi nacionalnih manifestacij, z izgonom slovenskega in hrvaškega jezika s sodišč in državnih uradov, s požigi in razdejanjem društvenih sedežev, ki so jih s podporo oblasti izvajale fašistične čete. Fa-

šistična vlada je hitro po prevzemu oblasti to politiko uzakonila, začevši leta 1923 z Gentilejevo šolsko reformo, ki je v nekaj letih spremenila okrog 400 slovenskih in hrvaških šol v italijanske. V naslednjih letih je bilo postopoma po zakoniti poti, možni v fašističnem režimu, zbrisano vse, kar bi utegnilo na zunaj pričati o obstoju slovenske in hrvaške skupnosti na tem ozemlju:

Prepovedana je bila uporaba materinega jezika v uradih, ukinjenih je bilo okrog 500 prosvetnih, kulturnih, političnih, socialnih, športnih in mladinskih društev z okrog 450 knjižnicami, ukinjeni so bili vsi neitalijanski časopisi in revije, preganjana je bila knjiga, ukinjeno je bilo okrog 300 gospodarskih produktivnih zadrug in okrog 140 hranilnic in posojilnic.⁽⁵⁾ Tako je bilo do leta 1928 prerezano življenje celotnega družbenega razvoja, kakršnega so Slovenci in Hrvati ustvarjali od narodnega preporoda dalje. Slovensko-hrvaška narodna skupnost je kot politična sila prenehala obstajati.

Če je dotlej fašizem opravičeval ukinjanje posameznih organizacij ali društev z izgovorom, da so ognjišča iredentizma, se po končani ofenzivi ni zdelo več potrebno skrivati pravega namena. Il popolo di Trieste je že leta 1927 zapisal, da ofenzive proti društvom ni krivo kakršno zarotništvo "drugorodcev", češ da Slovani za kaj takega sploh sposobni niso, temveč da gre za golo potrebo po eliminaciji narodne manjšine, ki v fašistični Italiji nima prostora. Tržaški fašistični sekretar Cobolli pa je zapisal, da problem "drugorodcev" v Julijski krajini ne obstaja, pač pa obstaja problem italijanske in fašistične penetracije ter potreba po popolni afirmaciji države, ki se kaže predvsem v diferenciaciji med zvestimi in nezvestimi. Za "nezveste" je predvidel policijske ukrepe, češ da bo po odstranitvi odvetnikov, učiteljev, duhovnikov, ki umetno ustvarjajo nemire, preprosto prebivalstvo naglo vsrkala visoka italijanska civilizacija "in ponosni bodo, da so sestavni del italijanske nacije".⁽⁶⁾ Zagotavljal je Mussoliniju, da je fašistična Italija že in še bo storila v nekaj letih to, česar Avstrija ni znala opraviti v celem stoletju.

Vse je kazalo, da je vprašanje politične navzočnosti "drugorodcev" rešeno in da preostaja samo še izpolnitev "etične bonifikacije" ali totalne italijanizacije Julijske krajine. Že omenjeni Ragusin je načrtoval ta proces: 1. s policijskimi ukrepi očistiti okolje vseh tistih, ki utegnejo gojiti družbeno zavest, da se bo prebivalstvo vrnilo v prvotno stanje nevednosti; 2. naseliti v večje kraje izbrane italijanske funkcionarje in vojaštvo, ki naj bi tudi s porokami s slovanskimi dekleti razdirali narodno tkivo; 3. preseliti "drugorodce v notranjost Italije, na izpraznjeno zemljo pa naseliti italijanske kolone", po zgledu starorimske Zlomižacije.

Za to "etično bonifikacijo" je bil potreben poseg v slovensko-hrvaško posest, z drugimi besedami razlastitev. Že leta 1920 je bil ustanovljen Zavod za agrarni preporod treh Benečij, s politično nalogo, da odkupi slovanska posestva, ki so zaradi zadolženosti šla na boben. Potem, ko ni bilo več slovenskih bank, združenih zvez, kreditnih zavodov, je bila mala kmečka posest prepuščena na milost in nemilost italijanskim finančnim zavodom. Svetovna eko-

nomska kriza se je zdelo posebej ugodna za sistematično in načrtno razlašanje. Notranje ministrstvo je v zaupni okrožnici leta 1931 zadolžilo perfekte, da ugotove obseg zemljišč za razlastitev in število "drugorodcev" za preselitev. Vendar je Italija iz obzira do mednarodne javnosti razlaščala tako, da ni "vzbujalo suma, da gre za specialno odredbo proti drugorodcem".⁷⁾

Za trideseta leta je torej značilno raznarodovanje na gospodarskem področju, ki je z razliko od političnega pritiska potekalo brez hrupa, skrivaj in kapilarno, a je bilo prav zato odločujoče.

Fašistični totalitarni režim, ki se je vzdrževal z nasiljem, je povzročil odpor vseh naprednih struj v Italiji in jim narekoval posebne ilegalne metode boja. Če so posebne metode odpora veljale za italijanske protifašiste, so tem bolj veljale za slovensko-hrvaško narodnostno skupnost, ki jo je fašizem obsodil na nacionalno smrt. Le kdo na smrt obsojen se ne bo branil? Branil z vsemi sredstvi, ne glede na ceno. Naraščajoč raznarodovalni pritisk in neuspeh legalnih prizadevanj za osnovne nacionalne pravice sta vzbudila odpor vseh plasti slovenskega prebivalstva, le redki posamezniki so stopili v službo vladajočega režima. Odpor se je razvijal v najrazličnejših oblikah, od pasivne nepokornosti do skrajnih dejanj. Ker je bil raznarodovalec fašizem, je bil odpor proti raznarodovanju nujno protifašističen. V Italiji in posebej na Primorskem in v Istri se je že v dvajsetih letih z nastankom fašizma rojeval tisti aktivni protifašizem, ki je dvajset let pozneje spremenil lice srednje Evrope.

Medtem ko se je po razpustu društev vsakdanje nacionalno življenje umaknilo v domove, v cerkve, na polja, medtem ko so ljudje skrivaj vzdrževali narodno zavest s pesmijo, knjigo in umetniško besedo, sta nastali dve novi konceptiji za reševanje vprašanja zatirane manjšine: razredna - komunistična in narodno - revolucionarna.

Medtem ko je komunistična stranka Italije oblikovala svojo politiko na nacionalnem področju že od leta 1924, dalje predvsem teoretično, je narodnorevolucionarna organizacija nastala spontano, kot reakcija na fašistično nasilje in se usmerila neposredno v akcijo. Prvi zarodki podtalne organizacije segajo v leto 1924; te prve skupine v Trstu in na pivško-bistriškem področju so bile pod vplivom jugoslovanske nacionalistične organizacije Orjune. V Orjuni so bili mnogi primorski emigranti v Jugoslaviji prav zaradi njene izrazite protiitalijanske usmerjenosti in parol o odrešitvi Slovencev in Hrvatov izpod italijanskega jarma. Leta 1927 so mlajši voditelji razpuščenih društev in že delujoče skupine ustanovili enotno ilegalno organizacijo. Na Tržaškem se je imenovala Borba, na Goriškem TIGR, ime, ki se je uveljavilo zlasti v začetku tridesetih let. Že naslov iz začetnic Trst, Istra, Gorica, Reka priča o njenem cilju, to je: osvoboditev teh krajev. Sicer pa so mnenja o njenem pravem značaju usmerjenosti in dejavnosti dokaj različna. Italijanska uradna politika ji še dandanes odreja protifašistični značaj, češ da je bila zgolj iredentistična, tudi slovenska politika med NOB in po osvoboditvi ji je odrekala protifašistično vlogo zaradi njene navezanosti na politiko stare Jugoslavije. Druga skrajnost so nekateri pisci, ki jo danes proglašajo

za edino predhodnico poznejšega narodnoosvobodilnega boja. Znanstveno ta del primorske zgodovine še ni podrobneje obdelan, o organizaciji zaenkrat lahko sklepamo le tisto, kar razberemo iz spominskih podatkov in njenega fragmentarnega tiska, iz nekaterih dokumentov KPI in iz italijanskih policijskih virov.

TIGR in Borba sta bili organizaciji narodnjaške, radikalno in levičarsko usmerjene mladine, ki je spoznala, da za boj proti raznarodovanju v fašističnem režimu ne zadostuje tradicionalna demokratična metoda. Posebnega programa organizacija očitno ni imela, ni bila stranka z dolgoročno nazorsko usmeritvijo, temveč podtalna mreža mladih - kmečki sinovi, vajenci, delavci, študentje -, ki so imeli skupen cilj: preprečiti raznaroditev. Sklepali so, da je v boju za samoohranitev upravičeno vsako sredstvo in da je treba na nasilje odgovoriti tudi z nasiljem. Če je fašizem postavil državo nad vse in uvedel totalno unifikacijo, če se je država odrekla najosnovnejšim dolžnostim do svojega ljudstva, ima to ljudstvo pravico in dolžnost, da ne spoštuje njenih zakonov, ki so uperjeni zoper njegov lastni obstoj. Za zgled so vzeli metodo proletarskih revolucij in revolucij zatiranih manjšin, kakršna je bila irska. Organizacija se je prek emigrantov povezovala z italijanskimi demokratičnimi protifašističnimi silami, ki so priznavale manjšini pravico do avtonomije. Boj za narodni obstanek je povezovala z bojem za socialno pravičnost, ker je fašizem že razgnal srednji sloj in je v deželi ostalo obubožano in socialno podrejeno prebivalstvo. V ilegalnih časopisih Borba in Svoboda je razširjala sovraštvo do fašizma in svarila tiste Slovence, ki bi se mu uдинjali. Čeprav se je borila za osnovne nacionalne pravice, je hkrati naglašala, da se Slovenci in Hrvati ne bodo sprijaznili z nobeno italijansko vlado, kar pomeni, da je bil njen končni cilj njihova pridružitve k Jugoslaviji. Dejansko je organizacija le iz Jugoslavije dobivala moralno in materialno pomoč, zlasti prek primorskih emigrantov, zato se je tudi vezala na njeno politiko.⁽⁸⁾

Organizacija je bila po značaju in dejavnosti nacionalistična, po metodah revolucionarna. Sredi tridesetih let se je tudi sama proglasila za "narodno-revolucionarno gibanje" in tako jo označujemo tudi zgodovinarji.

Njena dejavnost je obsegala poleg širjenja tiska in propagande še tiskovne in napisne akcije, izobešanje zastav, tihotapljenje materiala iz Jugoslavije in bežečih protifašistov čez mejo, pa tudi teroristične akcije po zgledu makedonskih zomitov in obveščevalno delo. Tržaška veja se je usmerila k požigom šol, vrtcev in rekreacijskih centrov, tistih ustanov, ki so poitalijančevale mladino. Prišlo je tudi do napadov na fašistične patrulje in objekte ter do atentatov na slovenske ovaduhe, ki so jih praviloma opravljali tisti, ki so bili že na varnem v emigraciji. V letih 1926 - 1930 je policija zabeležila 99 terorističnih napadov. Namen teh akcij je bil demonstrativne narave, da bi opozorile svet na položaj narodne manjšine v fašistični Italiji, v ljudstvu, ki se je znašlo prepuščeno samo sebi, pa dvignilo moralo in odporniško razpoloženje. V pričakovanju italijanskega napada na Jugoslavijo se je organizacija pripravljala na gverilo za hrbtom

agresorja.

Že leta 1928 je zaradi atentata na konfindenta v Gorici policija razredčila goriške vrste, na treh sodnih procesih je bilo obsojenih 21 goriških komunistov in narodnjakov; vendar v vodstvo TIGR-a ni prodrla. Leta 1929 je po streljanju na volilce pri Pazinu padla v roke policije istrska skupina Borba, leta 1930, po napadu na uredništvo Il Popolo di Trieste, pa je bilo odkrito jedro organizacije na Tržaškem in Goriškem, le peščica se je umaknila aretaciji z begom čez mejo. Na treh sodnih procesih leta 1929 v Pulju, 1930 v Trstu in 1931 v Rimu je posebno fašistično sodišče za zaščito države izreklo pet smrtnih obsodb. Ustreljeni so bili V.Gortan, F.Bidovec, F.Marušič, Z.Miloš in L.Valenčič. Štirideset pripadnikov organizacije pa je obsodilo na skupno 370 let ječe.

Kako ocenjevati to dejavnost? Ali jo je mogoče primerjati z današnjim terorizmom? Po mojem mnenju jo je treba takole razumeti: 1. Tigrovske teroristične akcije so bile posledica, odgovor terorju. S terorjem so začeli fašisti, ki so ga celo uzakonili. 2. V očeh razočarane mladine so bile teroristične akcije edino možno sredstvo, ki more opozoriti svet na nevzdržen položaj pol milijona Slovencev in Hrvatov in hkrati opogumljati prebivalstvo, da ne klone. 3. V bitki za samoohranitev - nacionalno, gospodarsko in fizično - se zdi, da je vsakršno sredstvo dovoljeno, da je vsakršna zveza - celo s hudičem - upravičena, saj gre vendar za življenje, za obstoj. 4. Zelo pomembno se mi zdi tudi dejstvo, da je bil teror omejen na lastno zemljo, izvajali so ga doma, proti tujci - tlačitelju, in 5. Bil je odraz čustev in hotenja širših plasti prebivalstva, ne pa samo stvar neke ideološke sekte. Menim, da bi tedanji teror lahko primerjali z bojem kolonialnih in zatiranih narodov. Tudi tedaj so ga sami tigrovci primerjali z bojem Ircev za osvoboditev izpod britanskega imperija. Značilno je tudi, da so bile akcije demonstrativne, le izjemoma uperjene zoper človeška življenja in še to v glavnem zoper lastne sonarodnjake - fašistične konfidente. Atentat na Mussolinija se je izjalovil. Je pa seveda vprašanje učinkovitosti, vprašanje, kaj lahko dosežeš z nasiljem, s požigom šol? Dosegli so novo nasilje, aretacije, žrtve in razredčenje že tako šibkih protifašističnih sil. Opozoriti pa moram na smisel, ki ga imajo žrtve. Žrtve postanejo simbol - spodbuda - množičnega gibanja; nimamo zaman med narodnoosvobodilnim gibanjem partizansko brigado, ki se imenuje Bazoviška, in znano pesem Bazovica; to je bil torej eden izmed mobilizatorskih elementov. Po drugi strani pa je aktivnost tigrovcev osvestila tudi zatiralce v smislu, da imajo opraviti z osveščenim ljudstvom, ki se ne pusti raznaroditi.

Sodna procesa v Pulju in Trstu sta razkrila veliko zmoto načrtovalcev raznarodovanja o neosveščenem in manjvrednem ljudstvu, ki se ni zdelo sposobno niti za zarotništvo. Fašistični sekretarji štirih obmejnih provinc so ob ustrelitvah na Bazovici soglasno ugotavljali, da je položaj nevarnejši kot kdajkoli, da se "drugorodno" prebivalstvo zapira v nevaren molk in mržnjo, česar ni mogoče premagati s policijskimi ukrepi.

"Napačno je prikazovati prebivalstvo tega območja kot mirno in patriotično ... s preveliko lahkoto se zatrjuje, da bo vse drugače, ko bodo zrasle mla-

de generacije... (zakaj) mladi bodo zrasli v šoli staršev, ki jim bodo vcepili sovraštvo do Italije, " je zapisal tržaški sekretar Perusino. In dalje: "odkritje zarote in odkritja na procesu so pometli z iluzijami in upi o lahki asimilaciji Slovanov... Asimilacijska dejavnost je na vseh področjih pokazala skromno, če že ne negativno bilanco: narodnostno vprašanje se v Julijski krajini ponovno in v celoti pojavlja, kar zahteva popolno revizijo dosedanje politike." Ta revizija pa naj bi slo-nela na dejstvu, da je slovanski svet po notranji organiziranosti "nepopoljšljiv italijanski sovražnik in bo tak tudi ostal", zato mora Italija, po mnenju predla-gatelja, sprejeti "rasni boj" in uporabiti vsa sredstva, ki takemu boju ustrezajo: od policijskega preganjanja do preprečevanja šolanja mladih generacij, od ome-jevanja rojstev v družinah drugorodcev do razlaščenja kmetov oz. do "etnične bonifikacije". ⁽⁹⁾

Odporniško gibanje je po bazoviškem procesu zastalo, vendar le toli-ko, da je zajelo sapo in še močnejše izstopilo v letih pred drugo vojno. Sicer pa se je v zadnjih letih pred drugo vojno, sredi tridesetih let, začel tisti proces po-vezovanja protifašističnih sil, ki se je med vojno preoblikoval v narodnoosvobo-dilno gibanje.

Katere protifašistične sile v Julijski krajini so se povezovale in na kakšni osnovi? Po ukinitvi legalnih političnih društev, po letu 1928 sta na Primor-skem le dve organizirani protifašistični sili; narodnorevolucionarna, o kateri smo pravkar govorili, ter komunistična stranka. Obe sta bili v globoki ilegali, obe sta bili protifašistični, prva je hotela nacionalno enakopravnost in osvobo-ditev, druga pa revolucionarno preobrazbo družbenega reda. Če sta bili obe protifašistični, je bilo logično, da delujeta povezano, da združita svoje moči. Vendar se tja do leta 1935 to ni zgodilo, čeprav sta se obe organizaciji že od vse-ga začetka zavedali te potrebe pa tudi možnosti. Tudi narodni revolucionarji so bili levičarsko usmerjeni in so sami želeli povezati svoje delo z delom komuni-stov. Zakaj se torej to ni zgodilo že od vsega začetka, čim je zavladal totalitarni fašistični red, ki je zadušil demokratične, politične, socialne in nacionalne pra-vice? Odgovor moramo iskati v politiki Komunistične stranke Italije, še konkre-tneje v stališčih komunistov do nacionalnega vprašanja Slovencev in Hrvatov.

Komunistična partija Italije se prva leta po ustanovitvi (1921) ni ozira-la na vprašanje zatiranih nacionalnih manjšin. Prevladovala je vizija o takojšnji revoluciji, ki bo avtomatično rešila tudi nacionalno vprašanje. Čeprav so komu-nisti zastopali enakopravnost med narodi in obsojali raznarodovanje, si prek svojih predstavnikov v italijanskem parlamentu niso posebej prizadevali za za-varovanje nacionalnih pravic manjšin. Smatrali so, da je to stvar buržoazije, ki se delavca in revnega kmeta ne tiče. Tako so nehote prepustili slovenskim naro-dnjaškim voditeljem zastopstvo manjšinskih nacionalnih interesov in s tem za-stopstvo narodnostne skupnosti kot celote. Razumljivo je, da so slovensko-hr-vaške množice, čeprav socialno podrejene in revolucionarno razpoložene, sledi-le narodnjaškim političnim društvom, dokler so obstajala. Skupina mladih slo-venskih komunistov v Trstu z Vladimirom Martelancem se je zavedala, da se s

tako politiko komunistična partija oddaljuje od množic in od svojih ciljev. Že leta 1923 so zahtevali, da partija združi boj za socialne pravice z bojem proti nasilni asimilaciji oziroma, da poveže razredni boj z nacionalnim. Končni cilj so formulirali v načelu, da morajo Slovenci, Hrvati in Italijani v Julijski krajini dobiti popolno pravico, da razpolagajo sami s seboj, tudi pravico, da se odcepijo od italijanske države, da se pridružijo katerikoli drugi državi ali da ustanove svojo ali več republik v sklopu balkanske federacije. To načelo o samoodločbi je bilo jedro komunističnih nacionalnih programov, vendar ga je italijanska partija glede manjšin v Italiji potrdila šele na tretjem kongresu leta 1926 skupaj z novo Gramscijevo politiko. Odtlej ga je tudi dosledno zagovarjala. Toda načrtovanje in uresničevanje nacionalne politike se je zavleklo za celo desetletje, ovirale so ga razlike v mišljenju, nerazumevanje pa tudi sektaštvo in nacionalistične primesi v idejah italijanskih komunistov.

Komunistična partija je na začetku enačila nacionalno vprašanje s kmečkim. V zatirani manjšini je videla le potencialnega zaveznika italijanske revolucije, zato je pravico do samoodločbe pogojevala z razrednimi interesi italijanskega proletariata. Komunisti na terenu, zlasti italijanski v Trstu, so celo zanikali obstoj nacionalnega vprašanja, češ da so Slovenci in Hrvati zaradi zatiranja avtomatično na strani proletarske revolucije. Slovensko in hrvaško narodno gibanje so obsojali, imeli so ga za nacionalističnega in ga tlačili v en koš z italijanskim nacionalizmom. To pomeni, da niso razlikovali samoobrambnega nacionalizma zatiranega naroda od imperialističnega nacionalizma zatiralskega naroda. Zato tudi niso videli zgodovinske povezave med gibanjem za socialno in nacionalno osvoboditev. Na te napake je opozoril Togliatti leta 1932 in hkrati ugotovil, da pomeni obsojanje nacionalnih voditeljev negacijo celotnega nacionalnega vprašanja. Šele v tridesetih letih je komunistična politika postala stvarnejša tudi zaradi usklajevanja načel in delovanja s Komunistično partijo Jugoslavije. Od 1930 do 1935 sta obe stranki izdajali skupno glasilo Delo za Slovence v vseh treh državah. Leta 1933 sta v deklaraciji formulirali geslo o pravi ci narodov v Italiji in Jugoslaviji do samoodločbe in do odcepitve od obstoječih držav. Naslednje leto pa je deklaracija komunističnih partij Italije, Jugoslavije in Avstrije eksplicitno nakazala rešitev nacionalnega vprašanja Slovencev, ker jim je, razkosanim na štiri države, grozil narodni propad. Komunistične partije vseh treh držav so se v deklaraciji obvezale, da se bo proletariat zatiralskih narodov boril za pravico Slovencev do združitve v neodvisno republiko Slovenijo. To je bil kvalitetni premik v komunistični nacionalni politiki, saj je slovensko vprašanje postalo stvar mednarodnega proletariata, za slovenske komuniste pa so stališča deklaracije vodila neposredno v oborožen narodnoosvobodilni boj.⁽¹⁰⁾

Sredi tridesetih let se je komunistična politika v Evropi prilagodila razmeram, ki so vsebovale nevarnost splošne fašistične agresije. V Nemčiji je prevzel oblast nacifašizem, fašistična Italija je zmagala v Etiopiji, v španski državljanski vojni je bila poražena demokracija. Komunistična internacionala se je odločila za povezavo vseh naprednih sil v ljudsko fronto, za boj proti fašizmu

in vojni. Komunistična partija Italije je to novo politiko uveljavila v Julijski krajini, ko je v začetku leta 1936 sklenila akcijski sporazum z narodnorevolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov. V sporazumu je potrdila načelo o samoodločbi, narodni revolucionarji pa so se odrekli individualnemu terorju in se obvezali ustvarjati ljudsko fronto v povezavi z italijanskimi in evropskimi demokracijskimi silami. Slovenske in hrvaške množice v Julijski krajini niso pripadale ne komunistični, ne narodnorevolucionarni, ne kakšni drugi organizaciji. Najbrž niso ničesar vedele ne o deklaracijah, ne o sporazumu, ne o ljudski fronti. In vendar razberemo iz italijanskih dokumentov, da se je ta čas vedenje ljudi spremenilo: drznejši so postali, upirali so se ukazu, slovenska pesem je postala glasna, naborniki za vojno v Etiopiji so uprizarjali prave javne demonstracije. V Trstu in Gorici sta od leta 1932 delovala vodilna odbora po vzoru nekdanjih političnih društev. Njun vpliv je bil viden zlasti med meščansko mladino, ki se je povezovala v majhne kulturne, izobraževalne in športne skupine. Na podeželju pa so predvsem duhovniki z verskimi organizacijami kljubovali raznarodovanju.⁽¹¹⁾

Na predvečer druge svetovne vojne so latentne oblike odpora dobile novo razsežnost, ki je bila pogojena tudi s spremenjenimi zunanje-političnimi razmerami. Nova prijateljska pogodba med Italijo in Jugoslavijo iz leta 1937 je vsaj na zunaj nekoliko zrahljala vijak fašističnega nasilja. Narodnjaška in krščansko socialna mladina v Trstu in Gorici se je začela zbirati na širših osnovah in prirejati izlete na podeželje, dramske prireditve, pevske nastope, jezikovne in izobraževalne tečaje. Vse to skrivaj, s skrivno propagando, širjenjem slovenske knjige, tiskanjem ilegalnih brošur in podobno, vendar mnogo bolj pogumno kot prej. Nekdanji in novi narodni revolucionarji so se spet oboroževali in pripravljali sabotaže v korist vojujočih se zapadnih sil in Jugoslavije, ki ji je grozil fašistični napad. Leta 1938 so pripravili celo atentat na Mussolinija. Komunistično organizacijo med Slovenci je obnovil Pino Tomažič po vrnitvi iz Jugoslavije. Iz sektaške zaprtosti so se slovenski komunisti usmerili k povezavi razrednega boja z nacionalnim, kakršnega je načrtoval že Martelanc in kakršen je bil zapisan v deklaracijah in sporazumu. Tomažičev programski cilj je bil združiti vse Slovence v Jugoslaviji, Italiji in Avstriji v Sovjetsko republiko Slovenijo. Za doseg tega cilja pa je bila potrebna enotnost zatirane nacionalne manjšine - po vzgledu ljudske fronte - in povezava te fronte z italijanskim proletariatom. Ne glede na to, do kolikšne mere je uresničil svoj koncept, kaže, da je prav v teh letih nastajala enotnost slovenskega prebivalstva, predvsem med mladino. Leta 1940 so tudi liberalci in krščanski socialci ustanovili skupni narodni svet, ki naj bi navzven zastopal manjšino.⁽¹²⁾

Zunanje-politični dogodki, znanilci svetovnega spopada, ter razgibanost "drugorodcev" so v fašistični politiki ponovno potisnili v ospredje vprašanje Julijske krajine, tokrat z vidika njene strateške usposobljenosti. To ozemlje je predstavljalo odskočno desko za napad na Jugoslavijo in hkrati zaledje za zavarovanje hrbta napadajoče italijanske vojske. Evidentno je bilo, da so rezultati ra-

znarodovanja šibki, navkljub vsestranskim prizadevanjem. Na eni strani je v tridesetih letih vladala skrajna represija proti vsemu, kar se je upiralo raznaroditvi, z zakoni, odloki, aretacijami, sodnimi procesi, premestitvami in kolonizacijo. Po drugi strani je bila dežela preplavljena s fašističnimi organizacijami, prodrle so v vse pore življenja, začeni s predšolskimi otroki Figli della lupa do psevdosindikalističnih Dopolavorov. Toda vse to je bilo zgolj na površju, o čemer priča dejstvo, da o fašizmu ni ostalo prav nobene sledi. "Etnično bonifikacijo" je preprečila vojna pa tudi skopa kraška zemlja, nepriljubljena za italijanske kolone.

Čeprav je bila politična in gospodarska emigracija izredno številna, se narodnostna struktura prebivalstva ni bistveno spremenila. Število Slovencev je padlo predvsem v Trstu in Gorici, Hrvatov v istrskih mestih, na podeželju pa so ostali strnjeno naseljeni. Priseljeni Italijani - uradniki, agenti, karabinjerji, zdravniki, učitelji, koloni - so bili tu le izolirani otoki brez moči za asimilacijo okolice. Pač pa se je spremenila socialna struktura. Prebivalstvo je obubožalo, srednji sloj z inteligenco je bil dobesedno razteptan, tisti, ki so ostali, so bili pod stalnim pritiskom. Izmed izobražencev so v glavnem ostali duhovniki. Emigracija iz Julijske krajine je po nekaterih ocenah obsegala okrog 100 000 ljudi, od katerih jih je 70 000 bilo v Jugoslaviji. Problem politične emigracije je jugoslovanska oblast reševala z zaposlovanjem v režimskih institucijah spričo njene izrazite jugoslovanske usmerjenosti. Spodbujala in podpirala je njeno iredentistično dejavnost predvsem kot inštrument za povezovanje narodov na platformi protiitalijanstva. Vendar je tudi ukinjala emigrantske organizacije, kadar je Italija to zahtevala. Problem ekonomske emigracije je jugoslovanska oblast reševala tudi z naseljevanjem družin v Makedonijo s tendenco njene kolonizacije. Emigracija ni bila zaželjena v Jugoslaviji, ker je povečala armado brezposelnih, čeprav sta bila slovenski in hrvaški narod zelo občutljiva za usodo svojih zatiranih bratov, kar se je odražalo zlasti v dnevnem tisku.⁽¹³⁾

Neuspela italijanizacija Julijske krajine je v letih 1938 - 1941 zahtevala nove raznarodovalne načrte, ki jih je Italija po okupaciji Jugoslavije razširila tudi na Ljubljansko pokrajino. Načrti Angela Scocchija in Itala Saura so v bistvu vsebovali vse dotedanje ideje, le njihovo konkretnejšo izvedbo so nakazali. Med drugim: preprečiti drugorodcem prodajo in kupovanje nepremičnin pa tudi naseljevanje v mesta, minirati slovansko posest z vsemi vrstami kreditnih in davčnih operacij, izterjati kredite po najstrožjih merilih, na zaseženo posest naseliti italijanske družine, z odločbami preseliti rudarje in delavce pa tudi kmečke družine v afriške kolonije, povečati število italijanskih šol in vrtcev in zamenjati pri verouku slovanske duhovnike z italijanskimi. Načrti so vsebovali tudi omejitve uporabe slovanskih jezikov pri verskih obredih, ustvaritev goste mreže vohunov in odstranitve vseh, ki so že bili obsojeni. "Sila in pravica sta elementa, na katerih slone prestoli Slovanov, kakor tudi drugih primitivnih ljudstev," je zapisal Italo Sauro Mussoliniju, "predvsem sila bo potrebna za najostrejšje zatiranje, kajti milost Slovanom pomeni šibkost". V programu Angela

Scocchija srečamo tudi zahtevo po preselitvi več tisoč slovenskih in hrvaških deklet za služkinje v notranjost Italije. Ženske kot matere in vzgojiteljice otrok so očitno predstavljale veliko oviro pri italijanizaciji mladine. Slovenska dekleta so "v splošnem cenjene zaradi fizične moči, delavnosti, čistoče, redoljubnosti in discipline" je zapisal Scocchi "njihovi italijanski gospodarji bi jih z lahkoto vzgajali za zakon z Italijani".⁽¹⁴⁾

Leta 1940, ko je Italija vstopila v vojno, je fašistična oblast že militarizirala deželo; odstranila je slovenske in hrvaške može z mobilizacijo v specialne bataljone, z množičnimi aretacijami pa je obglavila komunistično in nacionalno gibanje. Drugi tržaški sodni proces je bil insceniran decembra 1941, v trenutku, ko se je prek rapalske meje tudi na Primorsko in v Istro razširil oborožen narodnoosvobodilni boj. Sodna preiskava je ugotovila, da je bilo gibanje manjšine nazorsko razvejano, toda z enotnim ciljem; pomakniti državno mejo proti zahodu. Drastične kazni: devet smrtnih obsodb, pet justifikacij, štiri dosmrtnje ječe in devetsto let zapora, naj bi bile poduk upornemu ljudstvu in naj bi zavrle tisti zgodovinski proces, ki je vodil k neposredni osvoboditvi pretežnega dela slovensko-hrvaškega teritorija.

Za Primorce je bil narodnoosvobodilni boj logično nadaljevanje predvojnega odpora.

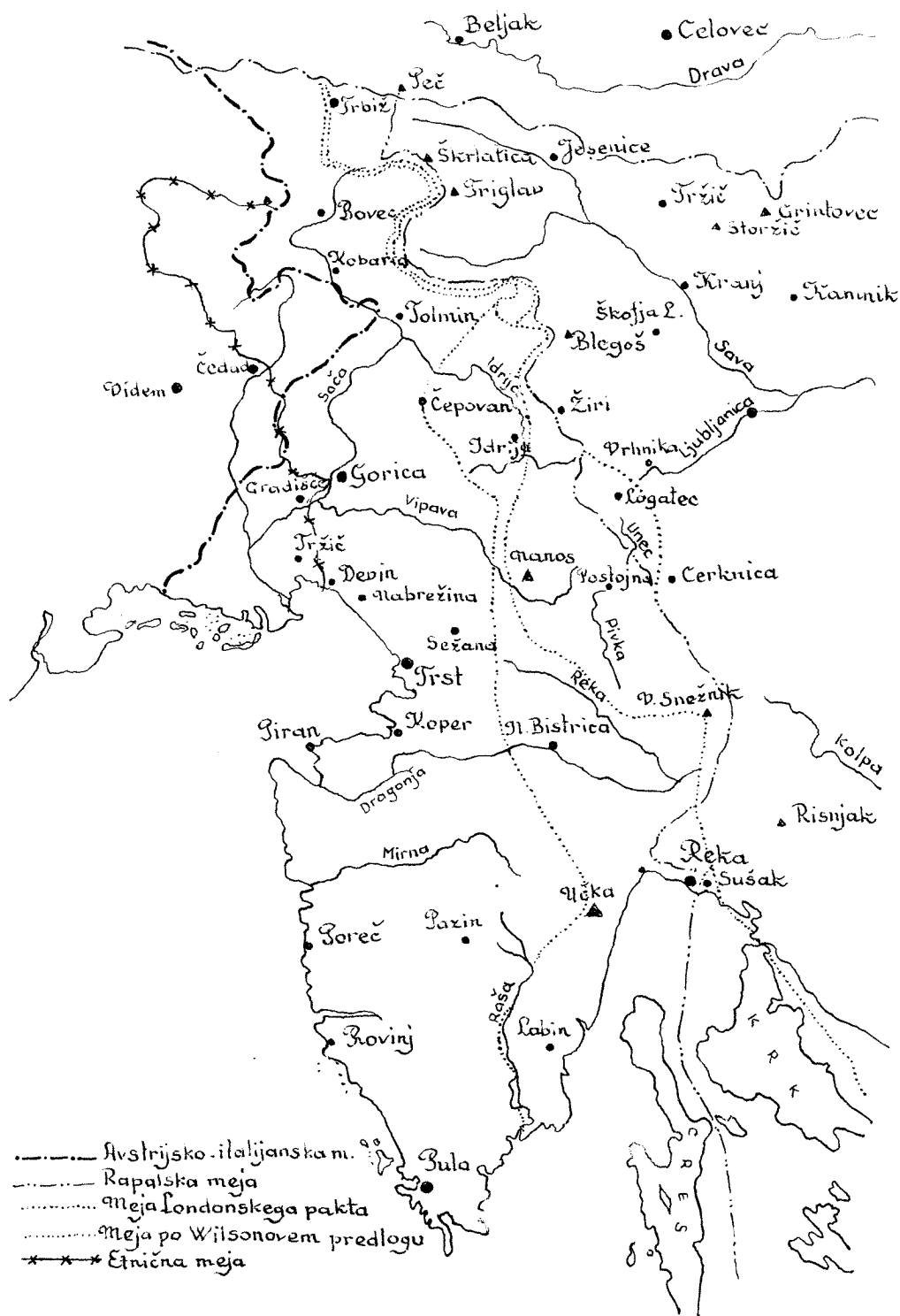
"Rezultate fašistične politike smo videli," je zapisal italijanski zgodovinar Carlo Schiffrer. "Vsi tisti člani Balille in mladih Italijank, ki jih je fašistična šola s tolikšno skrbjo vzgajala po Krasu in Posočju ... so planili v nevarno partizansko vojno s tolikšno vztrajnostjo in junaštvom, ki skoraj nima primerjave. In to gotovo ne po zaslugi "hujskaških duhovnikov"... temveč prav zaradi spontanega odpora sistemu duševnega pritiska, katerega so sovražili še močnejše, kot so sovražili materialno nasilje."⁽¹⁵⁾

Značilnosti zgodovinskega razvoja Julijske krajine med dvema vojnama bi lahko takole strnili: Po končanem svetovnem spopadu je italijansko prebivalstvo Trsta, Istre, Gorice doseglo svoj cilj, t.j. odrešitev ali nacionalno osvoboditev izpod Avstro-ogrske. S tem se je odprla možnost sožitja med dvema narodnostima in ustvaritve mostu za dobre sosedske odnose med Italijo in Jugoslavijo. (To, kar se je zgodilo po drugi vojni - z Osimskim sporazumom). Toda italijanski meščanski razred je dialog zavrnil in preostala je le druga alternativa: konflikt. Politične sile v deželi so se torej polarizirale na nacionalnih pozicijah in ne na ideoloških, strankarskih. Na eni strani italijanski nacionalni blok, ki je prešel v nacionalizem in fašizem, na drugi slovensko-hrvaški narodnjaški blok s primesmi iredentizma. Spričo teh dveh ekstremnih taborov se je tudi delavsko gibanje preusmerilo v komunizem. Nacionalna nasprotja so torej glavna značilnost Julijske krajine med dvema vojnama; nacionalna nasprotja pa so bila hkrati tudi razredna nasprotja. Vse kar je bilo italijanskega, patriotičnega, vse kar je bilo antifašistično, je bilo označeno kot protiitalijansko in subverzivno. Z drugimi besedami, italijanstvo se je identificiralo s fašizmom, slovanstvo z protifašizmom in celo komunizmom. V tem kontekstu je bila zgrajena tudi fašistična

raznarodovalna politika. Toda zgrajena je bila na napačni oceni, na oceni o manjvrednosti slovanske rase, ki ji je po naravi usojeno, da jo višja italijanska civilizacija vsrka - asimilira. Fašizem in z njim italijanski nacionalistični tabor ni hotel vedeti, da je kultura proces, da je samo stopnica v razvoju nekega naroda, ki stremlji k napredku in ki ga je treba zadovoljiti. Ker asimilacija ni šla po naravi ni pot, je nastopilo nasilje, fizično in duševno. Nasilje je nadomestilo pravico in zakon, zato je tudi zgrešilo namen in se sprevrglo v lastno nasprotje. Zagrizen odpor, pasivni in aktivni, ni bil le stvar posameznika - tigrovcev, komunistov, duhovnikov - ni bil stvar "hujskačev, podkupljenih iz Jugoslavije", temveč stvar vseh plasti slovensko-hrvaškega prebivalstva. Rastel je v sorazmerju s pritiskom in končno v drugem svetovnem spopadu prešel v oborožen narodnoosvobodilni boj. Menim, da ne bi bilo priključitve Primorske in Istre k Jugoslaviji brez tega dolgoletnega predvojnega odpora. Menim, da lahko torej govorimo o narodni in socialni samoosvoboditvi primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov.

OPOMBE

1. Prim V.Jovanović, Rapalski ugovor 12. novembra 1920, Beograd 1950.
2. L. Ragusin-Righi, *Politica di confine*, Trieste 1929.
3. R. De Felice, *Mussolini il fascista*, Einaudi 1969, str.494.
4. Prim. M. Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921-1928*, Koper-Trst 1977.
5. L. Čermelj, *Slovenci in Hrvati pod Italijo med obema vojnama*, Ljubljana 1965.
6. *Gerarchia*, Milano, VII/1927, št.9.
7. I. Mihovilović, *Talijanska kolonizacija Julijske krajine*, Anali Jadranskega instituta, Zagreb 1956, str.145.
8. Prim M. Kacin-Wohinz, *Narodno-revolucionarno gibanje na Primorskem v luči politike in taktike Komunistične stranke Italije*, *Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem*, Ljubljana 1973, str. 81-98.
9. Archivio Centrale dello Stato, (ACS-Rim), Partito Nazionale fascista b.2.
10. M. Kacin-Wohinz, *O stališčih KPI in KPJ do nacionalnega vprašanja Slovencev in Hrvatov v Italiji med dvema vojnama*, *Goriški letnik* 7, 1980, str.91-101.
11. M. Kacin-Wohinz, *Ljudskofrontno povezovanje Slovencev v Italiji*, *Zbornik ob 40-letnici ustanovnega kongresa KPS*, Ljubljana 1977, str.135-154.
12. M. Kacin-Wohinz, *Protifašistično gibanje v Julijski krajini*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, (Ljubljana), VI/1966, str.101-115.
13. M. Kacin-Wohinz, *Julijska krajina v jugoslovensko - italijanskim odnosima izmedju dva rata*, *Opredeljenja*, (Sarajevo), XVII/1986 br.7-8, str.209-218.
14. Vojno istorijski institut, it. fond, K 911, 22/2.
15. C. Schiffrer, *Chiesa e stato a Trieste durante il periodo fascista*, Trieste X/196, str.58.

TOLMINCI V AVSTROOGRSKI MONARHIJI

Leta 1848 so učencem nižje in višje deželne šole v Tolminu razdelili šolske knjige v slovenskem jeziku. Novost je zbudila veliko radosti v šolskih klopeh. Slovenski učbeniki so zamenjali nemške vadnice. Odtlej so slovenski učenci v šoli govorili isti jezik kot doma. Pri otrocih je počasi izginjal občutek tujosti na domači zemlji, ki ga je zbuvalo avstrijsko gospodstvo.

Vendar so bili to le prvi znaki sprememb, ki jih je prineslo veliko evropsko gibanje, pomlad narodov, ki je preplavilo mogočno avstrijsko cesarstvo. Krona je takrat ohranjala oblast z Metternichovim režimom, tiranijo in teptanjem narodnih pravic. Ideje o svobodi narodov so vele po cesarstvu s tolikšno močjo, da so se zamajali temelji monarhije. Narodni buditelji so z jasnim vizionarskim čutom za družbena dogajanja uspeli mobilizirati nezadovoljno ljudstvo, da je množično zahtevalo narodne pravice. Leta 1848 so se narodi uprli togemu nemškemu absolutizmu in si priborili vsaj osnovne narodne pravice. Nosilci osvobodilnih idej med ljudmi so bili narodni buditelji, ki so razsvetlili svoje rojake z idejami o narodnem in socialnem preporodu.

Na Tolminskem je bil goreč zagovornik narodne preнове pravnik dr. Karel Lavrič. Leta 1850 je nastopil službovanje v Tolminu. Z jasno in kleno besedo je znal Tolmincem pojasniti veličino sprememb po marčni revoluciji. Prepričal je trške mogotce, gospodarje treh premožnih tolminskih rodbin, Josipa Devetaka, Jeronima Cazafura in Oskarja Gabrščka, Modrjana, da morajo v Tolminu čim prej uveljaviti nove narodne pravice, sicer bodo nemški uradniki ohranjali nemško podobo trga.

Rodbina Devetak je opravljala javni in poštni prevoz na relaciji Gorica-Tolmin in Sv. Lucija-Tolmin-Kobarid-Bovec. Poleg tega so razpolagali z večjo zemljiško posestvijo na Hribih.⁽⁷⁵⁾

Gabrščki-Modrjani so imeli hotel višje kategorije, hotel Modrijan. Tega je ob gradnji železnice Dunaj-Trst v letih 1902-1906 zakupila uprava graditeljev železnice na odseku Baška grapa. To so bili zlati časi. S privarčevanim denarjem so postavili Modrjani leta 1904 električno centralo na Tolminki in odtlej so trg razsvetljevale žarnice. Po številnih domovih so zamenjale kadeče se petrolejke.⁽⁴⁰⁾

Rodbina Cazafura je imela trgovino z mešanim blagom in železnino, kasneje tudi kavarno. Njihov dom je stal sredi trga nasproti fontane, "na

placu".⁽⁷⁵⁾ Kacjanovi, ki so tudi imeli besedo pri odločanju pomembnejših zadev v trgu, so imeli posest z mnogimi gospodarskimi poslopi.⁽⁴⁰⁾ Vse štiri rodbine so s premoženjem in z narodno zavednostjo, v kateri je bilo sicer zaznati senčico političnih in ekonomskih interesov, uravnale tok družbenega življenja Tolmincev. Člani teh rodbin so veljali za omikane, bili so med ustanoviteljji številnih slovenskih društev v Tolminu.

Ti trški mogotci, trgovci, gostilničarji in posestniki, so skozi rodove postopoma povečevali premoženje.

Silvo Cazafura opisuje tiste čase:

"Denarja je bilo malo, plačevalo se je v vinarjih, krona je bila že denar! Kmetje so pri trgovcih in gostilničarjih za male denarje prodajali sir, jajca, maslo, kozliča..." Veliko kmetov se je zadolžilo in niso mogli odplačati dolgov. Kmetije so *"šle na kant"*, ker niso mogli plačati davkov, jih je doletel rubež. Njihovo zemljo je na licitaciji za majhne denarje odkupil premožnejši kmet in si tako širil posest. V najboljšem primeru so kmetje ostali na svojem kot najemniki, mnogi so se pred revščino odselili v Ameriko.

V sorazmerno boljšem položaju je bilo nemško uradništvo, častniki žandarmerije ter meščanska gospoda. Cesarsko-kraljevo okrajno glavarstvo je bilo v Tolminu nastanjeno v gradu.⁽⁷⁵⁾ Tu je imel uradne prostore okrajni glavar. Leta 1906 je to mesto zasedel Bogomil Prinzig.⁽⁷⁹⁾ Administracijo glavarstva so sestavljali komorniki, kanoniki, uradništvo, pisarji in sluge. Na glavarstvu so urejali zadeve splošnega pomena za vso Tolminsko: za šolstvo, zdravstvo, tam so bili meroizkušni urad, davčni odsek, domobrambovski evidenčni urad, stavbni odsek, gozdni urad in orožništvo.⁽⁷⁹⁾

Okrajna sodnija je bila v isti stavbi, kjer je danes sodišče. Tam so bili tudi davkarija, odvetniki in notar. Zdravila je bilo moč kupiti v lekarni, v letih pred prvo svetovno vojno jo je vodil Robert Kastner.⁽⁷⁹⁾

Nemška gospoda se je v prostem času kratkočasila v Bralnem društvu Leseverein, ustanovljenem leta 1853. Na prošnji za odprtje kluba so poleg Nemcev podpisani tudi številni Slovenci: Cazafura, Devetak, Jurissovitz, Koschitz, Kovacic, Lauritsch, Munih in Pagon.⁽⁷⁶⁾ Dr. Karel Lavrič in uradnik Tavčar sta se zavzemala, da bi bilo bralno društvo odprto za ljudi obeh narodov, torej da bi tolminski izobraženci imeli prost vstop, in naročili naj bi tudi slovenske časopise in knjige. Vsi naporji so bili zaman. Nemška tolminska gospoda je ostala trdna in neomajna. Ostali so pri naročilu samo nemških in enega italijanskega časopisa.

Zaradi nemških pritiskov na Slovence so se na pobudo dr. Karla Lavriča Tolminci odločili ustanoviti lastno narodno društvo, ki v kulturnem in družabnem pomenu ne bi zaostajalo za nemškim. Dne 20. februarja 1862 so ustanovili čitalnico. Bila je prva na Goriškem in druga na Primorskem; takoj za tržaško, ki so jo odprli januarja 1861.⁽³³⁾ Sedež čitalnice je bil v Devetakovi hiši.

Njeni ustanovitelji so bili Josip Devetak, Valentin Luznik, Kacjan (tajnik), davčni eksekutor Jožef Skočir, okrajni glavar baron Andrej Winkler, notar Josip pl. Premerstein (Premrou) in šolski upravitelj Frančišek Kovačič. Prošnjo za registracijo društva, naslovljeno na Cesarsko-kraljevo namestništvo v Trstu, sta podpisala Josip pl. Premerstein in Valentin Luznik.⁽⁷⁶⁾ Čitalnica je v družabno življenje Tolmincev prinesla narodni razcvet. Slovenska beseda je postala vrednota, pridobitev, s katero dotlej niso mogli javno nastopati, izražati političnih misli ali pesniških čustev. Kulturni večeri niso bili več duhamorne, dolgočasne prireditve; bili so veselice slovenske besede, pesmi so deklamirali z občutenim, himničnim zanosom. Zavedali so se, da v maternem jeziku napredujejo, dosegajo osebni in narodni razvoj.

Prireditve v čitalnici so imenovali Male in Velike besede. Dr. Lavrič je vadil mlade deklamatorje v pravilni in občuteni izgovorjavi, učitelji so usposobili odličen mešani pevski zbor. Vadili so ob popoldnevih v čitalnici. Na Veliko besedo so povabili v Tolmin goste iz Gorice, Kanala, Kobarida, Bovca in z Mosta na Soči. Dr. Lavrič je občinstvo navduševal z ognjevitimi govori, v katerih se je zavzel, da bi vsa slovenska dežela postala učilnica slovnice in našega slovstva in bi Primorci nesramežljivo govorili v domačem jeziku v javnih ustanovah. Živahno narodno prebujenje v Tolminu je spodbudilo ustanovitev narodnih čitalnic tudi drugod na Primorskem: v Gorici, Ajdovščini, Kanalu, Solkanu, Volčah, Cerknem, Kobaridu in drugod.⁽³³⁾

Dr. Lavrič se je moral oktobra leta 1863 zaradi službene premestitve preseliti v Ajdovščino. Tolminci so mu v zahvalo za narodni razcvet in uspešno dvanajstletno službovanje pripravili veličastno slovo. Na devetih vozovih ga je devetintrideset Tolmincev spremljalo dvanajst kilometrov vse do Ročinja. Tam so deklamirali njemu v čast zloženi sonet z naslovom Lavriču v slovo. V njem je žarela zaobljuba:

*"Slovesno obljubo mu dela zdaj Tolmin,
da večno ohraniti če njega spomin."*

Nazadnje so zanosno zapeli pesem Bodi zdrava, domovina! Dr. Karel Lavrič z narodnjaškim delom v Ajdovščini ni prenehal. Za pravice Slovencev se je potegoval v političnem društvu Soča, ki je bilo v severni Primorski glavni organizator taborskega gibanja.⁽³³⁾

Naj navedem, katera slovenska društva so sledila ustanovitvi Narodne čitalnice v Tolminu:

Rokodelsko bralno društvo (od 1881 do 1915)

Godba na pihala ali Godba veteranov (od 1883 do 1902)

Društvo za zanemarjene otroke (od 1885 do 1901)

Telovadno društvo (od 1886 do 1915)

Prostovoljno gasilno društvo (od 30. aprila 1891 do danes)

Hranilnica in posojilnica (od 1893 do 1915)

Olepševalno društvo (od 1894 do 1915)
 Paninsko društvo (od 1896 do danes)
 Društvo Cirila in Metoda (od 1896 do 1915)
 Društvo za zanemarjene otroke (od 1885 do 1901)
 Telovadno društvo (od 1886 do 1915)
 Prostovoljno gasilno društvo (od 30. aprila 1891 do danes)
 Hranilnica in posojilnica (od 1893 do 1915)
 Olepševalno društvo (od 1894 do 1915)
 Planinsko društvo (od 1896 do danes)
 Društvo Cirila in Metoda (od 1896 do 1915)
 Otroški vrtec (od 1901 do maja 1915)
 Bolnica (od 1904 do 1906)
 Dom občinskih revežev (od 1906 do 1915)
 Tovarna pohištva in elektrarna na Tolminki (od 1904 do 1915)
 Kolesarsko društvo (od 1904 do 1907)
 Pripravnica na učiteljske (od 1905 do 1911). ⁽⁴⁰⁾

S posredovanjem dr. Lavriča je bil v Tolminu 1. maja 1870 sklican veliki ljudski tabor. Osem tisoč ljudi se je zbralo na Logu pri mostu čez Sočo. Taboru je predsedoval dr. Lavrič, govorci so bili še dr. Josip Tonkli, dr. Žigon iz Kojškega, Matija Doljak iz Solkana, Robert Miani in notar dr. Premenstein iz Tolmina, Ernest Klavžar iz Gorice in župnika Tomaž in Anton Rutar. Zahtevali so zedinjenje Slovenije, predelsko železnico, znižanje davkov, slovensko uradovanje in ustanovitev osemrazredne meščanske šole v Tolminu.⁽²⁾ Kljub pritiskom nemškega uradništva je med Tolminci vztrajno zorela višja narodna in kulturna raven. Zamisel o množičnem kulturnem gibanju so uresničili tolminski obrtniki. Leta 1881 so ustanovili Rokodelsko bralno društvo. Ustanovitelji so bili: Ivan Oblesčak, Mikar (predsednik), uradnik Franc Jež, Valentin Tuta, klepar, in Ivan Gaberščik, Podšolar. S stalnimi sredstvi iz članarine in prosvoljnimi prispevki si je zagotovilo neodvisen gmotni položaj. Društvo je družabne prostore s čitalnico odprlo pri Podšolarju. Čitalnici je kmalu sledila ustanovitev pevskega zbora, tamburaškega orkestra, godbe na pihala in dramskega krožka. Pevski zbor je vodil učitelj Danijel Fajgel. Pozneje sta zborovodstvo prevzela učitelja Širca in Andrej Hrabroslav Vogrič, ki je vodil tudi novi tamburaški orkester. Kapelnik godbe na pihala je bil Čeh Paček.⁽³³⁾ Pri režiji predstav dramskega krožka so se izmenjavali Vinko Filli, Ivan Leban, Mirko Gaberščik, Viljem Kavčič in Danilo Devetak. K dvigu kakovosti posameznih predstav so z nasveti pripomogli člani Slovenskega narodnega gledališča iz Trsta, ki so v Tolmin prihajali na poletni oddih. Gledališke predstave so najprej uprizarjali na Zarlijevem dvorišču, pred odrom se je občinstva kar trlo.⁽³³⁾

Pozneje je župan Oskar Gaberšček, Modrjan, za deset let prepustil društvu v brezplačno uporabo lopo na živinskem trgu v Zalogu. Člani društva so jo posodobili in usposobili za predstave dramskega krožka. V dvora-

ni so bile tudi prve kino predstave. Kino je društvu plačeval najemnino.⁽⁴⁰⁾

Med prvimi večjimi uprizoritvami je bila spevoigra Jamska Ivanka, sledile so gledališke igre: Letni časi (1906), Mlinar in njegova hči, Sin, Prepozno, Martin Smola, Deseti brat, Trije tički, V Ljubljano jo dajmo, Namišljeni bolnik, Marija Magdalena, Damoklejev meč, V prvem nadstropju, Legionarji, Moč uniforme (z glasbeno spremljavo jo je opremil Andrej Hrabroslav Vogrič), Lepa Vida, Moč ljubezni (spisal domačin Viljem Kavčič), Divji lovec, opereta Lucifer (scenarij je napisal Danilo Devetak, glasbeni del je skomponiral Vogrič). Pri spevoigri Moč uniforme sta sodelovala igralca Slovenskega narodnega gledališča iz Trsta Verovšek in Danilova.⁽³³⁾

Ob takem razmahu kulturne ustvarjalnosti so društveni prostori Rokodelskega bralnega društva pri Podšolarju postali pretesni. Sedež društva so morali preseliti na glavni trg, "na plac", kjer so najeli nove prostore pri Rudolfu Prezljju, Mešelcu. Tam je društvo delovalo do prve svetovne vojne.⁽³³⁾

Leta 1885 so ustanovili Društvo za zanemarjene otroke. Delovalo je pod nadzorstvom okrajnega sodišča in skrbelo za osirotele otroke. Ustanovitelji so bili Jeronim Cazafura, Josip Devetak, Anton Gorjup, Rajmond Presl, Andrej Kovačič in drugi.

Josip Devetak, Jeronim in Ludvik Cazafura, Presl in Josip Pušnar so 30. aprila 1891 ustanovili Prostovoljno gasilsko društvo. Bilo je nujno, ker je v januarju istega leta pogorela domala polovica trga. Društvo se je kmalu ponášalo z najsodobnejšo brizgalko.

Že leta 1893 so v Tolminu ustanovili Hranilnico in posojilnico. Upravni odbor je prispeval ustanovitveni kapital: Ludvik Cazafura, Rajmond Presl, Josip in Anton Devetak ter Ivan in Oskar Gaberšček, Podšolarja. Domačini so lahko v njej najeli posojilo z nižjimi obrestmi. *"Delovala je hranilnica vsa leta prav dobro, saj je bila v dobrih in sposobnih rokah."*⁽⁴⁰⁾

Leta 1840 so Modrjan, Cazafura, Presl, Ernest Širca in Ivan Gaberšček ustanovili Olepševalno društvo. Uredili so park pred šolo, v njem ribnik in vodometa. *"V vrtu so vzdali neprenosne marmornate okrogle mizice, okrog katerih so pomladi razpostavili prenosljive stole."* V vrt so nasadili cvetoče grmičje in raznovrstne živobarvne cvetlice. Takrat so zasadili kostanjev drevo-red od cerkve do ovinka pod gradom. Pri cerkvi so uredili park z uvoženimi rastlinami in v njem otroško igrišče s senčno utico. Na vrhu Kozlovega roba so odstranili leseni stolpič in zgradili štirinadstropen, železobetonski razgledni stolp. *"Vrh stolpa je bil visok drog, na katerega se je ob narodnih praznikih izobešalo slovensko zastavo!"*⁽⁴⁰⁾

Tolminski župan iz leta 1898 Oskar Gaberšček, Podšolar, je leta 1904 zgradil tovarno miz in stolov. Inženirji in mizarski mojstri so bili povečini Čehi. To je bila prva tovarna s serijsko proizvodnjo na Tolminskem. Od leta 1904 pa vse do leta 1948 ni bila na tem območju zgrajena nobena tovarna. Družbenogospodarskega napredka skratka ni bilo.

Simon Rutar navaja za leto 1870, da je bilo na vsem Tolminskem

37.916 prebivalcev, "z rokodelstvom in obertnijo pečalo se je vkup 703 oseb, s kupčijo (trgovci) in prevažanjem pa 110".⁽³⁴⁾ Vsi drugi so se preživljali s kmetovanjem.

Po ljudskem štetju iz leta 1900 je v Tolminu živel 965 prebivalcev, osnovna šola je bila štirirazredna, poleg nje je bila odprta tudi pripravnica učiteljska.⁽⁷⁸⁾

V celem letu se je v trgu zvrstilo šest sejmov, pripravili so jih na osrednjem trgu. Na stojnicah so domačini ponujali različno blago. Prišli so tudi Benečani, Furlani in Rezijani z italijansko robo. Kupčije z živino so se razpletale na obrobju trga, v Zalogu ob Tolminki. Sejmi so se zvrstili v ponedeljek po sv. Jožefu, na dan sv. Jurija (23. aprila), v nedeljo po sv. Rešnjem telesu (t.i. Tolminski trg), 21. septembra (na dan sv. Matevža), v ponedeljek po sv. Uršuli in v ponedeljek po sv. Miklavžu.

Tolmin je bil lokalno upravno središče. Vaščani iz okoliških vasi so hodili v trg po uradnih opravkih, pa ne samo takrat, tudi ob narodnih praznikih in številnih sejmih. V trgu je bilo leta 1898 odprto dvanajst trgovin z mešanim blagom in enajst gostiln, sedemintrideset obrtnikov različnih strok je ponujalo svoje storitve.

Osmega septembra 1906 so Tolminci slavili petinštiridesetletnico čitalnice, petindvajsetletnico Rokodelskega bralnega društva in petnajstletnico gasilskega društva. Priprave so potekale od 16. junija. Na prireditve so bili povabljeni predstavniki dvainštiridesetih društev z vse Primorske. Predsednik pripravljalnega odbora je bil upokojeni učitelj Andrej Vrtovec. Na predvečer proslave so izstrelili tri rakete v barvah slovenske trobojnice, kar je bil znak za vžig kresov na vrhovih tolminskih gora. Zjutraj je goste s treh vlakov - iz Gorice, Trsta in krajev ob železnici, na železniški postaji Sv. Lucija (Most na Soči) pozdravil predsednik pripravljalnega odbora. Tolmin jih je pričakal ozaljšan s praznično podobo: z vseh oken se je bohotalo cvetje, na pročelijih hiš so plapolale slovenske zastave. Od ceste na pokopališče je skozi trg do križišča Most na Soči-Poljubinj na vsakih dvajset metrov stal drog s slovensko zastavo. Štirje veliki slavaloki so se bočili ob vstopu na glavni trg in pred odrom v Zalogu, kjer je bila glavna slovesnost.

Zbor udeležencev je bil dopoldne na glavnem trgu. Z okna Mešelske hiše je množico nagovoril Anton Komel, gozdni uradnik in takratni predsednik Rokodelskega bralnega društva. Za njim je slavnostno spregovoril župan in narodni poslanec Oskar Gabersček, "v verzih tako navdušeno, da je vsakemu seglo do srca".⁽³³⁾ Sledilo je slavnostno razvitje praporov Narodne čitalnice in Rokodelskega bralnega društva. Sprevod se je z glavnega trga usmeril po novi cesti. Med potjo so sprevod s cvetjem posipale v belo oblečena dekleta. Prireditve se je nadaljevala z odprtjem novega gasilskega doma. Slavnostni trak je prerezal načelnik gasilcev Henrik pl. Zirnfeld.

Na osrednji slovesnosti v Zalogu so peli zbori iz Bovca, Cerknega, Sv. Lucije, Podmelca, Štandreža, Kanala, Šempetra pri Gorici pa združeni

tolminski pevci, Slovensko bralno in podporno društvo iz Gorice, zbori iz Idrije, Pevme, moški zbor Pevskega in glasbenega društva iz Gorice, društvo Kolo iz Trsta, Velesila iz Škednja, Slava iz Sv. Marije Magdalene pri Trstu...skupno zbori dvainštiridesetih društev.

Nazadnje so združeni zbori pod vodstvom najstarejšega pevovodje Mihe Zega iz Kanala ognjevitno zapeli Buči morje Adrijansko. Slavje so zao-kročili zbori iz Sv. Lucije, Kanala in Tolmina s pesmijo Ali ste nas čuli.

Tolminski gostilničarji so na glavnem trgu razpostavili stojnice, mi-ze in stole ter točili pijačo in ponujali hrano po najnižjih cenah. Zabava se je zavlekla dolgo v noč in bila je ožarjena z umetnimi ognji.

Tolmin je postal središče narodnega in kulturnega razcveta vseh gornjeobsoških krajev. V okoliških vaseh so ustanavljali svoja prosvetna in kulturna društva.

Tolminska društva so s poletom delovala do začetka prve svetov-ne vojne.

DVE LETI IN POL Z BLISKI TOPOV RAZPARANIH NOČI, ITALIJANSKA ZASEDBA

Maja 1915 je Tolminsko na dvoje presekala soška fronta. Trg je ostal na avstrijski strani, vendar tik za frontno črto. Kot na dlani je ležal pred cev-mi italijanskih topniških baterij na hribu Ježa. Prvi obrambni položaji av-strijske vojske so potekali tik pod Tolminom, ob pokopališčnem zidu pri cerkvi sv. Urha.

Teden dni pred 23. majem, na binkoštno nedeljo, ko je Italija napo-vedala vojno Avstriji, so Tolminci še z vso vnemo obdelovali polja in nič kaj dosti niso hoteli slišati o kaki vojni nevarnosti.⁽¹⁵⁾ Na dan vojne napovedi je avstrijska vojska opozorila prebivalstvo, naj se izseli, ker jim ne more zago-toviti varnosti. Ljudje so stežka sprejeli to vest in ukaz, saj niso vedeli, kam. V begunstvo so odhajali povsem neorganizirano, s culo na rami. Vsak se je znašel, kakor se je vedel in znal. Tisti, ki je imel sorodnike v notranjosti Slove-nije, se je zatekel k njim. Mnogi so prebegli v zavetje prvih zalednih vasi. V Zadlazu - Čadrgu, pri Rutarju, Modrjanu, je bilo tako naenkrat šestdeset lju-di. Zatekli so se v Čadrg, v vasi Baške grape in doline Idrijce, mnogi na Cerkljansko. Domačije z velikim številom otrok so jih le stežka sprejele. Ne-pripravljenim na vojno je vsem kmalu začelo primanjkovati živeža. Mislili so, da bo vojna trajala le nekaj dni, da se bo kmalu vse umirilo in da bo ob-streljevanje prenehalo.⁽¹⁵⁾ Mnoge je pomanjkanje prisililo na nepredvidljiva pota begunstva; v taborišča na avstrijskem podeželju. Razmere so bile med taborišči različne. V nekaterih je primanjkovalo zdravil, obleke, hrane, neu-rejene so bile bivanjske razmere, mraz.

V kraju Bruck a/d Leitha je bilo najbolj urejeno begunsko taborišče. V dvaindvajsetih barakah je bilo po dvajset sob. Tam je prebivalo okrog pet tisoč primorskih beguncev. Sedemsto otrok je hodilo v šolo, mešani cerkveni zbor je vodil tolminski kaplan Anton Črnigoj. *"Kljub vsemu je bilo zelo težko. Nekateri so odšli, če so uspeli dobiti zatočišče na Gorenjskem, Dolenjskem ali Štajerskem. Ni bilo z rožicami poslano."*⁽⁵⁰⁾

Ob začetku vojne so bili tudi uradniki okrajnega tolminskega glavarstva v zamudi. Šele 25. maja jim je z vojaško pomočjo uspelo preseliti dokumente in celoten arhiv v Cerkljo, kjer se je glavarstvo začasno nastanilo do konca vojne.⁽¹⁵⁾ V Cerkljo so se preselili tudi šolniki. Poučevali so otroke beguncev.⁽²¹⁾

Tolminski dekan Ivan Rojc je prvo leto vojne prebil v Zadlazu - Čadrgu, kjer so vojaki postavili leseno cerkvico, posvečeno presvetemu srcu Jezusovemu. Z Rojcem je bil kaplan Štefan Podvršek. V drugem letu vojne se je dekan preselil na Ljubinj. Bil je zelo drzen pri opravljanju božje službe. Pogosto se je približal frontni črti in maševal celo v vasi Poljubinj, kjer domov niso zapustili vsi domačini. Pozneje se je umaknil za nekaj časa na Bled, že novembra 1917 pa se je vrnil v Tolmin.⁽⁴⁹⁾

Tolmin v dveinpolletnem vojnem metežu k sreči ni imel pomembnega strateškega značaja. Zgradbe v njem so zadeli posamezni izstrelki granat. Po koncu bojev leta 1917 je trg vojaštvo popolnoma izropalo.⁽³³⁾

Po nemškem preboju soške fronte 24. oktobra 1917 se je frontna črta premaknila z reke Soče do približno sto do stopetdeset kilometrov oddaljene reke Piave v notranjosti Italije. Že v prvih tednih po preboju so se v izpraznjene tolminske vasi začeli vračati begunci.

O prvih dnevih "miru" v porušenih Volčah je v tamkajšnji župnijski kroniki iz novembra 1917 zapisan pretresljiv prikaz tedanjih razmer:

"Jože Abram, kurat v Oblokah, in Venceslav Bele, vikar na Ponikvah, sta šla v prvem tednu te italijanske strašne polomije skozi Volče na Kolovrat. Strahotno, povsod trupla vojakov, trupla konj in mul. Povsod razmetane puške, čelade, šrapneli, granate, ročne bombe, plinske maske, sedla, krampi, lopate, torbe, kruh, konzerve, alpinski klobuki, kape, hlače, bluže... In onstran pod Ježo in Kolovratom - kanoni, strojnice, vozovi, municija, municija... in kupi mrtvakov in pušk in čelad in oblek in... Hodila sta počasi, gledala, molila:

DE PROFUNDIS in PATER NOSTER
in REQUIEM AETERNAM...

in škropila, škropila z blagoslovljeno vodo. Smrad, grozoten smrad."

In na drugem listu:

"Že december je privabil nekaj Volčanov domov. Vsaka luknja v odprtem domu je bila dobro stanovanje, da se je dalo le kos strehe za silo popraviti, pa je bilo stanovanje bolj ljubo kakor v begunstvu. O, doma je le doma, četudi v lisičjem brlogu."⁽⁵⁰⁾

Vseh goriških beguncev je bilo dvainšestdeset tisoč. Organizirano

vračanje na domove je usklajeval Odbor za vračanje beguncev, katerega častni predsednik je bil nadškof dr. Frančišek Borgia Sedej.⁽⁵⁰⁾

Leto od novembra 1917 do novembra 1918 so Tolminci preživeli v solidarnosti, skromnosti in pobožnosti, čeprav jih je stiskala lakota. Celo koprive so bile dobre. V Volčah je mladina odhajala daleč v Benečijo, do neporušenih vasi, da so morebiti dobili kaj krompirja, koruze, ajdove moke...

"Bog je bil begunskim povratnikom zelo milostljiv. Do novega leta 1917 sploh ni bilo zime, ne snega ne mraza... Zgodaj spomladi so pognali prvi zvončki, trobentice."⁽⁵⁰⁾

In na drugem mestu:

"Cerkev v Tolminu je bila le kratek čas konjski hlev, tako da so jo hitro usposobili in za novo leto se je opravila služba božja. Slavnostna maša."⁽⁵⁰⁾

V začetku leta 1918 je postal novi tolminski župan Bravničar. Občinski svetniki so ustanovili Narodni odbor, ki je skromno pomoč v gradbenem materialu in živilih pravično razdelil med ljudi. V skrbno varovanem skladišču so hranili zalogo moke, olja, poljskih pridelkov in nekaj tobaka. Kaplan Alojzij Kodermac je po Tolminu in vaseh popisal družine, ki so se vrnile.⁽⁵⁰⁾

Vojna je divjala v notranjosti Italije do 3. novembra 1918, ko je bilo podpisano premirje. Politični položaj je bil nejasen. Upravna in siceršnja oblast je bila nemška, vendar so se Tolminci nadejali nove slovanske države. Dne 5. aprila je Tolmin in Gorico obiskal cesar Karel. Z železniške postaje sv. Lucija se je pripeljal v avtomobilu. Pozdravil se je z vojaškimi in upravnimi oblastmi in se seznanil z razmerami.⁽⁴⁹⁾ Cesar Karel v naši deželici ni bil prvič. Pred dvema letoma, 12. januarja 1916, si je še kot prestolonaslednik ogledal bojišče soške fronte z mesta, kjer stoji zahvalna Jermanova kapelica sv. Matere Božje, na pol poti med Poljubinjem in Ljubinjem.⁽¹⁵⁾

Iz Cerknega sta se spomladi 1918 v Tolmin vrnila županstvo in šola. Srečni zaradi konca vojne in odrešeni trpljenja begunstva so Tolminci zapisali:

"Tolminski glavar baron Karel Hohenbuechel se je v Kranju poročil z učiteljico Berto Pavliček, Bovčanko. Privoščimo mu dobro ženico, ker je glavar dober človek in Slovencem pravičen. V tem našem razdejanju smo potrebni dobrega in pridnega glavarja, ki se za ubogo ljudstvo poteguje."⁽⁵⁰⁾

Vso pomlad in poletje 1918 je prebivalstvo z vojaškimi lopatami in krampi ravvalo zapuščene strelske jarke in prekopavalo njive. Najprej je bilo potrebno izravnati zemljo zaradi neštetihih kraterjev, ki so jih izkopale eksplozije granat, odstraniti kilometre bodeče žice in na tone nevarnega železja. Pri spravljajanju neeksploziranih granat in municije se je pripetilo veliko smrtnih nesreč. *"Mož gre v gozd in ga ni več domov. Ubila ga je granata."*⁽⁵⁰⁾

Na jesen leta 1918 beleži Alojzij Kodermac v kroniki župnišča vasi Volče:

"Ljudje čutijo olajšanje. Nekaj so pridelali, streho nad glavo uredili."

Vendar že v oktobru navaja *"razburkano politično življenje"*. Ljudsko

radost je ob koncu strahot vojne preplavilo razočaranje in zagrenjenost, da bo deželo zasedel nov okupator, tokrat Italijani, in ne bodo združeni z matičnim narodom v novi državi južnih Slovanov.⁽⁵⁰⁾

V prvi polovici novembra 1918 je Tolmin zasedla italijanska vojska. Njene enote so skozi Volče vkorakale z belo zastavo. Najprej so ukinili Narodni odbor, zaloge živeža pa zaplenili. Moko so pravično razdelili prebivalcem. Vojaška zasedbena oblast je strogo zagospodovala, četudi ni bilo nikakega upora razen negodovanja. Tolmince sta v prihajajoči zimi pestila vprašanje strehe nad glavo in strah pred lakoto. Zasedbena oblast se je predstavila s plakati in govori, v katerih so razglašali, da bo Italija podelila Slovincem več pravic in svoboščin, kot so jih bili deležni pod avstroogrsko monarhijo. Da bi si pridobila naklonjenost domačinov, je brezplačno razdeljevala hrano in nudila medicinsko pomoč po vaseh z obiski na domu, kar je bila novost. Kljub temu je v nekaterih družinah vladala lakota in so morali petindvajset otrok poslati v rejo v Slovenijo.⁽⁵⁰⁾ Poročila o preskrbi prebivalstva se v virih razlikujejo, zato lahko domnevamo, da je bila ponekod boljša, drugod pa nezadovoljiva. Na nekaterih območjih je primanjkovalo predvsem zdravil in oblačil. Izrazi simpatij do italijanske vojske so bili redki, hlinjeni in prisilni.

Italijanske obveščevalne službe so poročale, da *"ob levem bregu Soče vladata hladnost in sovražnost, 'jugoslovanska aktivnost' je zlasti močna v Tolminu in Kobaridu"*.⁽¹³⁾

Toda prva skrb je bila ljudem zagotoviti primerna bivališča in življenje povrniti v normalne razmere. Z obnovo je italijanska oblast začela takoj, kar je pomenilo, da namerava tu ostati. Med vojaško zasedbeno oblastjo je to naloge izvajal obnovitveni zavod Genio Militare. Med delom italijanskih gradbincev so se stanovalci zatekli k sosedom ali v gospodarska poslopja. Moški so pomagali pri zidavi. Gradbeni material so dovažali iz Italije. Med izgradnjo domačij je italijanska oblast med Primorci že preverjala naklonjenost ali nasprotovanje italijanski zasedbi in beležila podatke.

Italijanski gradbeniki so restavrirali porušeno cerkev Sv. Danijela na Volčanskem polju skrajno nemarno. S sten notranjosti cerkve so odluščili ves omet, resda delno poškodovan, a z več stoletij staro poslikavo podob dvanajstih apostolov v naravni velikosti in Marije z Jezusom. Vaščani in župnik so se pritožili in kasneje, leta 1925, je zavod za ohranjenje zgodovinskih spomenikov iz Trsta razmeroma dobro renoviral in avtentično poslikal cerkev.⁽⁵⁰⁾

Civilni komisariat je po ukinitvi vojaške oblasti ukinil Genio in ustanovil Servizio Ricostruzioni.

Tretja ustanova pri obnovi porušenega Posočja je bila Cooperativa edilizia ricostruzione Giuliana in je delovala do leta 1924. V Tolminu je približno šestdeset delavcev, Slovencev iz okolice Renč in Solkana, stanovalo v barakah pod Brežičem. Zidarji so bili po prepričanju komunisti. Ustanovili

so kulturno društvo Ljudski oder. Uprizorili so pet gledaliških predstav in prirejali javne plesse.⁽⁵⁰⁾

Državna pomoč iz proračuna, namenjena obnovi porušene Primorske, je privabila množico gradbenih podjetij iz notranjosti Italije. Denar je odtekal v Italijo, domačini pa so ostali brez dela. Podjetja so špekulirala z nižjimi stroški od predvidenih in se okoristila z dobičkom.

Da bi Tolmince obvarovali pred malverzacijami gradbenih podjetij, je društvo Edinost iz Trsta aprila 1920 sklicalo javni shod v Tolminu. Dr. Jože Bitežnik in dr. Josip Vilfan sta zbrane opozarjala pred špekulacijami pri ocenjevanju škode, obnovi in izplačilih odškodnine.⁽⁴⁹⁾

V Tolminu in Volčah so v bran pred dobičkarji domačini ustanovili Zadrugo vojnih oškodovancev in prevzeli obnovo na svoja pleča.⁽⁵⁰⁾ Toda konkurenca italijanskih podjetij je bila huda, še zlasti ker se oblast ni postavila na stran domačinov in jih ni zaščitila. Izplačevanje vojne odškodnine za nabavo orodja, pohištva in živine so zavlačevali.⁽¹³⁾

Podoben shod Edinosti je bil pri Sv. Luciji v Mikuževi gostilni leta 1922. Zborovalci so zahtevali zaščito narodnih pravic in obnovo slovenskih šol. Med sklicatelji shoda so se zaznale razlike v političnih in socialnih vprašanjih med dr. Besednjakom, dr. Tumo, inž. Gustinčičem, prof. Karlom Osvaldom, dr. Izidorjem Cankarjem, dr. Franjom Žgečem, dr. Prijateljem in Rejcem, župnikom s Kneže.⁽⁴⁹⁾ Kronist je v različnih stališčih posameznih taborov slutil razcep v Edinosti.

Tolminci so posojila za obnovljene domove odplačevali z dolgotnim prikrajševanjem pri hrani in obleki. Posledice vojne so jih za dolgo časa prisilile k skromnosti in odrekanju. Razen od prodaje poljskih pridelkov ali mleka, sira in jajc ter občasno živine ni bilo drugega zaslužka.

ZAČETKI POITALIJANČEVANJA

Poleg novih upravnih, komunalnih in vojaških ustanov so se odprla tudi šolska vrata. Najprej so za silo obnovili količkaj ustrezne zgradbe ali postavili začasne lesene barake. V Tolminu so osnovno šolo odprli maja 1919 v zgradbi osnovne šole iz časa monarhije.

V sotočju rek Tolminke in Soče je od leta 1904 stala večja zgradba, ki je bila spočetka sanatorij za zdravljenje obolelih delavcev pri gradnji železnice. Do vojne je bila v njej sirotišnica. Maja 1919 so italijanske šolske oblasti v zgradbi odprle dijaški dom, konvikt, in v njem hkrati pripravnico za učiteljišče. Učiteljišče so odprli decembra istega leta v stavbi nekdanje gimnazije, današnje sodnije.

Ko so prvi slovenski dijaki pripravnice stopili pred poslopje, je na pročelju z velikimi črkami pisalo: Convitto Francesco Scodnik. Scodnik je bil po rodu Slovenec iz vasi Levpa, nekdanji oficir v italijanski vojski.

Odprtje pripravnice in učiteljišča v Tolminu ni bila velikodušna gesta Italijanov do Slovencev, s katero bi pokazali skrb za ohranitev izvirnega jezika in avtentične kulture. Bil je politično režiran odgovor na ukinitve slovenskih srednjih šol v Trstu in Gorici. Tamkajšnja slovenska mladina je bila zaradi selektivnega vpisa in oddaljenosti študija v Tolminu prisiljena k vpisu na italijanske srednje šole.

Ustanovitev in delovanje dijaškega doma in učiteljišča si moramo podrobneje ogledati zaradi dogodkov, ki so sledili v naslednjih letih. Obe ustanovi sta namreč postali legli fašistične potujočevalske politike. Z vidika narodnega odpora je grozila nevarnost, da ne bi bodoči slovenski učitelji klonili pod fašistično nadutostjo in izsiljevanjem in postali orodje v rokah fašistične politike. Dijaški dom in učiteljišče v Tolminu sta zato postali središči mladinskega narodnjaškega odpora, pozneje, po letu 1927, pa organizacije TIGR. Dijaki so se znašli pred hudo preizkušnjo, v precepu med narodno zvestobo in sankcijami šolskih oblasti.

Na slavnostni otvoritvi pripravnice so spregovorili predstavniki italijanskih oblasti: šolski nadzornik in ustanovitelj konvikta Francesco Spazzapan, civilni komisar polkovnik Sala in nekaj visokih uradnikov. Nihče od dijakov jih ni razumel.⁽²⁹⁾ Slovenska učiteljica Justina Silič je v govoru naglasila, da smo Slovenci narod s svojo kulturo in jo hočemo obdržati; italijansko kulturo da bomo upoštevali, vendar le ob medsebojnem spoštovanju pravic.⁽²⁹⁾ Siličeva je bila zaradi svojega nastopa in tudi pozneje javno izraženih zahtev Primorcev po priznanju narodnih pravic večkrat premeščena. Leta 1921 v Idrsko, 1922 nazaj v Tolmin, 1926 z dekretom v notranjost Italije v provinco La Spezia, od koder je leta 1933 emigrirala v Jugoslavijo.⁽²¹⁾

Zaradi obnovitvenih del v pripravnici se je pouk začasno preselil v Tolmin. Dijaški dom so razširili, dvignili za eno nadstropje in uredili dvorano za prireditve.⁽²⁹⁾ Na pripravnico se je leta 1919 vpisalo okrog trideset gojencev. Število fantov in deklet je bilo približno enako. Največ jih je bilo s kobarškega območja, nekaj s cerkljanskega, drugi so bili iz okoliških tolminskih vasi.

Dijake so imenovali konviktorje. Pouk je potekal dopoldne v sobi v pritličju, popoldne pa so prav tam utrjevali znanja.

Vsi predmeti so bili sprva v slovenščini. Učil jih je en sam učitelj; le italijanski jezik je poučevala vzgojiteljica iz slovenske Benečije, ki pa ni bila prizadevna.⁽⁴¹⁾ Največ se je zamudila pri spregatvi glagolov.

Slovenske predmete je najprej poučeval šolski nadzornik, učitelj Matej Mikuž, doma iz Črnega Vrha. Učitelji so si prizadevali, da bi ostal nadzornik, vendar s predlogom pri oblasteh niso uspeli.

Mikuža je na mestu razrednega učitelja zamenjal učitelj Emil (Josip) Kalan iz Divače. Govorilo se je, da je bil oficir v avstrijski vojski.

"Bil je strog, bolj oficir kot vzgojitelj. Učil je suhoparno. Bil pa je zelo delaven. Držal se je strogo norm pouka, ne da bi skušal dati predmetu privlačnost ali

T O L M I N S K O
nas navdušiti skozi besedila za slovenski jezik in narod. Bil je dober basist pozneje pri učiteljskem zboru.”⁽²⁹⁾

Pri popoldanskem učenju so bili ob dijakih prisotni vzgojitelji. Fante sta poučevala dva vzgojitelja, italijanska učitelja, ki sta služila vojaški rok. Obležena sta bila v vojaške uniforme. Eden je bil *“manjše rasti, tih in črnolas in se ni zadosti brigal; drugi, okrogloliččen, je imel stalno šjarpo okrog vratu, vedno gologlav in se je rad poigraval z nekaterimi fanti, kot je običaj pri homoseksualcih. Nasilna pa nista bila in se nista trudila, da bi spoznala naš jezik. Govorila sta enostavno, da bi jih dijaki čim bolj razumeli.”*⁽²⁹⁾

“Vzgojiteljica deklet je bila beneška Slovenka, ki pa ni govorila slovensko, temveč italijansko. Bila je visoka in močne postave. Nosila je okoli ramen lisičje krzno. Iz komisariata ji je prihajala v pomoč priletna uradnica, Slovenka, povsem sivih las, nekam boječa in skromna.”⁽²⁹⁾

V konviktu se je dan začel z budnico. Fantje so spali v sobi v pritličju, dekleta v prvem nadstropju. V obednici so dobili zajtrk, kosilo in večerjo, med dopoldanskim in popoldanskim odmorom tudi malico; popoldne so lahko med malico postopali po dvorišču.

V prvih treh mesecih je bila hrana dobra. Za šolsko malico so dobili svež kruh, namaz, sir ali mortadelo. Ob koncu poletja so se prehrana in bivalne razmere drastično poslabšale. Lahko da je bil vzrok splošno pomanjkanje. Morda so na standard v konviktu vplivale splošne politične razmere na Primorskem. Primorci so takrat jasno izrazili zahtevo po priključitvi Primorske k matičnemu narodu. Ta zahteva se je zrcalila na vseh področjih. Šolski nadzornik Spazzapan je najbrž zlahka ugotovil antipatijo do Italije med dijaki, saj niso hoteli peti italijanske državne himne.

Vsi obroki v dijaškem domu so bili brez okusa. Za malico so začeli dijaki prejemati le star kruh, ki so ga vozili iz Kobarida. Nekemu dijaku je iz kruha, ko je prelomil hlebček, skočila na plano miš. Tudi higienske razmere so se poslabšale. Učilnice, hodniki, umivalnica in obednica so postali zanemarjeni. Med umazanijo so lezli črvi. Domala vsi dijaki in učitelji so oboleli za krvavo grižo.⁽²⁹⁾ V dijaškem domu niso prejeli nobene zdravniške pomoči in to kaže, da te epidemije niso hoteli zaježiti. O razmerah v dijaškem domu pravi Anton Rutar: *“Bilo ni nobene oskrbe, nobenega zdravnika, nobenih zdravil. Nihče se ni brigal, kot bi se ne bilo nič zgodilo.”*⁽²⁹⁾ Sami so se skušali zdraviti z uživanjem limon, vendar ni nič pomagalo. Z blatom so se izločali zajedalci.

Dijak Kravanja iz vasi Soča je za boleznijo umrl. Mnogi drugi so se rešili z zelišči. Mati Viktorja Jereba iz Cerknega je med dijake razdelila borovničev čaj in vsakemu dala pest borovnic. Krvava griža se je ustavila.⁽²⁹⁾

Edina preventiva so bili po več kilometrov dolgi sprehodi, na katere sta vzgojitelja večkrat ločeno peljala fante in dekleta. Krajši izleti so bili ob sobotah in nedeljah. Hodili so vse do vasi Volarije, od tam čez most na desni breg Soče in nazaj v Tolmin. Druga priljubljena pešpot je bila mimo

vojašnic in prek mostu čez Sočo v Volče. Disciplina na sprehodih je bila vojaška; nadzornika v vojaških suknjah sta dijake vztrajno glasno in odsekano opozarjala: *"Riparate le file!"*, Poravnajte vrste! Zmeraj so hodili v vrsti po dva. Le včasih so s fanti odšla tudi dekleta.⁽²⁹⁾

"Ob nedeljah je bila obvezna služba božja. V cerkvi smo stali v sredini, med klopmi. Spremljala sta nas vzgojitelja. Ko je bilo konec maše, se je glasilo povelje: 'Dritto avanti', Naprej, marš! Srečevali smo ljudi, ki so šli k zadnji maši ob desetih. Večkrat sem srečal očeta, mater, brate ali sestre. Nadzornika sem vprašal po običajnem vzorcu, naučenem že prvi dan na pamet: 'Posso andare dal mio padre?' - Grem lahko k očetu? Dovoljenje je bilo le za nekaj minut, nato sem tekel, da sem še pred vstopom v konvikt dohitel sošolce. Dopoldne je bila nato običajna učna ura."⁽²⁹⁾

V dijaškem domu je upravnik Spazzapan dvakrat na leto režiral po eno italijansko in eno slovensko igro. Učitelj Treleani je pripravil nastope gojencev z recitacijskimi večeri v obeh jezikih in nekakšne operete, ki pa jih dijaki niso podoživljali. Na prireditve so bili povabljeni predstavniki civilne in vojaške oblasti ter člani uglednih tolminskih družin. Po končanem nastopu gojencev je bil za goste družabni večer s plesom.⁽²⁹⁾

Anton Rutar pravi:

"Imeli smo vtis, da s takimi zabavami izgubljammo čas za učenje. Dijaki smo bili narodno zavedni, zato nas veselice v tujem duhu niso navdušile. Bili smo odrezani od zunanjega sveta, toda z dijaki, ki niso bivali v konviktu, smo bili v tovariških odnosih, čeprav smo čutili, da smo dijaki v konviktu protežirani, varovani. Tovarištvo se je izkazalo, ko smo brez dogovora kot eden molčali in trmasto odklonili petje italijanske državne himne.

Učitelj petja Treleani jo je večkrat intoniral, pred kateder klical posameznike in celo razrednico Koršičevo, toda zapel ni nihče."⁽²⁹⁾

Odklanjanje petja himne se je ponovilo v prvih dveh letih pripravnice in učiteljsišča in je razburjalo tudi oblasti. Dejanje so razumeli kot podporo Jugoslaviji.⁽²⁹⁾

Trma dijakov je upravnika včasih tako razkačila, da je zavpil:

"Prej bo Soča tekla od morja proti Trenti, kot bomo zapustili osvobojeno ozemlje!"

Leta 1920 se je demonstrativen nastop dijakov proti petju italijanske himne slabo končal. Upravnik je zakričal na nekega učenca: *"Zakaj ne poješ?"* Fant se je izgovoril, da ga boli zob. Nagnal ga je k zobozdravniku, da mu je izpulil zdrav zob. Marija Skalin iz Kobarida se na isto vprašanje ni spomnila izgovora in jo je pri priči doletela izključitev iz dijaškega doma in učiteljsišča.

Dijake so politično preverjali, beležili so njihove izjave in jim odpirali pisma. Slabe osebne karakteristike so se poznale pri uspehu in nadaljnji učiteljski karieri. Kazni so bile pogosto poljubne, po presoji šolskega nadzornika, ostrina kazni je ustrezala njegovemu (ne)razpoloženju.

Uprava dijaškega doma je odprla pismo Antona Rutarja, v katerem

je trdil, da v konviktu vzgajajo janičarje. Kaznovan je bil s tem, da pred maturo ni mogel opravljati obveznih hospitacij.

Upravnik dijaškega doma je bil določen tudi za poitalijančenje tolminskih krajevnih in osebnih imen. Pri imenu zaselka Porezen v Baški grapi je dejal: "*Vasi bomo dali ime po slavnem Rimljanu Porsenni.*" Za osebna imena in priimke je določil, da bo priimek Bogataj - Riccioni, Uršič - Montani, Gruntar - Terrani, Klobučar - Capelli, Tomažič - Tomassi.⁽²⁹⁾

Med vzpostavljanjem nove italijanske oblasti se je med uradničtvom in nameščenci nenehno kresal boj za dosego višjega družbenega položaja. V tolminski pripravnici in na učiteljišču so dijaki zaznavali komolčkanje učiteljev kot nove in hujše potujčevalne pritiske. Skratka, učitelji so gradili kariero na potujčevanju slovenske mladine.

Medsebojna rivalstva so leta 1922 Spazzapanu spodmaknila stolček. Novi upravnik dijaškega doma je postal učitelj Calvi. Spazzapanu pa se je po dveh letih uspelo vrniti na prejšnje službeno mesto in obdržal ga je do leta 1932. Takrat ga je zamenjal Bertollini. Dosegel je, da so Spazzapana premestili v Camerino.⁽²⁹⁾

Med petmesečno pripravnico je število dijakov stalno naraščalo. Vpisovali so se Tolminci in dijaki iz Gorice. Po končanem prvem letniku oktobra 1919 je število vpisanih od začetnih trideset naraslo na petdeset gojencev. V naslednjih letih so se vpisovali tudi Tržačani. Dne 15. novembra 1921 je dijaški dom gostil sto sedem slovenskih dijakov, dvainštrideset fantov in petinšestdeset deklet.⁽⁴¹⁾

ODPRTJE UČITELJIŠČA V TOLMINU

Novo učiteljišče v Tolminu so odprli sredi decembra 1919. Imenovalo se je Liceo Vincenzo Albarello. Poučevali so slovenski profesorji v slovenskem jeziku. Zapletlo se je že na začetku. Pred božičem je učiteljski kader napovedal stavko in pouk se je pričel šele po novem letu.

Poučevali so naslednji predavatelji: Emil Kalan matematiko, fiziko, kemijo in biologijo, Henrik Dominko, "*že prileten, upokojen šolski nadzor-nik*"⁽²⁹⁾ je poučeval pedagogiko, pozneje tudi zemljepis in zgodovino. Vladislava Koršič je učila slovenski jezik; bila je zavedna Slovenka in je dobro poučevala, "*a premalo snovi je vzela, ker se je spuščala v podrobnosti. Ni bilo prav, ker slovnice nismo spoznali.*"⁽²⁹⁾

Verouk je učil tolminski kaplan Alojzij Kodermac, Bric. "*Bil je najbolj zaveden Slovenec na učiteljišču. Njegova skrb je bila, da bi postali zavedni Slovenci, da bi nam bila slovenščina - sveta. Neprestano nas je bodril. Z velikim upanjem je vsako uro ponavljal, da Italijani ne ostanejo, da bodo šli iz naših krajev.*"

Italijanski učitelj Bartolomeo Cabri je poučeval zgodovino, zemljepis in italijanščino. Slovenščine spčetka ni obvladal, razen posameznih be-

sed. Bil je izrazit intelektualec in ga je pritegnila slovenska književnost. Slovensščine se je temeljito naučil. Prevajal je dela slovenskih pisateljev, zagotovo več novel Ivana Cankarja. Učitelj glasbenega pouka in telesne vzgoje je bil Treleani. Brez besedice znanja slovenskega jezika je poučeval petje in igranje dveh instrumentov, violine in klavirja.⁽²⁹⁾

Prva generacija dijakov tolminskega učiteljišča je maturirala leta 1923. Vsi dijaki so bili Slovenci. To je bil edini letnik, v katerem so se dijaki vsa leta izobraževali v slovenskem jeziku. Na teden je bilo le po pet šolskih ur italijanskega jezika. Od te generacije je bila večina maturantov oproščena opravljanja zaključnih izpitov.⁽²⁹⁾

Leta 1923 so dijaki učiteljišča v Tolminu legalno ustanovili Dijaško zvezo. Med ustanovitelji sta bila Fanica Obid in Slavko Tuta. Že v jesenskem semestru je t.i. Gentilejeva reforma šolstva spremenila režim pouka. Slovensčina je bila ukinjena kot učni jezik, vsi predmeti so se poučevali v italijanščini. Člani Dijaške zveze so organizirali demonstrativno stavko; Obidova in Tuta sta prostovoljno zapustila šolo. Leta 1924 so oblasti razpusile Dijaško zvezo v Tolminu.

Abiturienti četrtega letnika druge generacije učiteljščnikov so delali maturo v Vidmu s pomočjo prevajalcev, slovenskih učiteljev redkih slovenskih šol na Tržaškem. Do leta 1925 so bili dijaki učiteljišča izključno Slovenci. Jeseni 1925 je bilo učiteljišče v Tolminu ukinjeno in spremenjeno v klasično gimnazijo (licej). Zadnji trije letniki učiteljišča so končali s programom leta 1928.

Učiteljišče je začelo ponovno delovati leta 1932. Večina dijakov je bila iz mest iz notranjosti Italije, srednjih in južnih pokrajin, celo iz Kalabrije.⁽⁵⁵⁾ Študij v Tolminu so jim omogočile ugodne državne štipendije. Vsi so bili vpisani v fašistične mladinske organizacije. Vpis na učiteljišče je bil takrat za slovenske dijake zelo omejen. V tridesetih letih je bila po posameznih razredih le peščica Slovencev.⁽⁵⁵⁾

Kot primer, kako je potekal pouk v vaški osnovni šoli, navajam razmere na šoli v zaselku Perbla. Pouk se je razlikoval od šole do šole. Pouk na tej šoli velja kot primer ostrejših metod poitalijančevanja. V tem zaselku so osnovno šolo zgradili pod Avstrijo. Pouk je potekal tudi med prvo svetovno vojno, ko je otroke beguncev učil slovenski učitelj Franc Sivec.

Italijani so jo odprli leta 1921. Šoli so nadeli ime Scuola villa grotta di Dante. Ime je dobila po bližnji t. i. Dantejevi jami, kjer je po legendi veliki pesnik pisal prvi del trilogije Božanske komedije, Pekel. Šola je bila osemrazredna. Zaradi manjšega števila otrok so bili višji razredi skupni. Pouk je potekal dopoldne in popoldne. Učil je en sam učitelj, vendar so se učitelji vsako leto menjali.

Do leta 1929 so učili slovenski učitelji, seveda v italijanskem jeziku. Zadnji slovenski učitelj je bil Vlado Kogej, ki je bil zatem premeščen v kraj Ripe pri Anconi v srednji Italiji.⁽²¹⁾ Za njim so se vsako leto izmenjavali iz-

ključno italijanski učitelji, pretežno učiteljice.

Mnoge so bile iz južne Italije in slovensko niso znale niti besedice. Dekletom je bila to prva zaposlitev po končanem učiteljišču. Njihovo poučevanje je pogosto preverjal šolski nadzornik iz Tolmina. Teh so se otroci še posebno bali in pred tablo so zmeraj poklicali le najbolj nadarjene.

Učiteljice so stanovale pri kmetih. Nekatere zaradi slabih razmer in nemoči, da bi ukrotile otroke, niso zdržale na vasi. Do vasi je takrat vodila le ozka pešpot. Po nekaj mesecih so prosile za premestitev ali kar zbežale.⁽⁶¹⁾ Tiste, ki so ostale, so uvedle jekleno disciplino. Metode vzdrževanja reda in avtoritete so pri učiteljicah neredko prekoračile pravo mero vzgojnih ukrepov. Pod krinko ohranjanja discipline so grobo poitalijančevale. Odnos med šolarjem in učiteljem se je razvijal na ravni strahospoštovanja. Pela je palica. Če je kdo od učencev snov v tujem jeziku težko obvladal, se je pripetilo, da ga je učiteljica v navalu jeze pretepla ali z glavo udarjala ob tablo. Simpatije učiteljev so poželi le tisti, ki so drdrali italijansko ali se dobrikali fašističnim idealom.⁽⁶¹⁾ Nasilne vzgojne metode nekega učitelja so pri enem od otrok povzročile jecljanje. Starši so se pritožili in dosegli premestitev. Ob odhodu je premeščeni učitelj pustil v kotu snop palic različnih debelin in velikosti, s katerimi je pretepal otroke.⁽⁶⁷⁾ Pouk je potekal ob nenehnem ponavljanju snovi, drilu, dokler snovi otroci niso v italijanščini obvladali na pamet. V tej šoli slovenska beseda ni bila dovoljena. Fašistične ideje so vsak dan vcepljali po ustaljenem, predpisanem ritualu.

Ko je na začetku pouka učiteljica vstopila v razred, so učenci najprej vstali. Potem so proti podobama kralja in duceja nad tablo iztegnili roko v fašistični pozdrav.

Takrat je učiteljica pozdravila:

"Saluto al Re!", Pozdrav kralju!

"Viva il Re!", Živelj kralj!, so odgovorili otroci.

"Saluto al duce!", Pozdrav voditelju!, je znova ukazala učiteljica.

"A noi!", Nam! so odgovorili otroci.⁽⁶¹⁾

Sledili sta molitev v italijanskem jeziku in nato pregled osebne higiene. Vsako jutro so učenci morali položiti roke na klop in učiteljica je s palico pregledala, ali so čisti. Kdor je bil umazan, je bil po prstih tepen s palico, potem se je moral iti umiti v oddaljeni potok. Nekateri šolarji so to izkoriščali in so se z "umivanjem" izognili pouku.

Učna snov je zajemala spoznavanje Italije, njenega zemljepisa, zgodovine, književnosti, gospodarskih in pravnih ved. Program je bil obsežen in kvaliteten, otroci so se veliko naučili.⁽⁶¹⁾

Tragedija je bila v tem, da so bili otroci v drugi polovici tridesetih let že v dobri meri poitalijančeni. Vsi so tekoče govorili italijansko. Koliko so se navzeli fašistične miselnosti, je težje presojati. Znali na pamet Mussoelinijev življenjepis, peli fašistično himno, italijanske vojaške pesmi, deklamirali pesmi d' Annunzia, Etilla in Emiglia Bandiera, Giuseppa Mazzinija...⁽⁶¹⁾

V šoli so mladini vcepljali idejo o veličini italijanskega naroda. Ponavljali so jim, da sedaj tudi oni pripadajo velikem narodu, iz katerega so izšli veliki sinovi: Verdi, Dante, Michelangelo, Rafael... Morda bodo tako veliki postali sami, če prevzamejo italijanstvo, zato naj bodo državi hvaležni...

Na vprašanje, kateri domovini pripadajo in državljani katere države so, so glasno odgovarjali:

"La mia patria e Italia. Io sono Italiano.", Moja domovina je Italija. Jaz sem Italijan.

O Sloveniji, Slovencih se niso učili domala nič; govor je bil o sosednji državi, Jugoslaviji, katere glavno mesto da je - Belgrado. Veliko več so vedeli o Španiji in generalu Francu.⁽⁶¹⁾

Kadar so med poukom včasih nenapovedano vstopili fašisti, so morali vstati, salutirati z iztegnjeno roko in po ukazu učiteljice zapustiti razred. S poukom so nadaljevali šele po ponovnem pozivu.

Po končanem pouku se je ritual vstajanja, pozdravi kralju in duceju ponovil.

Razred so lahko zapustili šele ob učiteljinem ukazu: *"Lasciate la classe!"*, Zapustite razred!⁽⁶¹⁾

S tovrstno vzgojo je fašizem po sprejetju t. i. Gentilejeve reforme leta 1923 odprl prosto pot poitalijančevanju slovenske mladine.

Z BOMBO NAD SLOVENSKE VOLIVCE

Dvanajstega novembra 1920 je bila med Jugoslavijo in Italijo podpisana rapalska pogodba. Primorska je pripadla Italiji. Kot odgovor na ta dogodek je tega dne nad Tolminom, na Gradu, zaplapolala dolga, črna, žalna zastava, ki se je v tistih dneh ovijala tudi okrog src vseh Tolmincev. Izobesil jo je Peter Klinkon iz Zatoľmina.⁽²⁹⁾

Prve poveljne parlamentarne volitve v Italiji so potekale 15. maja 1921. Slovenci so volili predstavnike Jugoslovanske narodne stranke. Toda fašisti so preprečevali dostop Slovencev na volišča. Po vsej Primorski so se vrstili incidenti, zastraševanja in celo uboji.

Hud incident se je pripetil v predvolilni kampanji in kasneje med samimi volitvami tudi v Tolminu. Le naključje in sreča sta rešila slovenske volivce pred smrtjo.

Tolminski kaplan Alojzij Kodermac je bil narodnjak v najbolj plemenitem pomenu besede. Poleg vsakodnevne bogoslužja je poučeval na pripravnici v konviktu. V župnišču je odprl knjižnico s sedemsto deli slovenskih pisateljev. V Zatoľminu, Poljubinju in na Ljubinju (morda tudi v Doljah) je obnovil izobraževalna društva. V njih je predaval, vodil vaške pevske zборе in režiral gledališke predstave.⁽⁴⁹⁾

Na predvolilnem shodu leta 1921 je Volčane navdušil z narodnja-

ško uglašnim govorom. *"Tolminski fašisti so ga zato zasovražili in njegov uspeh jih je bodel kot trn v peti. Par dni pred volitvami so ga ponoči napadli pri mostu čez Tolminko, ko se je vračal s službene poti iz Ljubinja."* ⁽⁵⁰⁾ S kosom železa so ga zbili po tleh ter pretepali in obrcali, da se je komaj vrnil do župnišča. ⁽⁴⁹⁾ *"Hudo so mu zdelali hrbet in glavo. Slovenska propaganda je s tem napadom veliko pridobila, Tolminci so Italijane še bolj sovražili."* To je bil prvi "nastop" članov tolminskega fascija. Fascio je bil v Tolminu ustanovljen aprila 1921. ⁽²⁹⁾

Na dan volitev se je zgodaj zjutraj 15. maja iz Gorice na kamionu pripeljala tolpa črnih srajc. Oboroženi so bili z gorjačami. Ošabno so se šopirili po ulicah Tolmina in okrog župnišča. Za vsak primer so se s palicami oborožili tudi domači fantje. Do 13. ure je bilo mirno; takrat se je fašistična tolpa naenkrat znašla pred voliščem in v gručo volivcev je eden od fašistov vrgel ročno bombo. Dva Slovence in en Italijan so bili hudo ranjeni in odpeljeni v bolnico v Gorici. Vnel se je pretep s palicami, tolminski fantje so tudi kamenjali fašistično drhal. V splošen pretep so posegli karabinjerji, da so zaščitili umik fašistov. Volišče in poti v mesto je zasedla redna vojska. Komur se je uspelo preriniti skozi množico vojaštva, je lahko še volil, toda ljudje so se bali. ⁽⁵⁰⁾ Vendar fašistom ni uspela njihova namera. Tolminci so z oddanimi glasovi z visoko večino izvolili slovenske predstavnike za rimski parlament. Italijanske liste so volili samo italijanski uradniki, oficirji in polnoletni člani njihovih družin.

Volilni neuspeh so fašisti v dobršni meri naprtili tolminskim kulturnikom, članom Rokodelskega bralnega društva in duhovščini.

Tolminski duhovniki Ivan Rojc, Alojzij Kodermac in Franc Kandus so poslej bili zaznamovani in osovraženi. Župnišče so fašisti imeli za trdnjavo agitacije slovenstva.

Ob nekem italijanskem državnem prazniku Ivan Rojc na župnišču ni izobesil italijanske zastave. V zgradbo je brez dovoljenja vstopil učitelj Lorenzoni, zagrizen fašist, in brez pojasnila odšel v prvo nadstropje in z balkona župnišča izobesil italijansko trikoloro. Duhovniki so se takoj pritožili pri karabinjerjih zaradi vdora v zasebno stanovanje in zastavo so morali sneti. Sledilo je maščevanje drugačne vrste: skupine črnosrajčnikov so ponoči pred župniščem kalile mir, kričale, preklinjale, zmerjale in celo streljale.

Kljub vsem grožnjam tolminski duhovniki niso popustili. Leta 1922 je bil Alojzij Kodermac postavljen za župnika v Volčah. ⁽⁴⁹⁾ (Preganjanje vodilnih članov Rokodelskega bralnega društva je opisano v posebnem poglavju.)

Volitve za lokalno upravo so potekale januarja 1922. Volilo se je župane in člane občinskih svetov. Izvoljeni so bili izključno Slovenci. Župan je postal Oskar Gabersček, Modrjan. Toda ta demokratični volilni sistem je ostal v veljavi le za obdobje nadaljnjih štirih let.

Leta 1926 je fašizem odstranil slovenske občinske svete in župane. Sprejet je bil zakon o imenovanju županov - podestajev. Imenovala jih je fa-

šistična prefektura. Od takrat so bili Primorci za vse obdobje fašizma izrinjeni iz kakršnega koli odločanja.

Opis tedanjih razmer najdemo v tolminski župnijski kroniki:

"V Tolminu se naseljuje vedno več Italijanov, delavcev, podjetnikov, uradnikov. Vsa oblast je v rokah Italijanov. Samo v cerkvi je vse slovensko, le tu je komanda slovenskih duhovnikov. Le ti držijo pokonci slovenskega duha in slovensko zavest ljudi. Fašizem vedno bolj pritiska, Italijani izvajajo penetracijo. V Tolminu slovenska narodnost peša. Italijani so dobili nekaj slovenskih nevest."

In v nadaljevanju:

"Šole so postale popolnoma italijanske in tako pohujšujejo slovenske otroke. Fašisti so postali brezobzirni gospodarci."

Omenjeni so "kruholovci", domačini, ki so se prodali novi oblasti. Trditev, da le po cerkvah ohranjajo slovenskega duha, bodrijo slovensko zavest, je samo deloma resnična. Med Primorci se je tedaj za isto narodno stvar že borila narodnjaška organizacija, do leta 1927 tudi krščanske Prosветne zveze in nato tajna organizacija TIGR.

LASTNA KULTURA, TEMELJ OBRAMBE PRED POTUJČENJEM

Govorjena, brana in nasploh v javnem življenju izgovorjena slovenska beseda se med Primorci ni več porajala spontano sama od sebe, pa tudi ne le iz potrebe in celo nujnosti. Postala je "orožje" v bran slovenstva.

Rokodelsko bralno društvo so Tolminci obnovili spomladi leta 1920. Navdušenje za poustvarjanje slovenske dramatike in poezije je bilo veliko in splošno. Tolminci so torej še pred uradno priključitvijo Primorske k Italiji obnovili kulturno društvo in za predsednika izvolili Vinka Fillija, zborovodjo in skladatelja nabožnih in posvetnih pesmi ter režiserja predstav dramskega krožka. Prvi odborniki društva iz leta 1920 so bili: Mirko Gabersčik, Luka Šorli, Viljem Kavčič in Filip Tuta.⁽⁴⁰⁾ Poleg knjižnice in dramskega krožka so ustanovili nov pevski zbor, godbo na pihala in leta 1922 orkester tamburašev.⁽³³⁾

Svojevrsten "pozdrav" s topovsko salvo so ob obnovitvi Rokodelskega in bralnega društva v Tolminu uprizorili tudi Italijani. Albert Rejec o dogodku beleži:

"V Tolminu samem so ljudje na predvečer praznika Cirila in Metoda dne 4. julija 1920 zažgali običajne kresove po hribih in je Rokodelsko bralno društvo priredilo igro 'Divji lovec'. Toda ti nedolžni kresovi so razburili in prestrašili italijansko posadko, da je zbrala na sedanjem 'Trgu prvega maja' topove in oddala nekaj strellov v bližnji hrib Bučenico."⁽²⁵⁾

Streli so bili namenjeni vzponu narodnjaškega gibanja. Ta se je kazal z uspehi vseh sekcij društva, predvsem pevskega zbora, ki je pod taktir-

ko Vinka Fillija gostoval na Vipavskem in drugod po Primorski. Pevski zbor je dosegel zavidljivo raven in žel obilo pohval med Slovenci in zavist in sovraštvo pri fašistih.

Uspešni in številni nastopi dramskega društva so bili uperjeni proti fašistični raznorodovalni politiki. Na tolminskem fasciju so načrtovali maščevanje.

Leta 1923 so štirinšidesetletnega Vinka Fillija prisilno upokojili. Stopiti je moral na trnovo pot mnogih šikaniranih in preganjanih Primorcev.⁽⁴⁰⁾ Na kvesturi, policijskem komisariatu (v današnji Bazoviški ulici) je bil zaslišan zaradi sodelovanja v telovadnem društvu Sokol. V enajstih mesecih so na njegovem domu izvedli pet hišnih preiskav. Toda preiskovalcem ni uspelo odkriti skritega društvenega arhiva ali drugega obremenilnega materiala.⁽²⁾ Moral je odstopiti z mesta predsednika društva. Posvetil se je komponiranju pesmi za pevske zборе, hkrati je v župnijski cerkvi prevzel zborovodstvo cerkvenega zbora.

V društvu so morali izvoliti novega predsednika in člane odbora. Predsedstvo je prevzel Viktor Sivec, člani odbora so postali: Viktor Leban, podpredsednik, Alfonz Štrukelj, tajnik, Filip Tuta, blagajnik in gospodar. Članice odbora so ostale Alojzija Šorli, Ernesta Rutar in Roza Oblesčak. Obenem so preselili sedež društva iz izpostavljene Rutarjeve ulice v zatišje Gradnikove (v "gaso") k Mikarju.⁽⁴⁰⁾

Kljub preselitvi društvenih prostorov in zamenjavi vodstva se društvo ni ubranilo fašističnega nasilja. Dvaintrideset pripadnikov prostovoljne fašistične milice, domačini so jih imenovali "črne srajce", se je na vsak način hotelo včlaniti v Rokodelsko bralno društvo. Odborniki društva so iskali pravi vzrok za tovrstno snubljenje. Ugotovili so, da jih mika petinšedeset tisoč lir, ki jih je društvo prejelo kot povračilo za izgubljeno premoženje v vojni. Ta vsota je zadoščala za izgradnjo nove dvorane. Z volilno večino v društvu bi si fašisti na legalen način prilastili denar. Seveda le, če bi postali redni člani.

Odbor je sklical izredno sejo. Obravnavali so prošnjo fašistov za vstop v društvo in se iz zagate rešili z izgovorom, da o tem lahko odloča le občni zbor vseh članov. Pridobili so si čas.

Odborniki so medtem pooblastili nekdanjega predsednika Fillija, podpisnika sklepa o vojni škodi, da je iz banke dvignil celoten znesek in ga vplačal v dobro Zveze prosvetnih društev v Gorici kot poravnavo dolga do te ustanove. Tako je denar ostal v slovenskih rokah. Kmalu zatem so se v društvenih prostorih pojavili karabinjerji in neki civilist in zahtevali izročitev finančne dokumentacije. Na pojasnilo, da so denar nakazali kot odplačilo starega dolga, so tudi v Zvezi prosvetnih društev v Gorici izvedli revizijo. Inšpekcija ni odkrila prekrška, vse je bilo formalnopravno pokrito.⁽⁴⁰⁾ Tolminske fašiste je kmalu zatem minila volja po vpisu v slovensko društvo. Dvorana društva je ostala pri začetnih delih, nedograjena.

Leta 1927 so z odločbo prefekture Rokodelsko bralno društvo ukinili. Pred zaplembo imovine so člane odbora pravočasno obvestili iz Gorice. Med seboj so si razdelili knjižni fond, instrumente in notne zapise. Zastavonoša Filip Tuta je skril oba prapora: društvenega in Narodne čitalnice. Pred preiskavo policije je prapora skrival s skednja na skedenj, po podstrešjih, nekoč ju je v pločevinasti embalaži celo zazidal. Nazadnje so ju prenesli v Trst in ju predali jugoslovanskemu konzulu, da ju je v diplomatskem kovčku prenesel v Ljubljano. Prevezel ju je Lavo Čermelj, javni delavec primorskih emigrantskih društev v Sloveniji. Prapora je najprej izročil v varstvo Narodnemu muzeju, potem pa ju je izročil posameznim emigrantskim društvom. Zastavo Narodne čitalnice je prevzelo Emigrantsko društvo Jadran - Nanos iz Maribora. Osebo je bil zanjo zadolžen Alfonz Štrukelj. Leta 1936 je društvo praporu dodalo lepo izvezen spominski trak. Novi zastavonoša Mirko Novak je ob prevzemu svečano obljubil, da ga bo skrbno varoval. Po začetku druge svetovne vojne je izpolnil obljubo in ga skrivaj prenesel v Narodni muzej v Ljubljano. Tam je na varnem dočakal konec vojne. Po osvoboditvi leta 1945 je bil po zaslugi Erneste Štrukelj prenesen v Tolmin. Ob jubileju, dvaindevetdesetletnici ustanovitve Narodne čitalnice, je bil prapor 7. aprila 1954 svečano predan Muzeju za Tolminsko.

Prapor društva je leta 1936 na svečani spominski slovesnosti razvilo emigrantsko društvo Soča na Jesenicah. Takrat je društvo že nadzirala italijanska obveščevalna služba,⁽⁴³⁾ ker so v njem delovali člani organizacije TIGR iz Bovca in Tolmina Ferdo Kravanja, Andrej Čopi in Srečko Šorli.

Pred napadom nacistične Nemčije na Jugoslavijo leta 1940 so jugoslovanske oblasti razpustile Sočo na Jesenicah. Kmalu je sledil napad na Jugoslavijo in množično izseljevanje Slovencev v Srbijo in Nemčijo. Takrat se je sled za praporom izgubila.⁽⁴⁰⁾

Zadnjo gledališko predstavo dramskega krožka tolminskega Rokodelskega bralnega društva so izvedli leta 1927, in sicer Cankarjevo Pohujšanje v dolini Šentflorjanski. *"Predstava je požela veliko uspeha, tako po udeležbi, kakor tudi moralno, saj so bila tedaj vsa društva prepovedana in ukinjena. Italijani so predlagali, naj se igralci vključijo v fašistično družabno organizacijo Dopolavoro, kjer bi lahko še igrali, a so vsi odločno odklonili,"*⁽³⁹⁾ pravi Srečko Šorli v pismu Antonu Rutarju.

Enak predlog so prejeli člani ukinjenega pevskega zbora. Tudi ti so zavrnilo sodelovanje v Dopolavoru in se pridružili Fillijevemu zboru v župnijski cerkvi. Na vajah so peli tudi posvetne pesmi. Pri zborovodstvu sta sodelovala tudi Radko Filli in Franc Prezelj.

Slovenska pesem je bila tako pregnana iz javnega življenja. Zatekla se je v intimne skupine fantovskih in dekliških družb med pohodi v gore, zapela je med večjimi opravili na poljih, travnikih, v senožetih, stran od čuječnosti fašistične represije. Moški člani cerkvenega zbora so ob nedeljah gostovali po okoliških vaseh. V gostilnah so si razvezali dušo in od srca za-

pele. Tudi podoknice dekletom so bile izključno slovenske.

NASTANEK TIGR-A NA TOLMINSKEM

Prepoved Rokodelskega bralnega društva so Tolminci občutili kot osebno in narodno tragedijo. Kot drugje na Primorskem tudi v Tolminu po letu 1927 ni bilo več javne ustanove, razen cerkve, kjer bi lahko domačini prosto govorili v domačem jeziku. Primorci so bili potisnjeni v prepad fašizma in italijanstva. Iz tega duhovnega genocida izvira ilegalna organizacija TIGR.

V Tolminu je nastanek TIGR-a povezan neposredno z vodilnimi člani organizacije. V Gorici sta jo vodila Albert Rejec, Kovačev iz Tolmina in Zorko Jelinčič, doma iz Podmelca v Baški grapi. Tržaško tajno organizacijo so vodili predstavniki Zveze mladinskih društev: Jože Dekleva, Dorče Sardoč in Andrej Šavli, Tolminec iz vasi Ušnik. Vsi navedeni so se septembra 1927 udeležili ustanovitvenega sestanka organizacije TIGR na Nanosu.

Rejec in Jelinčič sta od predsednikov goriških, prosvetnih društev (vipavskih, briških, idrijskih in tolminskih) sproti prejemala poročila o poitalijančevanju na terenu. Na skrivnih sestankih sta z njimi določala metode odpora. Najbolj zanesljive sta pritegnila v TIGR.

Leta 1927 so bili prvi člani TIGR-a v Tolminu Vida, Ivanka in Mici Rejec, sestre Alberta Rejca, učitelj Vlado Kogoj iz Cerknega, učitelj Anton Rutar in njegova brata Jakob in Matija iz vasi Čadrg, Srečko Šorli, lastnik trgovine in delavnice z obutvijo iz Tolmina, Jernej Luznik, kmet iz Zadlaza-Zabč in učitelj Anton Majnik iz Volč. Rutar, Kogoj in Majnik so bili v neposredni zvezi z Rejcem in Jelinčičem.⁽²⁹⁾

Učitelj Vlado Kogoj je leta 1926 poučeval v Baški grapi in se je udeležil sestankov Zorka Jelinčiča v Hudi Južni, na Šebreljah in na Bukovem. Bil je med organizatorji TIGR-a na Tolminskem. Kogoj je leta 1927 v tajno delovanje pritegnil Jerneja Luznika in Srečka Šorlija.

Učitelj Anton Rutar je istega leta poleg celic na Vipavskem, na Otllici in v Kamnjah, kjer je takrat poučeval, ustanovil celico TIGR-a na Bovškem, z učiteljem Francem Sivcem v Čezsoči in v rojstni vasi Čadrg z bratoma Matijem in Jakobom. Obe celici sta zaradi bližine meje opravljali posebne naloge.

Učitelj Anton Majnik je ustanovil celice po vaseh Čiginj, Kozaršče, Sela in Volčanski Ruti.

Sprejem v TIGR opisujeta Srečko Šorli in Anton Rutar. Šorli v pismu Rutarju pravi:

"Ne vem, ali je bilo spomladi ali na poletje 1927, ko mi je dejal Kogoj Vlado, da bi šla skupaj proti Poljubinju, kjer je on stanoval, da se med potjo nekaj pogovoriva. Na poljubinjskem polju mi je zaupno povedal, da se je ustanovila protifa-

šistična organizacija in če sem pripravljen pri tem sodelovati. Seveda sem brez premisleka pristal na to, saj sem tako sovražil fašizem.”⁽²⁹⁾

Iz nadaljevanja pisma pa lahko domnevamo, da je organizacija preverila njegovo sposobnost, saj pravi:

“Pripomniti moram, da sem na Mostu večkrat s potnim listom potoval v Jugoslavijo in da sem od tam prinašal knjige in časopise, pač vse, kar so naši ljudje radi čitali. Nekoč mi je dal učitelj Alojz Bukovec z Javornika cel letnik Orjune in še kako rad sem ga odnesel, saj je bilo tako veliko pisanega o zatiranju našega naroda po fašistih. Neki financar v Podbrdu je le bil radoveden, kaj je v zavitku, a zadovoljil se je, ko sem mu dejal, da so stare knjige ... Šele nato me je Vlado povezal z Jernejem Luznikom iz Zadlaza, Majnikom in teboj, Tone.”

Anton Rutar je v letih 1926 - 1927 poučeval na Vipavskem, v vaseh Otlica in Kamnje. O vstopu v organizacijo TIGR pravi:

“Na Otlici je vladala velika revščina, ker fašisti niso hoteli izdati potnih listov ljudem, da bi šli na svoja delovna mesta v Avstrijo. Sicer pa so fašistične oblasti takoj izdale potni list vsakemu Slovencu, ki se je izselil v Južno Ameriko in Avstralijo, da so poitalijančevali slovenske kraje. S Petarosom (Janko Petaros, učitelj, op. a.) sva ljudem dvigala moralo in na drugo ime prejemale zajeten zavoj tržaških Novic, ki sva jih poverila zanesljivim osebam v razdeljevanje.

Tu sem po naročilu tajnika političnega društva Edinost Alberta Rejca začel snovati tajne celice protifašističnega delovanja.

Ker se je Petaros izselil v Jugoslavijo, sem ostal brez opore. Več kot mesec dni sem poučeval vse razrede. Pozneje sta prišla Tržačana, Ferluga, ki je vohunil za menoj, in Italijanka, Cante. Ko sem se nekega dne med sneženjem z debelo podlago snega počutil dovolj varnega, sem ukazal otrokom dati slovenske abecednike na klop, da bi se v miru učili slovenskega branja. Še predno smo dobro začeli, so se hrupno odprla vrata in vstopil je Ferluga. Učenci so bili previdnejši in hitrejši, čeprav jim nisem nikoli priporočal previdnosti, in so v hipu skrili slovenske knjige. Vohun se je razgledoval med klopmi, a ni opazil ničesar.

Ker sem dopisoval v slovenska časopisa Edinost in Novice, so stikali za menoj karabinjerji in podestat me je grdo gledal.

Kar v šolo so mi prinesli karabinjerji izvod Edinosti z mojim prispevkom, in to en dan pred pismonošo. Tistega dne sem pred zadnjo uro verouka naročil župniku Zavrlu, naj naroči otrokom, da ob odhodu odstranijo drva od peči. Sam sem prezebel in z bolečino v želodcu odšel domov. Kar brž po prihodu na stanovanje so domači kričali: ‘Šola gori!’

Učilnica je bila opustošena, šipe razbite. Zaradi mraza jo je župnik hitro popihal in drva ob peči so se vnela. Posledice smo nosili otroci in jaz. Podesta ni hotel vstaviti novih šip. Zaprošil sem za desetdnevni dopust in v tem času je nadziral šolo didaktični ravnatelj, ki je slišal veliko slabega o meni. Šel sem do njega in mu dokazal, da so same laži.

Odobrili so mi prošnjo za mesto v vasi Kamnje. Skoraj dnevno sem bil s kolesom v Gorici in prinašal knjige, ki so jih razdeljevali Zorko Jelinič in njegovi

T O L M I N S K O
pomočniki iz opustošenega kulturnega doma v Gorici. Svojim učencem sem delil slovenske abecednike Provi koraki.

Italijanski učitelj Spera Calcedonia me je ovajal karabinjerjem v Črničah. Komunisti so mu zagrozili in iz strahu je umaknil ovadbe."

Fašisti so z anonimnimi pismi ovajali domače učitelje, da ne izvajajo asimilacijske politike med slovenskimi otroki, tako da so izgubili zaposlitev. Primorci jim niso ostali dolžni.

Anton Rutar pravi:

"Pripravil sem nekaj anonimnih pisem in se v Gorici zmenil z urednikom Edinosti Albertom Rejcem, da je anonimke poslal na razne oblastne forume, ki so takrat še stopali fašistom na prste. Učitelj Spera je kmalu imel inšpekcijo didaktičnega ravnatelja, ki je hudo klestil. Preiskave so bile na občini, na pošti in upravi finančarjev, po kateri so sledile premestitve fašistov in odpustitve iz služb.

V Kamnjah sem napisal desetine prizivov zaradi previsokega obdavčenja ljudi. Mnogi so prejeli odločbe o znižanih davkih. Poklical me je didaktični ravnatelj v Ajdovščini in me ostro prijel zaradi prošenj za znižanje davkov in mi prepo-vedal pisanje prizivov."⁽²⁹⁾

Primorski učitelji so bili torej rešilna bilka za domačine, le nanje so se lahko obrnili, saj drugih slovenskih institucij ni bilo več.

PREGANJANJE SLOVENSkih UČITELJEV

Veliko število organizatorjev TIGR-a je bilo iz vrst primorskih učiteljev. Na Tolminskem so bili to kar trije vodilni člani: Anton Majnik, Anton Rutar in Vlado Kogoj. Imeli so za svojo dolžnost, da pri vzgoji slovenske mladine poitalijančevanje kar najbolj zavirajo, toda zato so bili izrinjeni iz javnih služb. Naj navedem nekaj primerov fašističnega preganjanja učiteljev.

Po šolski reformi leta 1923 so slovenske učitelje najprej premeščali po raznih krajih Primorske. Ker se je v praksi izkazalo, da slovenski učitelji niso primerni za potujčevanje, so jih po letu 1926 sistematično premeščali v notranjost Italije.

V vodstvu TIGR-a so leta 1927 ugotovili, da sami učitelji ne morejo biti edini nosilci ohranjanja slovenstva med šolsko mladino, ker jih preveč nadzirajo, pa tudi zato, ker jih na Primorskem praktično ni več.

Preganjanje učiteljev opisuje Anton Rutar:

"Za vsako naslednje leto sem ponovno vlagal prošnjo za namestitve. Poleti leta 1925 sem napravil usposobljenostni izpit. Pismeni v Gorici, ustni v Trstu. Hkrati sem se udeležil slovenskih tajnih dijaških tečajev na Primorskem, v Krnu, na Laznah pri Lokvah in v Cvetrežu pri Kalu nad Kanalom."

V nadaljevanju pravi:

"Takrat so fašisti hudo udrihali po starejših slovenskih učiteljih, ker so vadili pevske zборе in vodili prosvetna društva. Navadno so prejimali dolge obtožni-

ce od ministrstva, na katere so obdolženci pismeno odgovarjali. Vse obtožnice so bile iz trte zvite. To se je zgodilo tudi učiteljema Paljku v Lokavcu in Mermolji v Dobravljah, ki ju je minister po njunem zagovoru dal na razpoloženje in nista, ne da bi bila odpuščena, prejela več plače. Leta 1926 sta bila odpuščena učitelja Albert Ivančič v Smasteh in Josip Rakušček pri Sv. Luciji.

Nekateri so bili odpuščeni, ker se niso hoteli vpisati v ANIF /Associazione nazionale insegnanti fascisti - Nacionalno združenje fašističnih učiteljev, op. a./.

Decembra leta 1925 so nas na učiteljski konferenci v Kobaridu fašisti hrupno pozvali, naj se vpišemo v ANIF. Ne da bi se dogovorili, smo štirje vstali in zapustili dvorano - brez pozdrava. Odhajali smo med gromkimi psovkami fašistov."⁽²⁹⁾

Ustne izjave slovenskih učiteljev o Italiji in fašizmu so bile evidentirane v policijskih kartotekah. Lokalne karabinjerske postaje so obveščale višje instance in okrožna poveljstva. Slednja so ovadbe poslala šolskim oblastem, da so izvedle premestitev.

O preganjanju Huberta Močnika zasledimo dvoje poročil, eno v korespondenci med okrožnim poveljstvom karabinjerjev v Tolminu in lokalno postajo na Grahovem ob Bači in drugo v kroniki tolminske župnije.

Leta 1921 je bil na tolminskem učiteljišču omenjeni učitelj nameščen za suplenta. "Tolminske razmere, še zlasti politično ozračje, mu nista šla v račun. Po dveh mesecih se je mestu odpovedal in se vrnil v Šebrelje."

Iz arhiva karabinjerske postaje na Grahovem je razvidno, da je Močnik zasedel mesto učitelja na Grahovem ob Bači. Leta 1926 se je vpisal v fašistično stranko. Poveljnik karabinjerske postaje na Grahovem je takole poročal predstojnikom v Tolmin:

"Leta 1927 je bil izbrisan iz strankinega članstva zaradi 'nerazumevanja politike' ... O dejanskih čustvih Močnika je orožniška postaja večkrat poročala v Tolmin. V poročilih je bilo vselej poudarjeno, naj se odstrani s tega območja tako, da ne bi mogel več škodovati procesu asimilacije in pomirjevanja, ki se na območju postaje vztrajno, z napori nenehno odvija. Zadnje čase se je obnašanje Močnika spremenilo do te mere, da tudi na videz ne skriva več svojega prepričanja, tako kot je delal v preteklosti. Javno graja italijanski sistem, ki ima za cilj vsiliti prebivalcem slovenskega rodu uporabo italijanskega jezika in kulture... Tudi v času, ko je bil predsednik O.N.B. /Opera Nazionale Balilla - Fašistična mladinska organizacija, op. a./, ni deloval drugače. Svojega sedemletnega sina ni nikoli oblekel v otroško fašistično obleko, in dal s tem primer ostalim..."

Poveljnik karabinjerske postaje brigadir Serra je leta 1929 predlagal tolminskemu okrožnemu poveljstvu čim prej odstranitev Huberta Močnika iz Julijske krajine.⁽⁴³⁾

Nadaljnji učiteljevi usodi lahko sledimo v kroniki tolminske župnije. Sklepati je, da sta bila kronist in učitelj prijatelja, saj je kronist njegovo izjavo zapisal v prvi osebi.

Hubert Močnik je bil najprej poklican h goriškemu prefektu Tien-gi, kjer se je brezuspešno pogajal, da bi obdržal delovno mesto. Potem pra-

"Da bi kot Pilat opral roke, me je Tienga poslal k federalu Avenantiju v naš nekdanji Trgovski dom in ga medtem telefonično obvestil. Tam sem moral čaka-ti dve uri, preden me je sprejel v svojem črno prevlečenem uradu. Končno nova pri-diga in opomini, kakšna je dolžnost učiteljstva. Primerjal me je z nadškofom Sede-jem, da sem kakor on nasproten in ključovalen element. Očital mi je razlog za pre-mestitev ali celo konfinacijo: črki J. F. na Feltrinovi uri in trditev, da hujškam lju-di proti vladnim ukrepom. V obtožnici je stalo, da uporabljam v višji skupini še ve-dno slovenščino, da imam agrarne in gospodinjske tečaje v slovenščini, da govorim s šolsko mladino in starši slovensko, da se ne brigam za fašistično vzgojo mladine, da jih ne vežbam, da nisem obvestil avantgardistov v Nemškem Rutu, da bi šli na sestanek, ki ga je imel podbrški vodja fašija... Odgovoril sem na kratko: 'Lo ringra-zio del consiglio datami!' (Zahvaljujem se za nasvet, ki ste mi ga dali, op. a.) In sem šel."

Hubert Močnik je kmalu prejel odlok o premestitvi v Ligurijo.⁽⁴³⁾

Naslednji dokument opisuje odpust učiteljice Ivane Tovstovršnik iz Podmelca. Dokazuje nestrpnost in nasilje režima nad slovenskim časopi-som.

Navajam prevod dopisa iz arhiva orožniške postaje na Grahovem ob Bači, ki so ga prejeli od orožniške postaje v Tolminu:

"Tolminsko orožniško poveljstvo sporoča vsem podrejenim postajam, da so opravili preiskavo v stanovanju učiteljice Ivane Tovstovršnik, ki je bila osumlje-na, da prejema časopis 'Primorski glas'. Ob preiskavi je ugotovljeno, da je poleg ko-pice pisem v slovenskem jeziku imenovana posedovala tudi omenjeni časopis in ga posredovala tudi drugim za čitanje. Tovstovršnikova ni hotela posredovati podatkov o pošiljatelju časopisa. Po dobljenih informacijah je razvidno, da je dobila časopis v Podmelcu pri družini Dakskobler v preteklem februarju, kamor se je odpravila na neko slovesnost ob priliki neke poroke."

Proti Ivani Tovstovršnik je bil uveden disciplinski postopek 14. aprila 1926, čez leto dni je bila premeščena v Castelfranco di Sopra pri Arez-zu⁽²¹⁾.

Razsežnost terorja nad slovensko inteligenco opisuje Minka Lav-renčič Pahor v knjigi Primorski učitelji 1914 - 1941. Navaja grozljive števil-ke o preganjanih slovenskih učiteljih:

1. Po zasedbi Primorske je od leta 1918 emigriralo v Jugoslavijo 316 učiteljev.
2. V notranjost Italije sta bila premeščena 402 učitelja.
3. Z dekretom je bilo odpuščenih 168 učiteljev.
4. Odpuščenih učiteljev, ki jim kljub opciji za Italijo niso dodelili italijanskega državljanstva, je bilo 15.
5. Predčasno upokojenih učiteljev je bilo 20.
6. Učiteljev iz notranjosti Slovenije, ki so poučevali na Primorskem in se potem znova izselili v Jugoslavijo po koncu prve svetovne vojne, je bilo 39.

7. Učiteljev, ki so iz mesta premestitve v Italiji emigrirali v Jugoslavijo, je bilo 87.

8. Učiteljev, ki so ostali v Italiji, je bilo 64.⁽²¹⁾

Tisoč sto enajst slovenskih učiteljev!

USTANOVITEV TAJNEGA DIJAŠKEGA KROŽKA

Poleg učiteljev je bila poitalijančenju najbolj izpostavljena šolska mladina. Med poukom se je znašla v sprotnem preverjanju italijanskega jezika, zgodovine, književosti, zemljepisa. *"Učni uspeh iz poitalijančenja"* je vplival na njihov nadaljnji osebni razvoj, na možnost vpisa na poklicno šolo, gimnazijo in univerzo. V osebno kartoteko dijakov so vnesli podatke o naklonjenosti fašizmu in Italiji.

Kot organiziran odpor proti potujčenju dijakov je vodstvo TIGR-a v Gorici sprva širilo aktivnost Akademskega društva Adrija, ker je do leta 1927 ostalo edina dovoljena oblika organiziranega mladinskega združevanja. Po vsej Primorski je ustanavljalo dijaške srenje, v katerih so prirejali izobraževalne tečaje: leta 1924 na Nanosu, 1925 na Krnu, 1926 v Gorici, 1927 na Lazni. Po ukinitvi Akademskega društva 2. septembra 1927 so dijaške srenje Adrije poniknile v ilegalo. Leta 1928 je v Cvetrežu potekal zadnji mladinski tečaj. Tajnik tolminske srenje ferialnega društva Adrija je bil Slavko Tuta.⁽⁴²⁾

Anton Rutar o ustanovitvi dijaških srenj beleži:

"... bile so po vseh središčih Primorske, da so pritegnile slovenske dijake in študente in jih tako odtegnile vplivu fašistične vzgoje. Po njunih navodilih (Rejca in Jelinčiča, op.p.) so dijaki v srenjah ustanovljali kulturne in športne, nogometni, kolesarski, planinski in druge krožke, v katere so privabljali slovensko mladino."⁽³¹⁾

Po ukinitvi Adrije so v tolminski dijaški srenji ustanovili tajni dijaški krožek v hiši Kati Lenar na Klancu.⁽²⁹⁾

Kati Lenar je bila doma iz vasi Bača nad Podbrdom. Po očetovi smrti, kot vojak je padel na ruski fronti v Galiciji leta 1914, se je po končani vojni s hčerko Slavico preselila v Tolmin. Preživljala se je s šivanjem in z oddajanjem sob in pripravljanjem hrane slovenskim dijakom na učiteljišču. Tako so se vsaj nekateri izognili potujčevanju v konviktu.

Anton Rutar opisuje nastanek dijaškega krožka:

"Po izteku zadnje predstave dramskega krožka RBD (leta 1927, op. a.), Cankarjevega 'Pohujšanja v dolini Šentflorjanski', v katerem je igrala tudi Slavica, so v njeni hiši organizirali ilegalni dijaški krožek. Njegovi člani so bili Slavko Tuta, predsednik, Vera Šorli, tajnica, Slavica Lenar, Ljubka Šorli, Alojz Valentinčič s Kozaršč, Anton Laharnar s Šentviške Gore, Ivan Fon z Volarij, Anton Gruntar iz Kobarida, Mirko Vuga z Mosta na Soči, Marija Majnik iz Volč, Jože Janež, Vida Rejec in Željči Prezelj iz Tolmina."⁽²⁹⁾

Pri predsedniku krožka Slavku Tuti so razmnoževali glasilo Soča.

Prispevke so pisali sami. Pesnica Ljubka Šorli je v njem objavila prve pesmi.⁽²⁹⁾ Članki so bili protifašistični in so spodbujali dijake, da ne bi podlegli raznarodovanju.⁽⁶⁶⁾ List je izhajal enkrat na mesec na štirih do šestih straneh približno eno leto do aretacije Slavka Tute, ki so ga konfinirali za tri leta.

Člani krožka so Sočo delili med zaupne sošolce na učiteljsišču in jim s tem posredno dali vedeti, da med Slovenci obstaja narodnjaška protifašistična organizacija. V dijaški dom, konvikt, sta vnos organizirala Anton Laharnar in Alojz Valentinčič. Zavitke z glasilom Soča in časopise iz Slovenije sta izročila gojencema konvikta Tomažu Šulerju iz Loga pod Mangartom in Cirilu Kutinu z Volarij.

Slovenski časopis in navzočnost tiskane slovenske besede v fašistični ustanovi sta dijake hrabrila.

Tvegano delovanje dijakov ni ostalo brez posledic.

"Srečka Logarja iz Idrije so spomladi leta 1926 zaradi razdeljevanja Prvih korakov izključili iz vseh srednjih šol v Italiji."⁽³¹⁾ V vasi Zatolmin so ga skupaj s spremljevalcem med razdeljevanjem slovenske literature zalotili karabinjerji. Logar je zbežal iz vasi in se zatekel v svojo študentsko sobico pri Kranjčiču v Zalogu v Tolminu. Kmalu za njim je v stanovanje prihitela karabinjerska patrulja. Izgovoril se je, da je bolan in da ves dan leži v postelji. Kazal je na suhe čevlje ob postelji. Vendar je bil vsak izgovor zaman. Naredili so hišno preiskavo in kljub temu, da niso našli obremenilnega materiala, je bil izključen iz učiteljsišča. Med nadaljnjo preiskavo so šolske oblasti odkrile, da je Logar skupaj z Ludvikom Štrukljem vodil italijanske dijake na ekskurzijo v Dantejevo jamo, kar so oblasti Logarju štele kot olajševalno okoliščino. Ravnatelj goriškega liceja mu je omogočil študij v Gorici. Leta 1928 je opravil maturo v Vidmu, ko pa se je *"Logar oglasil z maturitetnim spričevalom pri goriškem šolskem nadzorniku zaradi službe, ga je eden od dveh gospodov, ki sta sedela v uradu, sunil skozi vrata in ga s silo brcnil v stegno"*.⁽³¹⁾ Illegalnega delovanja je bil močno osumljen tudi Slavko Tuta.

Posebna naloga članov tajnega dijaškega krožka v Tolminu je bila demonstrativno sabotiranje fašističnih manifestacij. Smešili so fašistično nastopaštvo, tako so prireditve izgubile udarni ideološki naboj in so klavrno izpadle. Prireditve so smešili in jih med dijaki komentirali z jedkimi pripombami. Franc Fortunat iz Volč je bil leta 1926 zaradi teh aktivnosti izključen z učiteljsišča.

Anton Laharnar je ob neki priložnosti pokazal "figo" italijanski zastavi, za kar je bil kaznovan z začasno izključitvijo iz šole. Za podobne incidente je ista kazen doletela tudi Slavico Lenar in Dragico Batistuti.⁽²⁹⁾

Leta 1926 so slovenski dijaki tolminskega učiteljsišča stavkali, ker sta bili zadnji dve učni uri slovenskega jezika na teden pri učitelju Kuzeličkemu, po rodu Poljaku, ki je slovenščino komajda obvladal, in to popačeno, z močnim naglasom.⁽³¹⁾

Dijaki so se bili prisiljeni vpisati med avantgardiste, fašistično

mladinsko organizacijo. Anton Laharnar, Alojz Valentinčič, Anton Gruntar in Ivan Fon so se javno uprli, zato so jim zagrozili z izključitvijo iz šole v desetih dneh. Po posvetovanju staršev z Zorkom Jelinčičem so pristali na vpis.

Odtlej so hodili k pouku oblečeni v črne srajce in s fašistično značko na prsih. Člani krožka so značko med potjo nosili v žepu in šele na pragu šole so si jo pripeli, sicer bi jih bili nagnali.⁽²⁹⁾

Italijanski dijaki s fašističnimi štipendijami so po letu 1927 v Tolminu študirali tudi iz drugih krajev Italije.⁽⁵⁵⁾ Nekateri med njimi so se hoteli vrniti v skupine slovenskih dijakov. Slovenci njihovega vsiljevanja in nastopaštva niso sprejeli, zato so se začeli Italijani do njih obnašati nesramno in poniževalno. Nekateri so ovajali slovenske dijake pri ravnatelju. Med njimi in člani tajnega krožka je prišlo do ostrih prepиров. Slovenci so jih zbadali s pikro pripombo "*pilastrì della patria*", stebri domovine.⁽²⁹⁾

V hiši Kati Lenar so se narodnjaške aktivnosti razvijale večplastno. Posebej se je razvijalo delovanje tajnega dijaškega krožka in organizacije TIGR. Njuno delovanje se je medsebojno prepletalo in bilo usklajeno po navodilih vodstva v Gorici. Srečko Šorli, vodja TIGR-a v Tolminu, je dijakom predajal posamezne naloge in jih tudi poučil o pravih metodah izvedbe tajnih akcij. Zaradi konspiracije dijaki niso bili seznanjeni s kompleksnim delovanjem članov TIGR-a.⁽²⁹⁾

Krožek je bil nekaj podmladek TIGR-a; iz njega so izšli nekateri poznejši člani. V organizacijo so bili sprejeti po preverjanju njihove sposobnosti, obsegu delovanja, predvsem po izvedenih akcijah.

Člani tolminskega tajnega krožka so proti potujčenju organizirali skrivne slovenske šole po tolminskih vaseh: v Zatoľminu, Čadrgu, Doljah, na Volarjih, v Volčah, Čiginju, Ušniku, Poljubinju in na Ljubinju. Njihova prva naloga je bila izbrati primerna dekleta za učenje pisanja in branja otrok v slovenščini. To nalogo so največkrat prevzele dijakinje z učiteljšča. Če za posamezno vas niso mogli izbrati "učiteljice" izmed dijakinj, so med domačinkami izbrali primerno dekle.

Zanje so pri Kati Lenar pripravili več nekajurnih tečajev iz pedagogike.

Člani dijaškega krožka so potem po vaseh razdelili abecednike Prvi koraki in pesmarice Kolački, pa tudi svinčnike, radirke in zvezke. Z občasnimi obiski so tudi nadzirali pouk in preverjali učni uspeh otrok.

Pouk je potekal v jesenskih in zimskih večerih na domu učiteljic. Učenje je bilo spontano, v prijetnem domačem vzdušju. Po večjih vaseh je bilo več takšnih predšolskih razredov.

Kakšen je bil uspeh pri otrocih? Pri nekaterih odličn, pri nekaterih povprečen in tudi nezadosten. Vendar, poglavitni namen je bil dosežen. Otroci so ob prvem koraku v italijansko šolo vedeli, da prihajajo v njim tujo ustanovo, kjer se bodo učili tujega jezika.

Italijanski varnostni organi so bili kmalu obveščeni o slovenskem pouku po vaseh in so začeli s patroljami nadzirati slovenske "šole", kar je

oteževalo pouk. Otroci so morali stražiti pred hišo ali oprezati skozi okna. Če so karabinjerji vstopili, so takoj poskrili slovenske vadbice in se lotili kmečkih opravil.

Člani tajnega dijaškega krožka so imeli nalogo spodbujati slovenstvo v Benečiji. Ob fašističnih praznikih na učiteljsku ni bilo pouka. Takrat so člani krožka šli na planinske izlete in v vasi Beneške Slovenije nosili slovenske knjige. Predali so jih slovenskim duhovnikom, ki so med mašami celo s prižnice oznanjali delitev slovenskih knjig. Tam, kjer to ni bilo mogoče, so potovali od vasi do vasi in od hiše do hiše, pobirali italijanske in izročali slovenske molitvenike. Nekateri duhovniki so jih povabili v župnišče na prigrizek. Nesli so jih celo v Špeter Slovenov in tam prenočili. Največ tveganih prenosov so opravili Anton Laharnar, Alojz Valentinčič, Slavko Tuta, Anton Gruntar in Ivan Fon.⁽²⁹⁾

V obdobju 1926 - 1930 so organizirali veliko planinskih pohodov na okoliške gore: Kolovrat, Kobiljo glavo, Ježo, Vodil vrh, Krn in k Belopeškim jezerom.⁽²⁹⁾

O teh pohodih Anton Rutar beleži:

"Valentinčič in Logar sta poleti leta 1927 vodila zborovanje nad Levpo. Spomladi 1928 se je zbralo na Ježi nad 60 mladih. Hodili so v povorki, s petjem skozi beneške vasi. Na zborovanju blizu vasi Breg so govorili Logar, Majnik, Drago Bajc iz Vipave in Maks Rejec. Poleti istega leta je bilo na shodu na Čavnu nad sto mladincev in mladink." Enako število je pritegnil shod v dolini Kanomlje pri Idriji. "Slavica je obakrat pripeljala celo jato deklet iz Tolmina," pravi Vekoslav Valentinčič v pismu Antonu Rutarju.⁽²⁹⁾

CELICE TIGR-A NA TOLMINSKEM

TOLMIN ● V obveščevalno dejavnost organizacije TIGR so bili leta 1927 v Tolminu vključeni: Srečko Šorli, Jernej Luznik, Slavko Tuta, vsi trije bratje Rutar: Anton, Matija in Jakob iz vasi Čadrg, ter Anton Majnik in Franc Fortunat iz Volč. Iz vasi Kozaršče je v špijonaži deloval Alojz Valentinčič.

Zbirali so podatke o lokaciji in razporeditvi varnostnih in upravnih služb: karabinjerjev, prostovoljne fašistične milice, vojske, finančne policije, občinske uprave, pošte, spremljali število moštva, oborožitev, osebne karakteristike poveljnikov, čase gibanja patrulj in straž in beležili razna opažanja.

Pridobivanje informacij o količini orožja opisuje Srečko Šorli:

"Na nedeljo popoldan, istega dne je bil požgan otroški vrtec v Tolminu, (26. maja 1928, op. a.) sva sedela z Jožetom Logarjem (Fičev) v gostilni pri Bolafiju z nekdanjim avstrijskim financarjem - Pitamicom. Ker je bil precej nagnjen na pijačo, sva ga pridno nalivala. Namen sem imel iz njega izvleči podatke o zalogi

orožja, ki ga imajo fašisti spravljene v kleti stavbe sodišča, kjer je bil on zaposlen kot nekak skladiščnik. Ne vem več, kdo mi je nekoč govoril o tem, da bi bilo dobro vedeti o tej zalogi.

Tako lepo sem napeljeval na to, da mi je počasi našteval vse, kar je vedel. Seveda Logar niti vedel ni, zakaj to sprašujem.

Dan nato in tudi kasneje se me je Pitamic ogibal in kar proč se je obrnil, ko me je srečal. Gotovo mu je bilo nerodno, ko se je zavedel, kakšno neumnost je počel v pijanosti."⁽²⁹⁾

Pretok vohunskih podatkov in tiska je moral potekati kar najhitreje in neopazno iz Gorice po dolini Soče do Tolmina, bodisi po železnici ali cesti in naprej po Baški grapi do Podbrda in v Jugoslavijo. In seveda v obratni smeri. Celice TIGR-a so bile zato v redni medsebojni zvezi, sicer bi bilo vse delo zaman. Pridobljeni podatki so morali dospeti v roke naslovljenca: do vodstva TIGR-a v Gorici (Rejca ali Jelinčiča) ali v Jugoslavijo do obmejnega policijskega komisarja Antona Batagelja na Jesenicah. Krogotok je moral potekati nepretrgoma in neopazno.

Leta 1928 se je prenos literature in podatkov toliko razmahnil, da bi pogosta potovanja tigrovcev v Gorico lahko zbudila sum. Srečko Šorli je zato v celici TIGR-a v Tolminu za prenos tajne pošte v Gorico angažiral manj sum zbujajoče ženske: Rozo Oblesčak, Kati Lenar in Ljubko Šorli. Njena mati ji pozneje ni več dovolila prenašati pošte, češ da je prenevarno.⁽²⁹⁾ Alojz Valentinčič s Kozaršč se je s kolesom vsak dan vozil na sestanke s Srečkom Šorlijem. Iz skrivališča slovenske literature v opuščnem čebelnjaku pod Laborjem mu je predajal zavoje s tiskom. Večkrat v tednu jih je Valentinčič s kolesom prepeljal v vasi Volče, Čiginj, Kozaršče, Ušnik in Volčanske Rute; v Volčah jih je oddal Antonu Majniku ali Francu Fortunatu; na Čiginju Mirku Hrastu ali Andreju Rutarju (Jaklčev); v vasi Ušnik Alojzu ali Viktorju Šavliju. Ta sta del literature predala Andreju Jugu v Volčanskih Rutih, da jo je predal zaupnikom v vaseh v Benečiji.⁽²⁹⁾

Jernej Luznik iz vasi Zadlaz-Žabče je bil zadolžen za najbolj naporno in tvegano nalogo: prenašal je obveščevalne podatke prek državne meje na Jesenice, nazaj grede pa slovenski in italijanski protifašistični tisk. Jernej je to nalogo opravljal celo desetletje s prirojeno iznajdljivostjo in zvijačnostjo.

Tisk in pošto je Luznik pranašal skrito v pletenem košu v Klanec do hiše Kati Lenar, kjer je stanoval Šorli. Ta je literaturo skril v bližnji opuščeni čebelnjak, pošto pa je takoj izročil kurirkam (Oblesčakovi, Lenarjevi, ali Ljubki Šorli) ali pa jo je Luznik sam odnesel v Gorico. Ker je bilo zaradi policijskega nadzora za Rejca ali Jelinčiča prenevarno, da bi izročali pošto njima osebno, so zavoje pustili v trgovini s kolesi Hilarija Fračiškina v Gorici. Frančiškin je nato pošiljke osebno ali prek svojih kurirjev predal naslovnikom.

Pošiljke za gornji del Soške doline, za Kobarid in Bovec, je Šorli v Tolminu predal Izidorju Korenu, prevodniku lokalnega avtobusa. Tisk je

spravljal v embalažo za čevlje in Koren sprva ni vedel, kaj prevaža, pozneje pa mu je Šorli zaupal. Koren je paket spravil na strešni prtljažnik avtobusa. V Kobaridu ga je predal bodisi pri Mašerovih (Slavku) ali Andreju Manfredu. V Bovcu je tisk prevzel Edvard Mlekuž.

Poleg tega kanala, po katerem je pošto prenašal Luznik, je ta potovala tudi po Baški grapi. V Klanec jo je prinašal Mihael Bizjak iz vasi Bača. (Njegovo delovanje je opisano v poglavju o delovanju TIGR-a v Baški grapi.)

Na poseben način je literaturo prenašal Slavko Tuta. S konjsko vprego je razvažal sodavico po vaseh Baške grape in Cerkljanskega. V Podbrdu je predal pošto in prevzel pošiljke ilegalnega tiska v trgovini Julija Torkarja, na Grahovem ob Bači pa tudi od Franca Goloba. Slavko Tuta je pomembne informacije sam nesel v Ljubljano.

V Tolminu so se člani TIGR-a v obdobju 1927-1930 sestajali na dveh krajih. Pri Kati Lenar in na domu Alberta Rejca, pri Kovaču, kjer so delovale tudi njegove sestre Vida, Ivanka in Mici. Vse so sprejemale ali predajale pošto. Javka je bila ob cesti in zelo izpostavljena. Zato se je zaradi varnosti delovanje preneslo v zatišje Klanca, h Kati Lenarjevi. Protifašistično dejavnost je tam lažje usklajeval Srečko Šorli.

Dom Kati Lenar je bil zunaj mestnega središča na desnem bregu reke Tolminke. Dostop je bil skoraj neopazen prek mostu čez reko in ob bregu. Po potrebi so Tolminko prebredli, ker na tem mestu ni bila globoka.⁽²⁹⁾ Šorli je tam sprejel Antona Majnika iz Volč, Slavka Bevka in Mihaela Bizjaka iz Cerknega, Jakoba Rutarja iz Čadrga, tudi večkrat v tednu Jerneja Luznika iz Zadlaza - Žabč, Slavka Tuto iz Tolmina; najbrž tudi Andreja Manfreda in Slavka Mašero iz Kobarida, kar pa v virih ni navedeno. Člani celice TIGR so po Tolminu skrivno delili liste Borba, Svoboda, Glas Primorske, časopis emigrantskih društev Istra ter italijanske protifašistične časopise Becco giallo, Giustizia e Libertà, Avanti, Unita in druge. Te časopise so prejemale številne družine v Tolminu. Vse primerke je dobivala družina Šorlijevih, Strojcevič, *"ki so veliko pomagali in sta Ljubka in Vera sodelovali v ilegalnem krožku"*.⁽²⁹⁾ Časopise so razdeljevali ponoči, v zavetju teme. Pustili so jih v nabiralniku ali v veži za vhodnimi vrati.

VOLČE ● Vas Volče je od nekdanj po številu prebivalstva drugo največje naselje v tolminski kotlini. Leži na desni strani Soče, na jugozahodnem obrobju tolminske kotline, dva kilometra od Tolmina. Vaščani te najstarejše fare so od nekdanj živeli samobitno. V cerkveni ureditvi so bile Volče samostojna fara z vasmi Čiginj, Kozaršče, Rute, Sela in zaselek Foni.

Že leta 1869 je bila v Volčah odprta osnovna šola, dvorazrednica. Takrat je v prvem razredu poučeval Anton Fajgelj iz Idrije, v drugem je učil volčanski kaplan Jožef Golja.

Od takrat je med vaščani vztrajno zorela želja po ustanovitvi čitalnice. V ta namen so sklicali več sestankov, na katerih se je izkazalo, da želje

niso izvedljive zaradi pomanjkanja denarja. Toda poguma jim ni zmanjkalo; počasi so zbirali denar. Trud je bil poplačan in leta 1883 so z veliko slovesnostjo ustanovili Pevsko in bralno društvo.⁽²⁷⁾ Najprej sta bili čitalnica in knjižnica s samo slovenskimi časopisi in knjigami. Obisk je bil razveseljiv. Tudi članstvo mešanega pevskega zbora je bilo številno.

V Avstro-Ogrski sta bili v Volčah pošta in oddelek finančne straže, kar enajst trgovcev, sedemnajst obrtnikov in šest gostiln.⁽²⁷⁾ Leta 1885 so v Volče namestili stotnijo domobranskega polka.⁽²⁷⁾

Leta 1908 je vestni in delavni kaplan Jožef Godnič ustanovil v vasi Katoliško izobraževalno društvo, ravno tako na Kozarščah in v vasi Sela. Tu si je društvo nadelo ime Danica. Na Selih je mladina kaplana prav vzljubila in je pogosto prirejala nastope.⁽⁵⁰⁾

Leta 1910 so na pobudo župnika in kaplana ustanovili Kmečko hranilnico in posojilnico. Sedež je imela v župnišču. Istega leta je Pevsko in bralno društvo ustanovilo dramatski krožek. Do prve svetovne vojne so vsako leto na oder postavili po eno ali dve predstavi.⁽⁵⁰⁾

Volčane je začetek prve svetovne vojne zajel v vasi. Frontna črta med sovražnima stranema še ni bila določena in prebivalci so vztrajali na domovih. Mislili so, da jih bodo valovi prodirajočih enot italijanske vojske preplavili in prodirali naprej. Avstrijska vojska je utrjevala obrambne položaje tik pred vasjo, na bližnjem hribčku Mengore. Takrat so se prvi vaščani odločili za begunstvo v zaledne tolminske vasi. Drugi so vztrajali v vasi celo po napovedi vojne 23. maja. Zvonjenje je bilo prepovedano zaradi možnosti dajanja obveščevalnih znakov, vendar cerkveni ključar najbrž obvestila ni prejel. Redno je pred mašnim obredjem zvonil.⁽⁵⁰⁾

Prvi topniški strel z Mengor, kjer je kasneje padlo tisoče vojakov, so sprožili proti zvoniku cerkve sv. Lenarta v Volčah. Avstrijska havbica je po nekaj zgrešenih streljih zadela vrh zvonika. Zvonovi so utihnili. Sledila je kanonada proti italijanskim položajem na Ježi. Od tam so italijanski topničarji odgovorili. Prva granata se je razpočila pod avstrijskimi položaji, druga je zadela havbico in pobila moštvo.

Proti Tolminu so zbežali zadnji prebivalci Volč. Zatekli so se v Cerkno in okoliške vasi. Tja se je preselil tudi volčanski župnik.⁽⁵⁰⁾

V naslednjih dveh letih je linija prvih italijanskih napadalnih položajev potekala po samem južnem obrobju vasi do vaškega pokopališča. Konec vojnih strahot so Volče dočakale porušene. Mesec dni po preboju, novembra 1917, so se vrnili prvi begunci. Začasna bivališča so bile žalostne, zakrpane koče, pokrite s pločevino in z deskami. Beda se je vlekla skozi vse leto 1918 in proti koncu leta je med ljudmi kosila škrlatinka. Za boleznijo je umrlo triintrideset ljudi. Rodilo se je šest novorojencev.

Po prihodu Italijanov v novembru 1918 je vojska postavila veliko leseno barako, ki je bila šola in cerkev obenem. Pouk je potekal v slovenščini, poučevala je učiteljica Marija Oblesčak iz Tolmina.

Obnova vasi je potekala več let, nekako od 1919 do 1925. Vaščani so ustanovili Zadrugo vojnih oškodovancev, da se ne bi z njihovo nesrečo okoristili prevaranti iz italijanskih gradbenih podjetij.⁽⁵⁰⁾

Leta 1921 so v Volčah obnovili Bralno in pevsko društvo. Hkrati so odprli čitalnico, ustanovili mešani pevski zbor in dramski krožek.⁽⁵⁰⁾ Naslednje leto pa tudi tamburaški orkester.

Duhovni vodja in gonilna sila društva je bil organist in pevovodja Andrej Majnik. Po napornem celodnevem delu na polju je vsak večer vodil vaje posameznih krožkov: cerkvenega in prosvetnega zbora, zbor tamburašev tolminskih učiteljišnikov ter režiral gledališke igre. Instrumente je na Bledu nabavil Edvard Manfreda, Lamljan.

Nastopali so v leseni baraki, ki je bila leta 1919 šola in cerkev. Go-stovali so tudi po sosednjih vaseh in trgih, največ pri Sv. Luciji.⁽²⁹⁾

Na parlamentarnih volitvah leta 1921 niso italijanske stranke dobi-le v vasi Volče niti enega glasu.⁽⁵⁰⁾

Vzneseno narodnjaško vzdušje se je razvijalo do leta 1927, ko so razpust Bralnega in pevskega društva spremljale aretacije in fašistične baka-nalijske. Najprej so za tri dni v tolminski zapor priprli zborovodjo Andreja Majnika in Edvarda Manfreda. Medtem so fašisti divjaško razbili inventar, raztrgali in zaplenili so slovenske knjige in instrumente. Dragoceni klavir so odpeljali v fašistični Dopolavoro v Tolmin. Nahajal se je v gornjem nadstro-pju pri Petrinu v današnji Cankarjevi ulici. Nekaj instrumentov in knjig je članom uspelo pravočasno skriti. Del knjig je Anton Majnik shranil doma in jih kasneje izposojal bralcem.⁽²⁹⁾

Po ukinitvi Bralnega in pevskega društva leta 1927 sta Anton Maj-nik in Franc Fortunat ustanovila celico TIGR-a v Volčah.⁽²⁹⁾

Anton Majnik je med šolanjem na učiteljišču v Tolminu v letih 1922-1926 postal redni član akademskega društva Adrija. Po opravljenih maturitetnih izpitih v Vidmu je zaman vlagal prošnje za pridobitev učitelj-skega mesta. Enaka usoda je doletela njegovo sestro Marijo Majnik. Vsi čla-ni družine so bili ožigosani za nasprotnike režima. Ostal je brezposeln, po-magal je doma na kmetiji, v prostem času študiral in se izpopolnjeval na klavirju. Do ukinitve društva je dve leti muziciral v tamburaškem orkestru in sodeloval pri postavitvi gledaliških iger.⁽²⁹⁾

Kot tigrovec je najprej vodil prosvetno dejavnost po vaseh, delil otrokom abecednike ter nadziral potek slovenskega pouka. V vaseh Čiginj, Kozaršče, Sela in Ušnik je pridobil zaupnike in jih vključil v organizacijo TIGR.

Franc Fortunat je bil leta 1926 zaradi provokativnega obnašanja do fašizma izključen iz šole. Doma se je preživljal s kmetovanjem. Bil je je naj-drznejši član celice v Volčah.

V Tolminu je požgal vrtec, organiziral streljanje s puško v zgradbo fašističnega sedeža, trosil je protifašistične letake po vasi, bil je obveščevalec

in sodeloval je pri poizkusih razstrelitve skladišča orožja pri Kozarščah in razstrelitvi gimnazije. (Vse akcije bodo opisane v nadaljevanju.)

Anton Majnik je kot pronicljiv, bister intelektualec postal član Izvršilnega odbora TIGR-a in tesen sodelavec Rejca, Jelinčiča, Rutarja in Avgusta Sfiligoja.

V volčansko celico TIGR-a so se na njegovo pobudo vključili Stan-ko Konec, Janko Bukovec, Mihael Fortunat, Jožef Pitamic (Frankulčev), An-ton Konec (Bizjakov), Franc Gerbec, Viktor Pitamic (Smončev), Franc in Šte-fan Pitamic, Franc Rutar (Mesarjev), Franc Leban in Franc Jug (Bogatinčev) in Andrej in Marija Majnik. Mihael Fortunat je bil zadolžen za obveščeval-no in diverzantsko dejavnost.⁽²⁹⁾

Leta 1927 se je Anton Majnik začasno preselil v Gorico. Pod pretve-zo glasbenega izpopolnjevanja pri Emilu Komelu je vzdrževal zvezo med taj-nima organizacijama Borba v Trstu in TIGR v Gorici in po Goriškem orga-niziral celice TIGR-a. Italijanska policija mu je kmalu prišla na sled. Z dekret-om je bil izgnan iz Gorice. Doma v Volčah je do leta 1930 koordiniral delo obveščevalne službe TIGR-a med tolminsko, kobariško in cerkljansko srenjo.

Iz leta v leto so se v Volčah vztrajno naseljevali italijanski priseljen-ci. Leta 1938 je bilo v vasi že sto petnajst Italijanov.⁽¹⁴⁾ Zasedli so vsa delov-na mesta.⁽²⁹⁾

FONI ● V zaselku Foni je s člani celice TIGR-a iz Volč sodeloval Simon Fon.⁽²⁹⁾ Dajal je zatočišče tudi po trem članom TIGR-a, ki so se po le-tu 1930 iz emigracije za nekaj dni vrnili na Primorsko. Njegova najpogostej-ša zveza je bil Franc Fortunat.

Po pripovedovanju Simona Fona navajam: leta 1938 je služil voja-ški rok v Bariju. Fašistična propaganda je tedaj Italijane že pripravljala na vojno. Na vseh zidovih so bili nalepljeni plakati z napisom: "*Si va oltre!*", Gremo preko. Mišljen je bil napad na sosednje države. Takrat je Fon pisal bratu Matiju v Jugoslavijo (Matija je zbežal pred vpoklicem v vojsko leta 1935), da se Italija pripravlja na vojno. V pismu je med široke razmake med vrsticami, zapisanimi s črnilom, napisal skrivno besedilo z limoninim so-kom. Nevidna pisava je porjavela in postala berljiva pod vplivom toplote.

Na pošti so pismo za Jugoslavijo odprli, razkrili tajno vsebino in odpošiljatelja. Simon Fon je bil obsojen za "*tentativo spionaggio*", poizkus vohunstva, in kaznovan s tridesetimi leti zapor. Kazen so mu po pritožbi znižali na osemindvajset let.

ČIGINJ ● Mirko Hrast, Andrej Rutar, Jaklčev in Jakob Golja so sestavljali celico TIGR-a na Čiginju. V letih 1928-1930 so učili otroke pisati v slovenskem jeziku, pozneje so to nalogo prevzeli starši. Hrast je vodil celico in prevzemal literaturo pri Alojzu Šavliju v vasi Ušnik. Prevzel jo je tudi od

Alojza Valentinčiča iz Kozaršč. Mirko Hrast je izvedel tudi sabotažno akcijo.
(29)

KOZARŠČE ● Na Kozarščah so v TIGR-u delovali bratje Alojz (Vekoslav), Jože, Zdravko in Adolf Valentinčič ter Štefan Krajnik. Vodja celice TIGR-a je bil Alojz Valentinčič.⁽²⁹⁾

UŠNIK ● V vasi Ušnik je delovala pomembna celica TIGR-a. Vas leži ob križišču ceste v gornje Posočje in ceste proti dolinama rek Idrijce in Bače.

Z odličnim čutom za narodnostna vprašanja je od leta 1921 v vaškem Prosvetnem društvu izstopal učitelj Andrej Šavli. Pisal, urejal in razmnoževal je lokalni mladinski list Zvezda ter organiziral planinske izlete slovenske mladine. Na učiteljskem tečaju pri Sv. Luciji je leta 1924 opozoril nase z odmevnim govorom.⁽²⁹⁾

Na podlagi osebnih kvalitiet je decembra 1926 nastopil službo učitelja na slovenski šoli pri Sv. Jakobu v Trstu. Obenem je postal tajnik Zveze mladinskih društev na Tržaškem in urednik mladinskega glasila Naš glas. Dopisoval je v razne slovenske liste v Trstu in Gorici.

Po ukinitvi slovenskih društev leta 1927 je postal član ožjega vodstva protifašističnega gibanja v Trstu. Z Jožetom Deklevo, Dorčem Sarročem in Romanom Pahorjem se je udeležil ustanovnega sestanka organizacije TIGR na Nanosu.⁽²⁹⁾

Med člane celice TIGR v vasi Ušnik so bili sprejeti Alojz Šavli, vodja, Franc Jug, Viktor Šavli, Janez Leban, Jože Šavli, Andrej Leban, Filip Šavli ter Janko, Rudi in Alojzija Šavli.⁽²⁹⁾

Alojz Šavli je vzdrževal zvezo z Gorico prek Stanka Kamenščka iz Ročinja. Kamenščku je predajal tisk za Ročinj, Kambreško in okoliške vasi. Kamenšček je po tisk hodil tudi v Baško grapo.

Kamenščkovo pošto iz Gorice za Tolmin je pri Šavliju prevzel Alojz Valentinčič, da jo je prenesel Srečku Šorliju ali Antonu Majniku v Volče.

Valentinčič je zaradi pogostih križarjenj med Tolminom, Volčami, Čiginjem in Ušnikom postal sumljiv policiji, zato so ga patrolje na poti (pri Peršetu) večkrat zastavile in mu preiskale šolsko torbo in žepe. Našli niso ničesar, ker je pošto skril pod obleko ali v ogrodje kolesa.⁽²⁹⁾

Posebno zaupne pošiljke sta pri Alojzu Šavliju v Ušniku predajala ali prevzemala vodji celic TIGR-a iz Tolmina in Volč Šorli in Majnik. V Ušniku so starši učili otroke slovensko brati in pisati.

SELA ● Na Selih sta v TIGR-u delovala Franc Kragelj in Ludvik Kofol. V Ušniku sta od Alojza Šavlija prevzemala literaturo in jo delila med domačine.⁽²⁹⁾

VOLČANSKI RUTI ● V organizaciji TIGR so bili aktivni Janez Strgar, Franc Jug in Andrej Jug. V Ušniku so pri Šavlijevih prevzemali literaturo in knjige, da so jih prenašali tudi v Beneško Slovenijo. Francu Jugu so zaupali odgovorne naloge. Za potrebe organizacije je zbiral ekrazit iz granat, ki so ostale po gorah po končani vojni. V tej razpršeni gorski vasi so otroke poučevali narodno zavedni starši.⁽²⁹⁾

VOLARJE ● V vasi Volarje je do fašistične prepovedi leta 1927 delovalo Prosvetno društvo. Celico TIGR-a je ustanovil Ivan Fon, član tajnega dijaškega krožka v Tolminu. Bil je tudi ustanovitelj ilegalne slovenske šole na Volarjih, vendar v virih ni podatkov, v katerih domačijah je pouk potekal. Zavoje z literaturo je Fon razdelil sodelavcem Antonu Lebanu (Štefelov), Viktorju in Rudiju Rejcu (Pirhova) in Cirilu Kutinu. Tisk so razdeljevali naprej med sovaščane in zaupnikom sosednjih vasi Selišče, Kamno in Selca. Pred italijanskimi prazniki in volitvami so po vasi trosili letake proti fašizmu.⁽²⁹⁾

KAMNO ● Na Kamnem je s člani TIGR-a v tridesetih letih sodeloval Anton Smrekar. V vasi Ušnik je od Alojza Šavlija prevzemal literaturo in jo razdelil med zaupne domačine. Podatkov o ustanovitvi ilegalne šole ni, toda gotovo so starši brali otrokom knjige, ker so si jih po vasi med seboj izposojali.⁽²⁹⁾

ZATOLMIN ● V vasi Zatolmin je Slovenska ljudska stranka še pred letom 1911 ustanovila Katoliško slovensko izobraževalno društvo. Kot protiutež je Narodno napredna stranka ustanovila Pevsko in bralno društvo. V vasi je po ljudskem štetju iz leta 1900 živelo 462 prebivalcev, imela pa je dve kulturni društvi,⁽²⁷⁾ vsako s svojo čitalnico, pevskim zborom in z dramskim krožkom.

Ko se je po končani vojni v delno porušeno vas povrnilo življenje, so Zatolminci obudili kulturno delovanje.

Letnica oživitve izobraževalnega društva med italijansko zasedbo v Zatolminu je leto 1921. V naslednjem letu so uprizorili Finžgarjevo igro Razvalina življenja. Predstavo je režiral kaplan Alojzij Kodermac. Pevski zbor je vodil katehet Alojzij Pavlin.⁽⁴⁹⁾

Ob uradni priključitvi Primorske k Italiji, 5. januarja 1921, je komunist Peter Klinkon na Kozlovem robu, "na gradu", izobesil črno zastavo.⁽⁴⁹⁾

Po ukinitvi prosvetnih društev leta 1927 sta s TIGR-om sodelovala komunist Franc Šavli in Andrej Kavčič, Gugala. Nista sicer delovala znotraj mreže TIGR-a, vendar sta širila slovensko in protifašistično literaturo zaupnikom.⁽⁶⁶⁾ Prejemala sta jo bodisi od Šorlija, največ pa od Jerneja Luznika.⁽²⁹⁾

ČADRG ● Vasica leži na manjši planoti na hrbtu tolminske kotline, v naročju visokih gora. Bila je v neposredni bližini državne meje, zato so člani celice TIGR-a v Čadrgu dobili posebne naloge.

Učitelj Franc Sivec je v vasi poučeval od 1911 do 1915. Pripravil je prvo narodno proslavo z govorom, s pevskim zborom in deklamacijami.⁽²⁹⁾

Med poukom je učencem orisal položaj Slovencev v monarhiji in jih narodno osveščal.⁽²⁹⁾

Na parlamentarnih volitvah leta 1921 je v Čadrgu skupina fašistov napadla in razgnala vaščane z volišča. Čadržani so se z njimi spopadli in nekaj fašistov ranili. Bežeči fašisti so streljali. Franc Klobučar, Jakli in Jakob Jelinčič, Lokarjev, sta bila ranjena.⁽³²⁾ Vojska je nato zasedla volišče, zato vaščani iz drugih zaselkov niso mogli voliti.

Jakob Rutar, Kumrov, je leta 1925 ustanovil Mladinsko društvo. V knjižnici, bila je v posebni sobi mlekarnice, je izposojal slovenske knjige. Po ukinitvi društva leta 1927 jih je skril na podstrešju mlekarnice in jih ob odaji mleka izposojal zaupnikom.⁽³⁰⁾

Leta 1927 je Anton Rutar v vasi ustanovil celico TIGR-a. Vsi so bili nekdanji Sivčevi učenci: bratje Anton, Matija in Jakob Rutar (Kumrovi), Jožef in Mihael Rutar, Žefovčevi, pozneje tudi Franc Kavčič, Fevčk, Franc Rutar, Mihael Janež, Seljanov, in Marija Kavčič.⁽²⁹⁾

Do aretacije je zvezo s celicama TIGR-a v Tolminu in Volčah vzdrževal učitelj Anton Rutar. Pozneje je njegov brat Jakob prevzemal pri Vidi Rejec v Tolminu slovensko literaturo za potrebe ilegalne šole v vasi. *“Člani celic so naročali šolarjem, da so italijanski učiteljici nagajali in je niso ubogali ter so zapuščali šolo med poukom...”*⁽³⁰⁾

Jakob Rutar je zbiral podatke o italijanskih obmejnih stražnicah v Javorci, na Prodih, v Dobrenšci in na Tolminskih Ravnah. Čez državno mejo je vodil številne italijanske in pomembne slovenske protifašiste iz Gorice in Trsta. (To je opisano v posebnem poglavju, kakor tudi vse druge akcije članov TIGR-a iz Čadrga.).

ZADLAZ - ŽABČE ● Posamezne domačije vasi Zadlaz - Žabče so raztresene v dolžini štirih kilometrov. Hiše so dobesedno vkopane v pobočje hriba ozke in strme doline Zadlaščice. Do leta 1938 so tod vodile le pešpoti. Življenje domačinov se je odvijalo večinoma v krogu velikih družin. Na strmih pobočjih skopa zemlja ni mogla preživeti vseh. Mnogi fantje in možje so odhajali na “golcanje” v Avstrijo ali pa so se za stalno izselili, predvsem v Francijo.

Član organizacije TIGR v Zadlazu-Žabčah je bil en sam: Jernej Lužnik, Mohov. Tigrovci so ga med sabo imenovali Arnejc.⁽⁵⁾ Njegove naloge smo že omenili v opisu delovanja celice TIGR-a v Tolminu; tu si jih oglejmo podrobneje.

Leta 1927 je Zorko Jelinčič odprl novo neposredno zvezo z jugoslovanskim obmejnim policijskim komisariatom na Jesenicah. Nova smer je skrajšala potovanje pošte do Gorice, hkrati je obveščevalna dejavnost tolminske srenje ostala bolj zavarovana. Tolminci so se z osebnim prenosom podatkov v Jugoslavijo izognili nepotrebnemu predajanju informacij med člani TIGR-a do Podbrda in potem čez mejo.

V vodstvu organizacije sprva niso vedeli, komu zaupati to zahtevno nalogo. Rejec, Jelinčič, Kogoj in Rutar so pretehtavali različne možnosti. Odločili so se za Jerneja Luznika. Poleti 1927 ga je v TIGR sprejel učitelj Vlado Kogoj.⁽³⁰⁾

Luznik je bil iznajdljiv, s pravim čutom razsodnosti in dobro telesno kondicijo. Bil je gorjan, trd in hkrati senzibilen. Za osebno varnost se je oborožil z avtomatsko pištolo. Na kurirsko pot se je podal, ko se je stemnilo. Pri Mohu, kjer je bil doma, je nadmorska višina 300 m. Povzpел se je do višine 900 m, kjer se pot na planini Lom prevesi proti Kneškim Ravnam (736 m) in potem zopet vzhane do prelaza čez Suho (1.773 m). Tam je pred zoro ilegalno prestopil mejo in se spustil do planine Suha na bohinjski strani. Na železniški postaji v Bohinjski Bistrici je stopil na vlak in se odpeljal na Jesenice.⁽³⁰⁾

Med nočnim pohodom čez drn in strn je prepešal približno trideset kilometrov. Enkrat, dvakrat ali celo trikrat v tednu je spomladi, poleti in jeseni prehodil razdaljo od Soče čez visoke grebene Julijskih Alp do Bohinjskega jezera in naprej do Bohinjske Bistrice. Pogosto so ga v gorah zajeli dež, megla, veter in sneg.

Jernej Luznik je poznal več skrivnih prehodov do Bohinja: čez Globoko, Škrbino, Kuk... Nekaterih prehodov ni zaupal nikomur.⁽²⁹⁾

Za prenos večjih količin literature čez mejo je občasno vključil brata Franca ter zaupnika Matevža Rutarja, Mačkovega, in Franca Kenda, Juva- niža.

Na Jesenicah je Luznik predal obveščevalne podatke neposredno Antonu Batagelju, načelniku Obmejnega policijskega komisariata.

Ker bi njuni stiki lahko zbudili pozornost italijanske protio- bveščevalne službe, je pozneje podatke predajal orožnikom komisariata Pe- tru Bizjaku iz Podmelca in Francu Fabjanu iz Branika. Kasneje, po letu 1929, pa tudi Slavku Jelinčiču.

Na Jesenicah je Luznik dan prespal. Pred odhodom je nahrbtnik napolnil s protifašistično literaturo in se pozno popoldne z vlakom vrnil do Bohinjske Bistrice. Od tam se je povzpел do Suhe (ali Globokega), tako da je mejo prestopil v trdi temi.

Domov se je vrnil pred zoro. Toda njegova pot še ni bila končana. Spustil se je v grapo Zadlaščice, kjer je v štirih skalnih votlinah shranil tisk in pošto za Gorico. Ob morebitni preiskavi njegovega doma policija ne bi našla ničesar. Popoldne istega dne je na dnu pletenega koša pod vrečo polj-

skih pridelkov prenesel sporočila in literaturo Srečku Šorliju ali Rejčevim sestram v Zalogu.

V vasi Žabče je časopise predal Antonu Lebanu, Fratniku. V Zolminu je tisk predajal Francu Šavliju ali Andreju Kovačiču.⁽³⁰⁾

Nekateri obveščevalni podatki, zbrani v Gorici, Kanalu, Ročinju, na Kozarščah, Mostu na Soči, v Volčah, Kobaridu in Tolminu, so se stekali, kot je že bilo omenjeno, pri Srečku Šorliju v trgovini obutve ali na javki pri Kati Lenar. Na obeh krajih v Tolminu je podatke prevzemal Jernej Luznik.

V nasprotnem primeru je Šorli osebno nesel podatke Luzniku domov v Zadlaz-Žabče.⁽³⁰⁾

Jernej Luznik se je tudi osebno sestajal z obveščevalci Dravske divizije. V Ljubljano so ga zaradi kritja pred italijanskimi vohuni peljali orožniki z Jesenic Bizjak, Fabijan, Jelinčič, vklenjenega in razcapanega, kot da gre za prebežnika čez državno mejo. Zaradi inštruktaže ali prevzema določenih obveščevalnih nalog so ga vodili skupaj s članoma TIGR-a iz Baške grape, Mihaelom Bizjakom in Francem Droletom. Z jugoslovanskimi obveščevalci so se sestajali v hotelu Soča.

Jernej Luznik je torej že leta 1927 postal član jedra obveščevalne mreže TIGR-a na Tolminskem. Skupaj z Andrejem Manfredom iz Kobarida, Antonom Majnikom in Francem Fortunatom iz Volč, Srečkom Šorlijem iz Tolmina, brati Rutar iz Čadrga, Julijem Torkarjem iz Podbrda, Mihaelom Bizjakom iz Bače, Francem Droletom s Porezna in Slavkom Bevkom iz Cerknega.

V Gorici, kjer je Luznik tudi predajal pošto iz Ljubljane, se je zglašil na dveh krajih, najprej na stanovanju Zorka Jelinčiča; ko je to postalo prenevarno, je predajal pošto v trgovini Hilarija Frančiškina. Ko v trgovini ni bilo strank, je vstopil in vrgel pošiljko v kot. Brez besede je zapustil trgovino, ne da bi ga opazili vajenci v delavnici in ne da bi sam vedel, komu je paket predal. Kdo je paket prevzel, je zvedel šele mnogo pozneje, po obsodbah na prvem tržaškem procesu: to je bil Hilarij Frančiškin, ki je pošto razdelil kurirjem za vodstvo v Gorici ali v Trstu.⁽³⁰⁾

Leta 1928 so se Jesenice in določene točke v Ljubljani znašle pod drobnogledom italijanske obveščevalne službe, zato so se člani TIGR-a tem krajem načrtno izogibali.

Odločili so se za drugo varianto vnosa pošte prek meje. Člana TIGR-a v emigraciji, Danilo Zelen in Anton Černač, sta z Jesenic prenašala pošto v bohinjsko vas Polje, h kmetu Dobravcu. Luznik je odslej tam prevzemal in oddajal literaturo in pošto.

Anton Rutar pravi:

"Jernej je bil kot doma pri Dobravcu. Najstarejši sin je Jerneju večkrat nesel težak nahrbtnik na mejo."⁽³⁰⁾

Na mnogih nočnih poteh je Arnejc vrsto let, od leta 1928 do 1940, vodil čez strme gorske masive ubežnike iz Milana, Firenc, Genove, Padove,

Bologne Dež, sneg ali vojaške patrulje so jih pogosto prisilile k mirovanju, takrat so tudi prespali pri njem. Italijanskim ubežnikom so nočni vzponi čez skalne prelaze povzročali skrb in preglavice.⁽²⁹⁾

Ko je nekoč vodil tri fante, brezposelne domačine, v Jugoslavijo, je na kraju Za robom v temi opazil, da enega ni nikjer. Ozka steza se je vila nad strmo grapo potoka in Jerneja je obšla slutnja, da se je morda mladenič ubil. Nobenega glasu ni bilo slišati. Pretipal se je po strmini do potoka, kjer je v strugi našel ponesrečenca. Le počasi se je fant ovedel, da so nadaljevali pot.⁽³⁰⁾

Ko se je Arnejc neke noči vračal, je v temi malo pred domom pred sabo zaslišal fašistično patruljo. Hitro je v grmovje odložil nahrbtnik in enakomerno stopal naprej. Ob srečanju so ga fašisti zaustavili in izprašali, kje je bil. Spretno se je izgovoril, da je bil pri soseski, pa tudi opazili niso nič sumljivega. Ko je patrulja odšla naprej, je vzel nahrbtnik in se vrnil domov.⁽³⁰⁾

Neke noči je v bližini meje naletel na zasedo dveh financarjev. Za večjo skalo sta se grela ob ognju. Luznik je sprožil večji kamen, ki se je zakotalil po peščenem pobočju in treščil na sredo ognjišča. Financarja sta prestrašena zavpila in zbežala.⁽³⁰⁾

Pripadniki finančne straže so prežali na tihotapce.

Na drugem mestu je Anton Rutar po pripovedovanju Jerneja Luznika zapisal:

"Nekaj deset metrov od hiše so na cesti skoraj stalno čepeli financarji. Toda Jernej je potihoma stopal od hiše po stezi kakih 15 m pod njimi. Tudi ko je vodil učiteljico Julči čez mejo, sta neopazno ušla po stezi mimo financarjev."⁽³⁰⁾

Vasica Tolminske Ravne se nahaja približno šest kilometrov navkreber po cesti iz Zadlaza-Žabč. Naselje leži visoko pod skalnimi grebeni gora. Pod Italijo je prav blizu potekala državna meja. V vasi so Italijani namestili stalno postojanko finančne straže in enoto obmejne milice.

Celica TIGR-a v vasi sicer ni bila ustanovljena, vendar je po vasi vseeno krožil tigrovski tisk. Vnašal ga je Ivan Rutar, Bizajl. Ilegalno je prestopal mejo. Na Jesenice ga je vleklo tudi tihotapstvo, s katerim je toliko zaslužil, da si je številna družina lahko privoščila kak priboljšek. Mnogokrat je ob vrnitvi domov na Jesenicah prevzel slovenske časopise in protifašistični tisk. Po prepričanju je bil protifašist in je večkrat tudi glasno robantil proti Italiji, ker so se vojaki dobrikali njegovim hčeram.⁽⁶⁶⁾

Aprila 1920 je bil zaradi nedovoljenega prehoda meje kaznovan s trimesečno zaporno kaznijo. Leta 1929 je bil za isti prekršek kaznovan s tremi leti in pol zopora. Dne 13. junija 1940 je bil preganjan v internacijo v Isernio v pokrajini Campobasso.⁽⁶⁴⁾

ŽABČE ● Vas leži na valovitem vznožju Žabijskega vrha, hriba, ki na vzhodu obkroža tolminsko kotlino.

V Žabčah je leta 1924 Zorko Jelinčič ustanovil prosvetno društvo Pomlad. Društveni prostori so bili v vaški mlekarni. Dramatski krožek je uprizoril eno gledališko igro Na visokem. Pomlad je slovensko besedo oznanjala tri leta, potem je bila z drugimi prosvetnimi društvi na Primorskem prepovedana.⁽⁶²⁾ Njeni člani Terezina Skočir, Anton Leban in Ivan Leban so pristopili k TIGR-u.

V Žabčah je za razliko od Tolmina, kjer se je bohotilo fašistično nastopaštvo, vladal relativen mir. V zavetju vasi je delovala močna celica TIGR-a. Njeni člani so bili: Anton Leban, Fratnikov, Ivan Leban, Dolenjčev, Ivan Rejec, Jože Kavčič, Franc Kavčič, Viktor Klinkon, Jože Šorli, Ivan Rutar, Franc Rutar, Andrej Rutar in Terezina Skočir.⁽²⁹⁾

Naloga celice je bila po vasi deliti protifašistične časopise in za predšolske otroke organizirati ilegalen pouk branja in pisanja. Organizirano so poučevali v letih 1927 - 1930, zatem pa starši sami svoje otroke.

Zvezo s Tolminom, s Srečkom Šorlijem ali z Jernejem Luznikom, je vzdrževal Anton Leban, Fratnik.⁽²⁹⁾ Del tiska je predal Mihaelu Lebanu, Topalu, v Poljubinju in Alojzu Lebanu, Tončku, v vasi Ljubinj. Imela sta vsak svoje zaupnike, ki so tisk razdeljevali po vasi.

Celica TIGR-a v Žabčah je bila javka za pobegle italijanske in slovenske protifašiste iz Italije. Ivan Leban, Dolenjčev iz Žabč, zaposlen pri tvrdki Koren v Gorici, je bil o prihodu pomembnih protifašistov vnaprej obveščen. V trgovini so se predstavili z geslom. Potem jih je Leban ponoči prepeljal z avtomobilom do doma na Tolminskem. Tu so ubežnike sprejeli člani domače celice in jih odvedli k Luzniku; če ta zaradi kakršnih koli vzrokov gostov ni mogel sprejeti, so jih nekaj dni skrivali v Žabčah.⁽²⁹⁾

Ivan Leban, Dolenjčev, je bil v narodnjaško organizacijo vključen že od leta 1924, ko je še kot trgovski pomočnik povezoval Gorico s podeželjem. Zanimivo je, da so ga doma imenovali Janez, v Gorici vsi Ivan. V letih od 1928 do 1934, ko so ga aretirali in kaznovali s petimi leti konfinacije, je z motornim kolesom vzdrževal zvezo po vsej Primorski: od Trsta, Ajdovščine, Gorice do Tolmina. V Trstu so od njega prevzemali pošto in literaturo Roman Pahor, Dorče Sardoč, Josip Kosovel, v Gorici Zorko Jelinčič, Albert Rejec, Avgust Sfiligoj, Jože Potrata, Srečko Vilhar, Zmago Krašna, Rado Humar, Maks Gatnik, France Bevk in Damir Fajgelj. *"Njegovi sodelavci pri širjenju literature in trošenju letakov v Gorici so bili: Hrovatin, Lipušček, Klajnšček, Stanko Černigoj, Ciglič, Petejan."*⁽²⁹⁾

Leta 1930 je bil Ivan Leban aretiran in zaprt, ker pa mu niso mogli ničesar dokazati, so ga po mesecu dni izpustili.

POLJUBINJ in LJUBINJ ● V Poljubinju so leta 1919 odprli slovensko osnovno šolo. Učila je Slavica Rutar, Kukčeva, iz Zadlaza - Žabč.⁽⁴⁹⁾

Leta 1921 je Kodermac v obeh vaseh obudil delovanje kulturnih

društev. V Poljubinju je bilo že pred vojno ustanovljeno Izobraževalno društvo, na Ljubinju Bralno društvo.

Narodno zavest sta v obeh vaseh božila kaplana v tolminskem župnišču Alojzij Kodermac in France Kandus. Katehet Alojzij Pavlin je v Poljubinju vodil pevski zbor. Leta 1925 ga je zamenjal kaplan Edvard Florjančič.

Člani obeh društev so v dolgih zimskih večerih z veliko skrbjo in ljubeznijo študirali gledališke igre in vadili posamezne prizore. Premiere so odigrali šele spomladi v povelikonočnem času. Za uprizoritve ni bilo ne dvoran ne pravih odrov. Premožni kmetje so jim odstopili velike pokrite kozolce ali skednje. Toda bili so premajhni, da bi sprejeli vse občinstvo.⁽⁴⁹⁾

Leta 1922 je poljubinski dramski krožek uprizoril veseloigro Stari in mladi. Na Ljubinju so uprizorili tri predstave: Ne kliči vruga, V Ljubljano jo dajmo!, z velikim uspehom so uprizorili Meškovo dramo Mati. S predstavo so gostovali v Tolminu in z več strani želi pohvale.⁽⁴⁹⁾

Alojzij Kodermac v kroniki župnije Tolmin beleži tiste čase:

"Saj smo se vračali velikokrat iz posameznih društev šele o polnoči k počitku, in to v vsakem vremenu in velikokrat v nevarnosti, da nas čaka za kakim grmom ali zidom fašistični prenapetež. Zato so nas po večini fantje vsaj izven Tolmina spremljali po samotah." Monsinjur Rojec je bil vesel vsakega gibanja in ga je tudi podpiral, samo velikokrat je svaril: *"Gospodje, bodite previdni in čuvajte se!"*⁽⁴⁹⁾

Po ukinitvi Zveze prosvetnih društev leta 1927 je v Poljubinju postal vodja celice TIGR-a Mihael Leban, Topalov.⁽³⁰⁾

Na Ljubinju je vodstvo celice prevzel Alojz Leban, Tončkov.⁽³⁰⁾ Sodelavca sta bila Andrej in Ivan Kavčič, Štengarjeva.

Vsi drugi sodelavci iz obeh vasi so zaradi konspirativnega delovanja TIGR-a ostali prikriti in v dosegljivih virih niso navedeni.⁽²⁹⁾

MODREJ ● Člana organizacije TIGR v Modreju sta bila Viktor Mrdjen, Mišelinov, in Henrik Kenda, Jakopov.⁽²⁹⁾ Ker njunih imen ne zasledimo pri opisu odgovornih in tveganih nalog, sta bila najbrž zadolžena za razdeljevanje slovenske literature, organizacijo ilegalne slovenske šole in trošenje letakov. O njunih drugih akcijah je nemogoče z gotovostjo trditi. Literaturo sta prejela od zaupnikov na Mostu na Soči.⁽²⁹⁾

MODREJCE ● V vasi Modrejce so celico TIGR-a sestavljali Mirko in Ciril Krivec (v Gorico sta prenašala tisk), avtoprevoznik, ter Ludvik Štrukelj. Ta je prenašal nujna sporočila med vodstvom v Gorici in vodilnimi člani celic TIGR-a na Tolminskem. Zorko Jelinčič je npr. prek informatorja TIGR-a Alojza Černeta, uslužbenca na goriški kvesturi, zvedel za nameravano preiskavo pri Srečku Šorliju v Tolminu. Ludvik Štrukelj je s pravočasnim sporočilom preprečil odkritje obremenilnega materiala.⁽²⁹⁾

MOST NA SOČI ● Na Mostu na Soči so leta 1920 obnovili Narodno čitalnico s knjižnico, pevskim zborom in z dramskim krožkom. Po nastopih in uprizoritvah je veljala za eno najaktivnejših na Tolminskem.⁽³⁹⁾

Član odbora obnovljene Narodne čitalnice Srečko Šorli takole piše v pismu Antonu Rutarju:

"Gojili smo na Mostu močno narodno zavest, saj smo bili posebno prstovoljci za severno mejo, katerih nas je bilo več, res močno narodno zavedni in marsikdaj smo prišli navzkriž z Lahi, posebno še po prevzemu oblasti fašistov."⁽³⁹⁾

Pomladi 1920 so Jožef Munih, Pečan, Jože Taljat in Srečko Šorli raztrgali italijansko zastavo nad vhodom zgradbe, kjer so bili nastanjeni oficirji italijanske vojske.⁽³⁹⁾ Ista trojica je agitirala za slovenske poslance na obeh parlamentarnih volitvah leta 1921 in 1924. Leta 1925 so na visoko smreko ob cesti proti Modreju izobesili veliko slovensko zastavo "...in kar cel dopoldan je delala skrbi Italijanom, ker se niso upali na njo."⁽³⁹⁾

Srečko Šorli je do leta 1926 stanoval na Mostu na Soči, potem se je preselil v Tolmin, kjer je prevzel vodstvo celice.

Po ukinitvi prosvetnih društev leta 1927 so na Mostu na Soči ustanovili tri celice TIGR-a. Prvo je spomladi leta 1928 na skrivnem sestanku v Gadiči ustanovil Anton Rutar. Poleg Rutarja sta bila navzoča Jože Šorli in Franc Marcina. Vodstvo celice je prevzel Marcina, ki je pritegnil v tajno delo Edvarda in Jožefa Taljata.

Poleg te, v kateri so delovali starejši, je delovala še ena celica. Vanjo je Rutar vključil mladince. Mirku Jeklinu je zaupal kolodvor in Bačo ob Idriji, Dušanu Munihu in Gabrijelu Medvedu, Jelčiju, Most na Soči. Vsi člani te celice so padli v narodnoosvobodilnem boju.⁽³¹⁾

Literaturo so prejeli od Slavka Tute iz Tolmina, ko je razvažal sodavico. Razdelil jo je med člane obeh celic in vodjem sosednjih zaselkov in vasi. V zaselku Drobočnik so člani celic z Mosta na Soči predali tisk Alojzu Kovačiču ali Jožefu Kobalu.⁽³¹⁾

Na Mostu na Soči je delovala tudi tretja celica TIGR-a, vendar z drugačnimi povezavami. Ustanovil jo je Anton Majnik. Njen vodja je bil Viljem Manfreda. Slednji je v celico vključil Antona Lebana, Testenča, Petra Pušiča, Franca Merviča in Andreja Marcina. Zadnji se je poročil na Stražo pri Cerknem in od tam vodil protifašiste čez mejo.⁽³¹⁾

Učiteljica na osnovni šoli Ana Gerželj je zelo aktivno delovala v Učiteljski zvezi in jo je fašistična oblast že leta 1924 predlagala za upokojitve; čez dve leti so jo z odlokom odpustili.⁽²¹⁾ Sodelovala je s članicama TIGR-a Viktorijo Kogoj na Kneži in Lucijo Kenda z Loj. Na Mostu na Soči je bilo več zavednih slovenskih rodbin; Vuga, Munih, Mikuž.⁽²⁹⁾

Vse akcije tajne organizacije na Primorskem je usklajevalo in vodilo vodstvo v Gorici. Vodje celic TIGR-a po vaseh so člane stalno opozarjali na disciplino, vsaka samoiniciativnost in samovoljnost bi lahko razkrili celotno tajno delovanje. Tudi manjše akcije, kot sta bila izobešenje slovenske zastave ali kres na noč pred slovenskim narodnim praznikom, so izvedli po dogovoru z vodstvom v Gorici. Akcijo je nato lahko izvedel posameznik.⁽⁶⁶⁾

Na ustanovnem sestanku organizacije na Nanosu leta 1927 so sprejeli odločitev, katere akcije naj člani izvajajo in kako. Na tem sestanku so voditelji narodnjaškega gibanja soglasno ugotovili, da so Primorci zaradi fašistične politike potisnjeni na rob nacionalnega in duhovnega izumrtja in jim v tej agoniji raznarodovanja ne preostane drugega, kot da se temu uprejo. Sprejeli so sklep o požigih šol in vrtcev, izvajanju sabotaž na fašistične ustanove in atentate na narodne izdajalce in izrazito nadute fašiste. Sklep je pomenil podtalno vstajo proti fašizmu.

Začeli so pripravljati akcijo, ki bi jasno pokazala svetu nestrinjanje Slovencev s fašistično politiko in opozorila mednarodno demokratično javnost na duhovni genocid Slovencev pod fašizmom. Načrtovali so požig tridesetih šol na Primorskem v eni noči.⁽¹⁴⁾

Leta 1927 so med člani tajne organizacije Borba v Trstu in TIGR - om v Gorici obstajala nesoglasja glede ostrine upora proti fašizmu. Člani tržaške Borbe so zagovarjali sabotažne akcije, medtem ko je goriška organizacija vztrajala samo pri obveščevalni dejavnosti v prid Jugoslavije. Zagovarjali so trditev, da se Primorci sami ne moremo osvoboditi izpod Italije, temveč to lahko stori le močna jugoslovanska vojska v morebitni vojni z Italijo.

Razhajanja so izvirala tudi iz različnih razmer fašizacije in poitalijančevanja na Tržaškem in Goriškem.

V Trstu in Istri je do medsebojnih trenj prihajalo vsak dan. V Trstu so bili Slovenci še iz časov Avstro-Ogrske organizirani v desetine združenj, ustanov, bank, hranilnic in institucij, ki jih je Italija do leta 1927 ukinila ali s finančnimi manipulacija prisilila v stečaj. Več poslopij teh ustanov so fašisti požgali. Padle so nedolžne slovenske žrtve. Zdi se, da so Slovenci v Trstu največ izgubili. Brezobzirnosti fašistov v Trstu niso Italijani presegli nikjer na Primorskem in njihovem vandalizmu se je bilo potrebno upreti s silo. Člani tržaške Borbe so zato zagovarjali stališče, da se je treba fašističnemu nasilju maščevati.

Na Goriškem pa je fašizem poitalijančevanje podeželja izvajal pretkano, vztrajno in bolj potihem. Večinsko slovensko prebivalstvo je živelo samo zase. Z Italijani so se srečevali pri urejanju administrativnih postopkov na uradih. Goriški del protifašistične organizacije je predvsem

zagovarjal naslonitev na Jugoslavijo. Za materialno in diplomatsko pomoč so v povračilo izvajali razvejeno obveščevalno dejavnost. Potujčevanju naj bi se uprli z vzgajanjem slovenske narodne zavesti. Kulturo in jezik naj bi ohranili z vnosom slovenskih knjig in časopisov ter z ustanavljanjem ilegalnih slovenskih šol. To delovanje je na Goriškem tudi neprekinjeno potekalo od leta 1927 do začetka druge svetovne vojne.

Sabotažne akcije so bile ustaljena praksa članov tržaške Borbe, medtem ko je bilo na Goriškem le nekaj primerov požigov šol in vrtcev ter ubojev izrazito nadutih fašistov in njihovih zaupnikov.

Na Tolminskem so domačini prejeli slovenski protifašistični tisk, ne da bi vedeli, od kod prihaja. Zjutraj so po ulicah pobirali letake proti fašizmu.

S temi akcijami so člani TIGR-a trkali na zavest domačinov in med njimi in italijansko oblastjo gradili neviden zid, distanco, ki je vzdržala pritiske fašističnega raznarodovanja.

Druga dejavnost, ki je ne moremo opisati kot enkratno akcijo in se je na Tolminskem nepretrgoma odvijala vsa leta fašistične diktature, je bilo vodenje protifašistov čez mejo.

Po ukinitvi parlamentarne demokracije se je pred Mussolinijevim nasiljem in zapori zateklo v ilegalo na desetine strankarskih prvakov in somišljenikov, ki niso imeli nobene možnosti, da bi se po legalni poti umaknili iz totalitarne države, ker jim niso hoteli izdati potnih listin. Za nekaterimi je bila razpisana tiralica in sodelovanje pri njihovem begu je bilo kaznivo.

Na Tolminskem in v Baški grapi so člani TIGR-a v letih 1927 - 1941 vodili prek meje na stotine slovenskih in italijanskih protifašistov in niti v enem primeru jih niso izsledili kljub rigoroznim varnostnim ukrepom ob meji.

Izvajalec prve sabotažne akcije TIGR-a na Tolminskem je bil Franc Fortunat, član celice iz Volč.

Dvanajstega novembra 1927 je ob sedmi obletnici podpisa rapalske pogodbe izobesil na Kozlovem robu dolgo črno zastavo.⁽³¹⁾

Franca Fortunata je odlikovala energična nprav; odkrito je kazal prezir do fašizma. Leta 1926 je bil izključen iz učiteljišča z obrazložitvijo, da je spodbudil demonstracijo dijakov proti profesorju matematike. Z njim sta bila izključena tudi dva druga dijaka.⁽²⁹⁾

Za pusta 1928 je fašistična organizacija Dopolavoro priredila v tolminski vojašnici zabavo s plesom. Častniki so na ples zvabili kar precej slovenskih deklet v narodnih nošah!⁽³⁹⁾

Tigrovca Srečko Šorli in Slavko Tuta sta se odločila prekiniti fašistično zabavo. Na Tutin predlog sta ob električni daljnovod ob Tolminki prislonila lestev. Tuta se je povzpел do žic in čeznje vrgel debelo mokro vrv. Srečko Šorli takole opisuje akcijo:

"Ker pa nisva vedela, kako se prekine za dalj časa, sva mislila, da je v redu in vesela sva šla v temni Tolmin. Bila sva razočarana, ker je luč potem kmalu zopet zasvetila."⁽³⁹⁾

Na predvečer 1. maja 1928 sta Anton Majnik in Franc Fortunat v Volčah pripravila prvo akcijo z uporabo strelnega orožja. S pobočja nad vasjo Volče naj bi iz velike daljave streljali z ostrostrelno puško na zgradbo sedeža fascija v Tolminu. Ker sta bila organizatorja sumljiva policiji, sta se odločila, da akcijo izvede Mihael Fortunat.

Iz gozda sta mu pokazala cilj, v katero zgradbo v Tolminu naj strelja.

Popoldne sta Majnik in Franc Fortunat zaradi alibija kvartala v gostilni Pri Lamljanu. Medtem je Mihael s pobočja nad Volčami streljal. Ko je nalogo opravil, je puško zakopal in odšel domov.⁽⁵⁾

V Tolminu so takoj sprožili preplah in v Volče je prihrumel tovornjak s pripadniki prostovoljne fašistične milice. Pognali so se po vasi in prečesali gozd. Za Majnika in Franca Fortunata se v gostilni niso zmenili.⁽²⁹⁾

V istem mesecu je Franc Fortunat požgal tolminski vrtec. *"To je bil edini požig poslopja na Goriškem v prvem razdobju organizacije."*⁽¹⁴⁾

Požig je Fortunatu pomagal pripraviti Stanko Konec. Njegovo dekle je bila vzgojiteljica v vrtcu. Večkrat jo je obiskal. Medtem si je notranjščino zgradbe podrobno ogledal in opažanja povedal Fortunatu. Poslopje je bilo zgrajeno iz montažnih, večinoma lesenih elementov.

Ponoči 26. maja, bilo je na binkošti ob deseti obletnici začetka vojne, je Fortunat neopazno zapustil Volče, se pretihotapil čez polja in travnike, prestopil most čez Sočo in v loku obšel tolminsko vojašnico. Povzpел se je na brdo Petelinc in od tam nadaljeval pot v Tolmin.⁽⁶⁶⁾

Ta pot iz Volč do Tolmina je postala ustaljena pri nočnih zvezah članov TIGR-a. Vrtec je stal v današnjem Tumovem drevoredu na vzpetini nad vojašnico. Nevarno je bilo, da Fortunata opazijo stražarji. Na oknu je razbil steklo in vstopil v učilnico. Lesen pod in inventar je polil s petrolejem in zažgal. Zgradbo je kmalu zajel ogenj, tako da je pogorela do temeljev. Fortunat se je v temi uspešno vrnil domov, ne da bi ga kdor koli opazil.⁽²⁹⁾

V dneh po požigu so aretirali nekaj Tolmincev. Med njimi tudi Slavka Tuta, ki so ga *"imeli navado zaslišati in zapreti ob vsakem incidentu"*.⁽²⁹⁾ Ker osumljencem niso mogli dokazati vpletenosti, so jih po nekaj dneh izpustili.

Pravega požigalca je policija razkrila med preiskavo za prvi tržaški proces leta 1930. Vendar prepozno. Franc Fortunat je pobegnil v Jugoslavijo aprila 1930.⁽²⁹⁾ Na procesu so mu sodili v odsotnosti.

Potem ko so leta 1920 Italijani na predvečer narodnega praznika sv. Cirila in Metoda streljali na kres v Bučenico, na ta dan dolga leta niso plameneli kresovi po vrhovih in vzpetinah tolminskih gora. Fašisti so jih imeli za provokacijo.

V dokaz, da običaj še ni izumrl, sta prižgala Srečko Šorli in Viktor Kobal na predvečer 7. julija 1928 velik kres na Kozlovem robu.

Tudi za to na videz lahko akcijo so bile potrebne oprezne priprave. Grmado suhljadi in drv je že popoldne na vrhu Gradu zložil njun znanec, kateremu sta plačala deset lir. Toda ponoči si ni upal ognja tudi prižgati, ker se je bal morebitnih posledic pri preiskavi.

Šorli in Kobal sta se odločila, da sama zanetita ogenj. Pri Strojčevih sta brezplačno dobila pločevinko petroleja. Povzpela sta se na Grad in šele v trdi temi gorivo razlila po drvah in zakurila. Na Gradu je zaplamenel visok ogenj.

Poleti 1928, bilo je 8. avgusta, je Tolmin obiskal član kraljeve družine princ Humbert Savojski. Visokemu obisku so pripravili časten sprejem, kateremu so prisostvovali radovedni domačini. Sprejem je imel močan propagandni naboj za domače prebivalstvo. Tolmincem naj bi nekako pojasnili, da italijanska prisotnost ni nekaj novega in da je kraj že od nekdaj povezan z Italijo prek njenih največjih umetniških ustvarjalcev.

V preteklosti, daljnega leta 1319, naj bi oglejski patriarh Pagani gostil velikega pesnika Danteja, ki je v Tolmin pribežal pred političnimi nasprotniki. V t. i. Dantejevi jami (Zalaški jami) se je pesnik bojda skrival čez dan, noč je prebil *"med vitezi in gospemi na gradu"*⁽³⁴⁾. V Zalaški jami naj bi pesnil prvi del Božanske komedije. Globoka prepadna korita rek Tolminke in Zadlaščice naj bi pesniku navdihnile kroge Pekla.

Italijani so leta 1928 to izročilo izrabili za potujčevalsko politiko, s tem da je princ Humbert sredi Tolmina odkril bronast doprsni kip Danteja Alighierija. Na piodstavku je bil vklesan in z zlatimi črkami poudarjen napis: *"Dante preso il confino misurato da dio."*, Dante je vzel mejnik, odmerjen od Boga. Napis je mogoče brati v več pomenih: lahko je mišljena pesnikova božanska širina izpovednosti pesmi; v političnem smislu pa je Dantejev spomenik v Tolminu lahko mišljen kot mejnik, do kamor po božji volji sega italijanska država.

Vodstvo TIGR-a v Gorici je ob prinčevem obisku pripravilo demonstrativno akcijo, v kateri bi z eksplozijo poškodovali Napoleonov most v Kobaridu. Opozorilna akcija naj bi prekinila potovanje člana kraljeve družine in mu posredno sporočila nesprejemljiv položaj Slovencev pod fašizmom.⁽⁶⁶⁾

Neposredno organizacijo, izdelavo načrta, pripravo in vodenje te akcije je prevzel učitelj Anton Rutar. Odpravil se je v Kobarid, kjer se je sestal s člani kobariške celice TIGR-a Andrejem Manfredom ter Slavkom in Mirkom Mašero. S Slavkom Mašero sta si ogledala most in bližnjo okolico. Izbrala sta mesto za namestitev eksploziva. Ustrezala je odprtina na oboku mosta na desnem bregu Soče. Akcijo naj bi izvedla celica TIGR-a iz vasi Sužid.⁽²⁹⁾

Pred izvedbo akcije se je kobariška celica TIGR-a posvetovala z zaupniki okoliških vasi, kaj menijo o načrtovani akciji. Stališče zaupnikov je bilo, da naj mostu ne poškodujejo zaradi slabih izkušenj s fašističnimi represalijami v Kobaridu v letih 1919 - 1925.⁽¹³⁾ Anton Rutar pravi:

"Medtem so v Gorici ugotovili, da princ Humbert ne potuje po sprva načrtovani poti skozi Kobarid, zato so akcijo opustili."⁽²⁹⁾

V šolskih počitnicah leta 1928 so po vaseh na Tržaškem, na Krasu in Notranjskem gorele številne šole in vrtci. Fašistični varnostni organi so okrepili moštva karabinjerskih posadk. Javne zgradbe, šole, občine, sedeži fascia so bili zastraženi tudi ponoči. V tem času je bila načrtovana največja sabotažna akcija članov TIGR-a na Tolminskem - razstrelitev gimnazije v Tolminu. Pripravila sta jo Anton Majnik in Anton Rutar. Načrt je predvideval razstrelitev notranjosti šole z dvema večjima italijanskima granatama iz prve svetovne vojne.

Priskrbel ju je Mihael Fortunat, ki je bil zaposlen kot razstreljevalec vojnega materiala na nekdanjih italijanskih vojnih položajih na pogorju Očne, Ježe in Kolovrata.

Mihael Fortunat je tudi pripravil povezavo med sabotažnima bombama z vžigalniki, naboji ekrazita ter vžigalno vrvico, da bi granati razneslo istočasno. Petdesetkilogramsko bombo so za varnejši in lažji prenos do dva kilometra oddaljenega Tolmina privezali na močnejši kol.

Bombi naj bi nastavili v prvem nadstropju zgradbe ob nosilni steni.⁽⁶⁶⁾

Odtis ključa vhodnih vrat gimnazije sta priskrbela Rutar in Majnik. Izdelati sta ga dala Alojzu Kovačiču, kovaču na Grahovem. Priprave so bile s tem končane.

Akcija je stekla v temni noči v mesecu juliju. Franc Fortunat, Anton Majnik in Stanko Konec so bili določeni za prvi del akcije, prenos bomb. Trojica je, oprtana s težkimi bombami, severno od mostu prebredla Sočo, v širokem loku obšla tolminsko vojašnico in se od Petelinca pretihotapila do polj Na hribih, kjer so bombi zakopali ob zidu Bajtovega senika.

Po nekaj dneh sta bila za razstrelitev gimnazije izbrana Jožef Rutar, Žefovčev, in Franc Rutar iz Čadrga.⁽²⁹⁾

Odkopala sta bombi in ju v svetli noči, sijal je mesec, prenesla do razdalje približno trideset metrov od gimnazije. Opazovala sta šolo in čakala na primeren trenutek, da se ji z granatama povsem približata ter s ponarejenim ključem vstopita skozi glavni vhod. Toda pred gimnazijo so se s treh strani srečevale okrepljene patrulje karabinjerjev. Kljub temu sta vztrajala nekaj ur, vendar zaman. Pred jutranjim svitom sta bombi prenesla na staro mesto in ju zakopala.

Razstrelitev gimnazije je bila prestavljena na naslednje dni. Medtem so ponoči večkrat opazovali gibanje nočnih patrulj, toda šola je ostala do konca počitnic močno zastražena. Uspešnost akcije brez posledic

za atentatorje je bila vprašljiva in je zato niso izvedli.

Redna karabinjerska posadka v Tolminu je navadno štela od osem do deset mož, poleti 1928 je, okrepljena z mobilno enoto, štela trideset mož.⁽²⁹⁾

V začetku novega šolskega leta 1928 je Slavica Lenar nadaljevala študij slavistike na univerzi v Ljubljani. Ob ilegalnem prehodu meje sta jo spremljala Srečko Šorli in Slavko Tuta.

Med študijem v Ljubljani je sodelovala z vodstvom TIGR-a v emigraciji.

Anton Rutar beleži:

"Slavica Lenar je v tajni tehniki v Zelenovi hiši tipkala matrice in ponoči razmnoževala tigrovske literaturo skupaj z Danilom Zelenom, Justom Godničem, Ivanom Možetom, Zvonimirjem Lasičem, Antonom Laharnarjem in drugimi. Vsa ta literatura je šla na Primorsko. Zaradi varnosti ni smel ostati niti en sam listič v Sloveniji..."⁽²⁹⁾

Ob šesti obletnici pohoda fašistov na Rim, v noči na 28. oktober 1928, sta Franc Fortunat in Anton Majnik v hudem naliivu izobesila jugoslovansko zastavo na vrhu visokega kostanja na Petelincu.

V policijski preiskavi so znova aretirali Slavka Tuta (po nekaj dneh so ga izpustili) in Viktorja Logarja, Fica, *"ki je bil obsojen na visoko globo in ob vsaki priliki zaprt."*⁽²⁹⁾

Pri izdelavi zastave je sodelovalo več posameznikov. Belo platno sta z rdečo in modro barvo obarvala učiteljsčnika Vižintin in Sosič. Sešila jo je Marija Majnik.⁽²⁹⁾

V začetku šolskega leta 1928 so učitelja Antona Rutarja premestili v notranjost Italije, v kraj Paglieto v Abruzih. Na vse svete, 1. novembra, je obiskal hrvaško skupnost v kraju San Felice Slavo. Hrvati živijo tam že od petnajstega stoletja, ko so tja prebežali pred Turki. Rutar se je s predstavniki skupnosti pogovarjal in se seznanil z njihovimi razmerami, željami in težavami. Želeli so si knjig in časopisov v hrvaškem jeziku, zato je Rutar zabeležil imena mnogih literarnih ustvarjalcev in naslove posameznih knjig za krajevno knjižnico.

Toda že pred odhodom je bil izdan in aretiran. Dokazov niso našli, ker je sezname pravočasno uničil. *"Ljudi so zasliševali vse popoldne in pripravili debel sveženj zapisnikov."*⁽²⁹⁾ Zaradi obiska slovanske naselbine so Antona Rutarja v Italiji policijsko nadzirali, potem pa premestili globlje v notranjost Apeninov, v Lamo dei Peligni.

Premestitev opisuje z besedami:

"...Z drugimi učitelji smo se razumeli, le srečevali se nismo prav pogosto, ker je vsak učil v drugi hiši. V bližnjem Lancianu je bilo zaposlenih mnogo Slovencev z Banjske planote. Srečeval sem se z mnogimi našimi učitelji, železničarji in cestarji, ki so bili raztreseni po vsem Škornju."

V Tolminu je v istem mesecu policija izvedla hišno preiskavo na

domu Slavka Tute. Našli so petindvajset izvodov abecednika Prvi koraki. Tuta jih je kot član tajnega dijaškega krožka razdeljeval ilegalnim slovenskim šolam po vaseh. Takoj je bil aretiran in obsojen na dva meseca zapora. Med prestajanjem kazni ga je 10. decembra deželna komisija za goriško pokrajino obsodila na triletno konfinacijo na otoku Lipari. ⁽²⁷⁾

Na enem izmed številnih nočnih ilegalnih prehodov meje proti koncu leta 1928 se je moral Jernej Luznik zglasti v Ljubljani, da je obveščevalcem Dravske divizije osebno predal podatke.

Na ljubljanskih ulicah ga je izsledil agent italijanske protiobveščevalne službe, ki je nemudoma javil Luznikovo prisotnost v Ljubljani policijskemu komisarju Bicchiju v Tolmin. K sreči se je Luznik istega dne ponoči vrnil domov. O tem dogodku je v zapiskih ohranjeno Luznikovo pripovedovanje Antonu Rutarju:

"...Ob zori sem se vrnil domov. Obšla me je neka čudna slutnja. Vzel sem koš, v njega spravil več vreč in vrvic ter odšel v Tolmin. Ob prihodu iz Zaloga v Tolmin me je ustavil policijski komisar Bicchi:

'Luznik, pridi z menoj v urad!'

Tu me je grdo gledal in ostro vprašal:

'Kje si bil včeraj?'

'Doma, gospod komisar, ves dan sem bil doma!'

'Ni res!' je zakričal: 'Včeraj ob desetih si bil v Ljubljani pred hotelom Zvezda!'

Res sem bil, a nisem mignil. Mirno sem mu dejal: 'Kako je mogoče, če sem zdaj navsezgodaj tu, da bi bil včeraj ob deseti uri še v Ljubljani?'

Komisar je pomolčal in dodal:

'Saj je res nemogoče, da bi od desete ure včeraj prišel tako daleč!'" ⁽³⁰⁾

Jernej Luznik je bil pretkane nravi in ni bilo zadnjič, da je ugnal policijskega komisarja; to bomo spoznali kasneje. Z videzom zgaranega gorskega kmeta je zbujal vtis osebe, ki mu je politika španska vas. Ko bi vedeli, da pred njimi stoji eden od glavnih obveščevalcev Dravske divizije v Ljubljani!

V tistem obdobju je Luznik večkrat vodil vodilne člane TIGR-a in Borbe"tja in nazaj (v Slovenijo in nazaj na Primorsko,op.p.), dr. Dorčeta Sardoča iz Trsta, dr. Jožeta Potrato in Terpina iz Gorice, Alberta in Maksa Rejca, Srečka Šorlija iz Tolmina..." ⁽³¹⁾

Proti koncu leta 1928 je zaradi poostrenega nadzora policije postalo tajno delovanje zelo oteženo.

Decembra so odkrili tajni kanal organizacije TIGR za prenos podatkov, pošte in literature v Baški grapi. V Baški grapi je policija aretirala prenašalce tajnih podatkov iz Gorice čez mejo v Jugoslavijo: Franca Goloba iz Grahovega, Franca Droleta s Porezna, Ignaca Šturma s Kneže in Angela Torkarja iz Podbrda. V nadaljnji preiskavi so skušali izslediti, od kod pošta izvira in kam se po drugi strani steka, in takrat je padel sum na urednika

časopisa Edinost Alberta Rejca. Na uredništvu in v njegovem stanovanju je policija izvedla preiskavo, vendar niso našli ničesar, kar bi ga kompromitiralo.⁽³¹⁾ Po Gorici so ga začeli vztrajno zasledovati črni avtomobili.⁽²⁶⁾

Rejec se je takrat večkrat sestal z Zorkom Jelinčičem in Alojzom Špangerjem, članom Borbe iz Trsta. Sestajali so se ponoči na več krajih: v Pavlinovi gostilni, pri pevskem mostu čez Sočo, nato na skrivnem mestu med Šempetrom in Bukovico. Med reševanjem vsakodnevnih zadev so pripravili besedilo protifašističnega letaka za prihodnje volitve marca 1929. Po Rejčevem begu so ga natisnili v Ljubljani v Zelenovem stanovanju. Na tisoče izvodov so ga poslali na Primorsko.⁽³¹⁾

Zasledovanje Alberta Rejca se je stopnjevalo. Za organizacijo je bilo najbolj varno, da se je umaknil v ilegalo. Najprej se je skril v Renče, nato v Brda: v Biljano, Hum, nazadnje v Podsabotin. Po njegovem izginotju je policija nanj razpisala tiralico z denarno nagrado⁽²⁶⁾ in za nekaj dni zaprla njegovega brata Maksa. *"To iskanje se je spremenilo v pravo hajko nanj, potem ko je oblast 4. septembra ukinila 'Edinost'."*⁽³⁶⁾

Več tednov se je skrival v Biljani pri družini Sirk, Hlipovih. Z razmerami v Gorici ga je seznanjal Avgust Sfiligoj.⁽³⁶⁾

V Biljani je ostal, dokler niso iz zaupnih virov zvedeli, da *"ga policija namerava iskati po vseh kotih in krajih"*⁽³⁶⁾

Februarja so v vodstvu organizacije v Gorici sprejeli odločitev, da je najbolje, če se Albert Rejec umakne v Jugoslavijo. Vodstvo goriške organizacije je prevzel Zorko Jelinčič.

Reševalna akcija je stekla 16. februarja 1929. Zorko Jelinčič je iz Tolmina poklical Srečka Šorlija in Jerneja Luznika, da po varnih poteh pospremita Rejca prek meje.⁽¹²⁾ Istega dne sta Izidor Valentinčič in Jožef Marinič spremljala Rejca iz Podsabotina v Vrhpolje. S Šorlijem in Luznikom so se srečali pri nekem kmetu. *"Ta jim je dal orožje, da bi se po potrebi branili."*⁽¹²⁾

Od enajstih zvečer so gazili visok sneg čez Kambreško, Srednje in Rute; v Ušnik so prišli ob desetih zjutraj.⁽²⁵⁾ Iz Šorlijevega pisma Antonu Rutarju je sklepati, da je Šorli odšel domov, medtem ko se je Rejec do noči zadržal na domu Alojza Šavlija. Ko se je znočilo, sta Viktor Sivec in Jernej Luznik spremljala Rejca do Moha v Zadlaz-Žabče. Tam so se zadržali ves dan 18. februarja.

V tem času se je pri Šorliju v Tolminu zglasil Slavko Jelinčič, brat Zorka Jelinčiča, ki je bil ravno tako na begu čez mejo in je nameraval bežati skupaj z Rejcem. Šorli ga je peljal k Luzniku. Skupini se je v pomoč pri gazenju snega in za dodatno varnost pridružil tudi Franc Luznik, Jernejev brat.

Za varen beg prek meje se je vsa četverica dobro oborožila. Poleg pištol so prinesli dve mavzerici iz Čadrga. V visokem snegu in hudem mrazu so se ponoči povzpeli čez zasnežene pečine. Mejo so prestopili pri

Rodici. Naslednje jutro, 19. februarja 1929, so pri minus 31 stopinjah prispeli v vas Polje v Bohinju.⁽²⁹⁾

Albert Rejec je v Ljubljani združil člane TIGR-a v emigraciji; Danila Zelena, Antona Černača, Josipa Kukca in pozneje Justa Godniča. Z njimi je ustanovil novo vodstvo TIGR-a. S kurirji so vzdrževali stalen stik z Zorkom Jelinčičem v Gorici in vodstvom Borbe v Trstu.

V Zelenovem stanovanju v Ljubljani so v skrivni ciklostilni tehniki razmnoževali časopis Svoboda, glasilo organizacije TIGR. Večino prispevkov je napisal Albert Rejec sam. Kmalu po Rejčevem begu iz Italije so razmnožili tisoče protivolilnih letakov za marčevske plebiscitarne volitve in jih prenesli na mejo, kjer so jih potem prevzeli člani iz Primorske.⁽²⁹⁾

Februarja 1929 sta Franc Fortunat in Anton Majnik, člana celice iz Volč, pripravila načrt razstrelitve vojaškega skladišča streliva pri vasi Kozaršče. Neke vlažne februarske noči sta se v megli z razstrelivom priplazila do ograje skladišča. Spoznala sta, da je v njej električna napetost in bi njena prekinitev alarmirala stražo okrog zgradbe. Zato sta se umaknila.⁽⁵⁾

Čez mesec dni, 25. marca 1929, so bile razpisane zadnje volitve pod fašizmom. Volivci so se odločali z da ali ne o fašizmu.

Organizacija TIGR je pripravila široko propagandno akcijo trosenja letakov, na katerih je bil natisnjen poziv, naj se volivci ne udeležijo volitev.

Za nazoren prikaz trosenja letakov navajam spomine Srečka Šorlija:

"...Ne vem, kdo me je obvestil, da so v Podmelcu pri Murovcu letaki proti volitvam, ki so prišli iz Jugoslavije. S Slavkom Tuto sva prevzela vso zalogo, ki je bila kar precejšna. Spravila sva jo v nahrbtnike in odnesla čez Ljubinj k meni na dom, od tu pa smo jo pošiljali na vse strani. Vem, da sta jih nesli v Gorico Lenarjeva in Oblesčakova Roza (Mikarjeva), v Poljubinju sem oddal Mihiu Lebanu, na Ljubinju Alojzu Lebanu, na Mostu bratu Jožetu in menda tudi Marcini, v Zatolminu Ivanu Šavliju, na Kobariško sem poslal po sprevedniku Doriju, ne spominjam pa se, ali je bilo za oddati pri Mašerovih ali kje drugje; za Volčansko je prevzel Majnik, zdi se mi, da so letake prevzeli tudi Laharnar in Šuler, nisem pa gotov; za Modrejce Ludvik Štrukelj. Kako je bilo za ostale vasi, pač ne vem, zdi se mi pa, da je brat Jože oddal nekaj tega Lucijanu Kovačiču na Idriji. Za Tolmin sva to še kar dobro opravila z Viktorjem Sivcem."⁽³⁹⁾

Med celicami je veljal dogovor, da morajo po vseh vaseh letake raztrositi naenkrat, v noči pred volitvami, 24. marca.

Akcija je potekala učinkovito in po dogovoru, nikogar od raztroševalcev niso razkrili.⁽²⁹⁾

Način trosenja letakov navaja Srečko Šorli v pismu Antonu Rutarju. Podrobnosti imajo morda pridih anekdote. Zdi se mi primerno, da jih vključim, ker nam avtentično prikažejo tedanje razmere.

"Z Viktorjem Sivcem sva skoraj redno vse letake ali drugo podtikala pod

vežna vrata dr. Serjuna. Njegova žena je bila znana tolminska klepetulja. Marsikdo je preko nje zvedel vsebino letakov. Dobro se spomnim, kako je že drugo jutro, ko sva ji dala pod vrata letak, ki poziva abstinenco pri volitvah maja 1929, prišla k meni in mi zaupno izročila letak, da sem ga prečital. Z začudenjem sem jo vprašal, kje je letak dobila, in dejala je, da ga je dobila po pošti z Dunaja! Vem, da je šla k nekaterim znancem s tem letakom, tako h Kranjcu, Podšolarci in verjetno še kam, kjer so na široko razpravljali.

Nekoč, verjetno je bilo to leta 1929, sem šel k Zorku Jelinčiču v Gorico z nekimi papirji, ne spomnim se več, od koga so bili, bili so letaki ali časopisi. Zavojček sem imel privezan na balanco pri kolesu, šel sem namreč s kolesom, ker se mi je zdelo najbolj varno.

V Gorici, ravno pred financarsko kasarno na cesti proti Solkanu, sem po nerodnosti zavozil v tramvajske tračnice, ki so še bile one čase, in pošteno padel s kolesom.

Zavitek se je odpel in padel nekaj metrov od mene. Financarji so to videli in dva sta pritekla k meni in mi pomagala na noge. No, poškodoval se nisem, le ves prašen sem bil. Eden od financarjev je pobral zavitek in mi ga zopet privezal na kolo. Vendar sem se pošteno prestrašil.

Tudi v Kobaridu sem nekoč naletel na tolminske fašiste, ki so me dobro poznali in me pobarali, kam da grem. Imel sem na kolesu tudi ta dan privezan zavitek, namenjen k Mašerovim, in fašist je kar precej časa držal roko na njem. Sicer sem imel navado, da sem letake in manjše papirje vlagal pod sedež kolesa, tako da sem snel sedlo in v odprtino vlagal tanke zavitke, prav tako tudi v držalo, kjer sem snel gumijasto natikalo.”⁽³⁹⁾

Srečko Šorli se zaradi protifašističnega prepričanja ni nameraval udeležiti volitev, zato ga je Zorko Jelinčič opomnil, naj ne počne neumnosti, ker bi s tem dal povod policiji za sum, da je med organizatorji trosenja letakov.

Šorli nasveta ni upošteval in se ni udeležil volitev. To se mu je kmalu maščevalo. Italijani so po Tolminu razširili vest, da mu nameravajo odvzeti koncesijo za obrtno delavnico in trgovino. Da bi se prepričal, koliko je resnice v tem, je vložil prošnjo za izdajo potnega lista za Jugoslavijo. Šorli pravi:

”Mnenja sem bil, da mi ga odklonijo, če imajo kaj proti meni. A glej spaka, že čez nekaj dni sem ga dobil in oddal Zorku, da ga da vidirati na jugos. konzulatu v Trstu, ker tako ni bilo treba plačati vize.”⁽³⁹⁾

Toda kmalu zatem je bil Šorli poklican na policijo. Komisar Bicchi je zahteval, da mu vrne potni list, ker morajo v njem nekaj popraviti. Šorli je pojasnil, da je potni list na konzulatu v Trstu in ga bo prinesel pozneje.

Obljubo je čez nekaj dni izpolnil, vendar je komisar potni list spravil v predal in od takrat ga Šorli ni nikoli več videl. V nadaljevanju zapiskov beremo:

"Čez 14 dni sem šel zopet po stari ilegalni poti čez mejo in se vrnil z obilico časopisov. Prejel sem tudi nalogo, da pridobim katerega od naših fantov, ki služi vojaški rok v Italiji, da bi skušal dobiti nekatere vojaške knjige."⁽³⁹⁾

Člani TIGR-a so med slovenskimi naborniki v italijanski vojski določili zaupnike, da so zbirali najrazličnejše podatke o italijanski vojski: o načinih urjenja, oborožitvi, poveljnikih, lokacijah vojašnic, pristanišč, industrijskih conah velikih italijanskih mest.

V drugem viru zasledimo:

"Darko Božič od Sv. Lucije (Most na Soči, op.a.) se je baje po naročilu obmejnega komisarja na Jesenicah Antona Batagelja aktiviral kot oficir v italijansko vojsko samo zato, da bi pošiljal 'tajno vojaško italijansko literaturo v Jugoslavijo'".⁽¹⁴⁾

Srečko Šorli in Maks Rejec sta konec maja 1929 na železniški postaji na Mostu na Soči pričakala Slavka Bevka iz Cerknega. Odšli so v vas Modrej, kjer so v zavetju gostilne razpravljali o tekočih zadevah organizacije.

Ko sta se Rejec in Šorli zvečer vrnila domov, je Rejec zvedel od sestre, da ga je popoldne iskala policija in je za las ušel ponovni aretaciji. Nemudoma se je poslovil od domačih in se zatekel v Žabče in potem k Mohu v Zadlaz - Žabče. Ponoči je Mici Rejec izročila bratovo obleko Šorliju, da mu jo je odnesel. Iste noči je Jernej Luznik odvedel Maksa Rejca v Slovenijo.

Na Jesenicah se je pridružil tamkajšnji celici TIGR-a. Na planino Govnjač in na Suho je z Jesenic prenašal literaturo in orožje za člane organizacije s Primorske.

Maksu Rejcu so na prvem tržaškem procesu sodili v odsotnosti.

Po begu bratov Alberta in Maksa Rejca je policija na njunem domu večkrat podrobno preiskala hišo. Preiskave so se vrstile tudi petnajst dni zaporedoma. Poizkušali so presenetiti enega od bratov ob ilegalnem obisku sorodnikov ali odkriti obremenilni material za obsodbo njunih sester.

V tem obdobju so s pomočjo Rajka Šavlija, Laštarjevega, sklicali tolminsko mladino za planinski pohod. Takrat je policijski komisar Bicchi v soseščini najel stanovanje, odkoder je lahko spremljal obiske pri Kovačevih.

Vida, Ivanka in Mici Rejec so ves čas ilegalno delovale proti fašizmu.⁽²⁹⁾

V aprilu 1929 je bil na Vrhpolju v Brdih sklican sestanek vodij srenj in pomembnejših članov organizacije. S Tolminske so se ga udeležili: Anton Majnik in Franc Fortunat iz Volč, Srečko Šorli in Vlado Kogoj iz Tolmina, Anton Leban iz Žabč, Alojz Valentinčič iz Kozaršč, Anton Laharnar s Šentviške Gore in Franc Marcina z Mosta na Soči. Sestanek je vodil Zorko Jelinčič, ki se je komajda izmuznil zasledovanju agenta v Gorici. Šorli in Majnik sta se v Brda peljala na kolesih.⁽³⁹⁾

Obravnavali so tajno delovanje, ki se je zelo razmahnilo: vnos lit-

erature, trošenje letakov, ilegalne slovenske šole po vaseh. V tistem trenutku ni smelo priti do napake, ki bi povzročila katastrofo za celotno organizacijo. Ne samo za TIGR, temveč za vse Slovence na Primorskem, ki bi ostali brez organiziranega narodnega in protifašističnega odpora.⁽⁶⁶⁾

Opozarjali so na strogo konspiracijo pri medsebojnih zvezah. Čez nekaj dni so se v vinogradu v Podsabotinu znova zbrali Jelinčič, Majnik in Kogoj.⁽³¹⁾

Neko majsko nedeljo 1929 je Dopolavoro na Mostu na Soči pripravil prireditev, na kateri so sodelovali tudi trije domačini.

Tolminski tigrovci so se odločili, da se mora prireditev na vsak način izjaloviti. Niso smeli dopustiti, da bi postale italijanske prireditve, na katerih bi nastopali Slovenci, redna praksa. Da bi to preprečili, so pripravili trosilno akcijo letakov za bojkot prireditve. Na letake so poleg apela proti udeležbi navedli imena in priimke domačinov, ki so imeli namen v prireditvi nastopiti, in jih s tem javno ožigosali.

Letake je menda⁽³⁹⁾ pripravil Anton Majnik, Srečko Šorli pa je organiziral trosilce: v Volčah in Kozarščah Majnik, na Modrejcih Ludvik Štrukelj, na Mostu na Soči Jože Šorli, v Modreju in Prapetnu Srečko Šorli. Slednji končuje opis te akcije s hudomušnostjo: *"Obilo je bilo ono nedeljo skritega roganja in tudi jeze Italijanov, ker niso mogli ugotoviti, od kje to izvira."*⁽³⁹⁾

Od aprila do julija 1929 je na Tolminskem vladalo navidežno zatišje. Vse tajne aktivnosti tigrovcev so se nemoteno odvijale.

Julija 1929 se je iz Abruzov vrnil učitelj Anton Rutar. Doma se je ves predal ilegalnemu delu. Sam pravi:

"Ponoči in podnevi sem vodil sestanke celic, raznašal in razdeljeval ilegalni protifašistični tisk. Zaradi organizacije sem čez gore pogosto ilegalno potoval v Jugoslavijo, vodil delo kurirjev čez mejo in se pogosto sestajal s člani eksekutive v raznih krajih. Zadolžen sem bil za vzdrževanje zveze s Trstom, kamor sem potoval. Sicer sem bil stalno na poti po vaseh, kot tudi v Gorico, Kobarid, Baško grapo..."

V jeseni, po počitnicah, se Anton Rutar ni vrnil v Lamo dei Peligni in so ga zato doma že iskali karabinjerji.

V tednu pred 10. julijem je Alojz Černe, uslužbenec goriške kvesture, sicer obveščevalec TIGR-a, zvedel, da namerava policija preiskati trgovino in delavnico Srečka Šorlija v Tolminu. O tem je obvestil Zorka Jelinčiča, ki je 10. julija nemudoma poslal Ludvika Štruklja z avtomobilom v Tolmin, da Šorlija o preiskavi pravočasno obvesti.

Ta dogodek Srečko Šorli nazorno opisuje:

"10. julija 1929 je prišel k meni Štrukelj Ludvik z naročilom od Zorka, da bom imel naslednji dan preiskavo in naj bom pripravljen na to. Vse sem skušal prikriti, kar bi bilo lahko sumljivo."

Res so se pojavili kmalu popoldne trije kvesturini z vodjo Palumbijem. Vse so preiskali, a nič dobili, čeprav je eden od njih sedel na velikem paketu slovenskih molitvenikov, katere sem nekaj dni pred tem dobil iz Gorice in so bili namen-

jeni za Beneške Slovence. Palumbo je slonel na revolverju, ki je bil skrit v šivalnem stroju.

Šli smo nato na stanovanje, kjer so mi prav tako vse prebrskali in pobrali kar precej knjig in drugih papirjev. Ko so vse to popisovali, sem se pošteno prestrašil, ker je bil vmes tudi listič, na katerem je pisalo, koliko orožja imajo karabinjerji v Cerknem in koliko je od tega v dobrem stanju, dalje imena komandantov vojaštva in drugih enot v Cerknem. To mi je nekdo prinesel in danes več ne vem, kam bi moral oddati.”⁽³⁹⁾

Sklepam, da mu je podatke predal Slavko Bevk iz Cerknega. Slednji je v tem obdobju vzdrževal zvezo s Tolminom. Slavko je v tem času že prestajal kazen v konfinaciji.

Na podlagi lističa z vojaškimi podatki je sledila aretacija vodje tolminske srenje. Srečka Šorlija so odvedli v Gorico, kjer so ga zaprli in zasliševali deset dni. Obdolžen je bil sodelovanja pri begu Alberta Rejca, trošenja letakov pred volitvami na Mostu na Soči in več drugih stvari, ki mu jih niso mogli dokazati.⁽³⁹⁾ Kot edini obremenilni dokaz so mu kazali listič s podatki iz Cerknega, ob katerem se je izgovarjal, da sam ne ve, kako so ga sploh lahko našli pri njem.

Šorlijevo priznanje so hoteli dobiti z zvijačo. K njemu so v jetniško celico “...potisnili človeka, ki je na vso moč zmerjal fašiste in Mussolinija. Takoj sem postal pozoren nanj, ker sem opazil, da ima hlačni jermen in vezalke v čevljih. Kar vedel sem, da je to provokator, in res se nisem motil. Vse je hotel vedeti: zakaj sem aretiran in delal se je največjega nasprotnika fašizma... O tem, kar so me dolžili, sem molčal in proti večeru so ga poklicali.”

Isto osebo je Šorli po naključju srečal čez trinajst let v koncentracijskem taborišču Dachau, kjer mu je neznanec povedal, da se ima le njemu zahvaliti, da so ga takrat izpustili iz zapor.⁽³⁹⁾

Od takrat je bil Srečko Šorli v Tolminu vse do bega v Jugoslavijo, aprila 1930, pod policijskim nadzorom. Viktor Sivec ga je opozoril, da je v trafiki nasproti trgovine nameščen konfident, ki spremlja njegovo gibanje in opazuje, kdo vse prihaja k njemu.

Šorlijeva trgovina je bila v današnji Rutarjevi ulici.

Zaradi poostrenega režima policije je bilo Šorlijevo tajno delovanje prekinjeno. O tem pravi:

“Bil sem povezan z raznimi našimi ljudmi, a začel sem razmišljati, da se bom odselil v Jugoslavijo. V zimi 1929/30 me je Majnik ali Anton Rutar seznanil z novo tajno pisavo (številčnimi šiframi, op.a.), katere pa se nisem več naučil.”⁽³⁹⁾

Oktobra 1929 so se sestali v vasi Logaršče člani izvršnega odbora ilegalne organizacije za Goriško. Prisotni so bili Zorko Jelincič, dr. Avgust Sfiligoj, Anton Rutar, Anton Majnik in Vlado Kogoj. Na sestanku so sprejeli naslednje odločitve:

1. Ustanavljanje oboroženih enot
2. Tesnejša povezava z ilegalno organizacijo na Tržaškem,

3. Priprava Andreja Manfrede za sprejem v goriški pokrajinski odbor

4. Zvezo med Gorico in Trstom naj bi po preselitvi v Gorico vzdrževala Majnik in Rutar.

Razhajanja med tržaško Borbo in goriškim TIGR-om glede oboroženega boja proti fašizmu so bila torej zglašena oktobra 1929. V Borbi so delovale diverzantske celice že od leta 1927. Na Tolminskem so vodilni člani in kurirji sicer imeli osebno oborožitev, vendar naj bi orožje uporabili le v primeru samoobrambe.

Po sestanku na Logarščah ni zaslediti podatkov, ki bi ob koncu leta 1929 ali v letu 1930 kazali na uresničitev dogovora o ustanovitvi gverilskih celic na Tolminskem. Tudi izvršenih akcij, ki bi dokazale obstoj teh skupin, ni. Zdi se, da so člane prehitele aretacije. Že 9. novembra 1929 sta bila aretirana Slavko Bevk in Ciril Kosmač. Bevk je bil začasno zaprt v tolminskem zaporu. Njegov poskus pobega iz ječe sta pripravila Majnik in Rutar. (Ta akcija je podrobneje opisana v poglavju Baška grapa.)

Anton Rutar se je pripravil na selitev v Gorico. Avgust Sfiligoj naj bi mu priskrbel alibi, ki bi opravičil njegovo bivanje v Gorici.

Rutar je ostal štirinajst dni v Gorici in vzdrževal zvezo med celicami na Goriškem. V tem času je imel za kritje obiske pri zobozdravniku. Bolj trajnega alibija mu Sfiligoj ni našel.⁽³⁰⁾

V Gorico je takrat prišel Jakob Rutar z obvestilom, da brata Antona doma iščejo karabinjerji.

Anton Rutar se je prenehal zadrževati na enem mestu in se je z različnimi nalogami gibal v trikotniku Žabče-Volče-Gorica in se le občasno in za kratek čas zglašil v domači celici v Čadrgu.⁽²⁹⁾

Jeseni 1929 je z Jesenic prihajala na Tolminsko gverilska skupina članov TIGR-a v emigraciji: Danilo Zelen, Anton Černač in Josip Kuček. Oborožena trojka je na Postojnskem in Krasu izvedla več sabotažnih akcij in likvidacij ovaduhov. Trojka je navadno prek Davče odšla na Šentviško planoto, kjer jih je sprejel Anton Laharnar. Ponoči so nadaljevali pot do Kozaršč, kjer se je dogodilo, da so za šalo sredi noči presenetili Alojza Valentinčiča. Prislonili so lestev k oknu njegove sobe in vstopili. Presenečen se je zbudil in se jih razveselil, ko jih je prepoznal. Izročili so mu bogate zaloge slovenskih časopisov za Tolminsko in Goriško.

Tudi po nekaj dni so se zadržali v okolici Volč in se sestajali z Antonom Majnikom. Prenočevali so po senikih in pri kmetu Njivarju v Ušniku.⁽²⁹⁾

Jernej Luznik je imel med prenosom podatkov in literature prek meje veliko srečo, da je ušel smrti. Po njegovem pripovedovanju je Anton Rutar zapisal:

“Prekoračenje meje podnevi je bilo nevarno. O tem se je prepričal med Gortanovim procesom oktobra leta 1929, ko je prečkal mejo na Suhi. Med prehodom

pašnika Zabrekovec (med Gradičem in Gabrovcem) so začele žvižgati svinčenko. Skril se je v gozd na Gradiču in čakal v kritju. Bil je ranjen v podlahtju. Proti njemu je v strelce razporejeno hitelo pet črno-srajčnikov. Ko je na prvega, ki se je približal, spustil rafal iz avtomatične pištole, so zbežali proti planini pod Kukom. En vojak je bil ranjen v nogo. Med podpiranjem ranjenca so trije nadaljevali pot mimo staj, a dva sta nekaj časa hodila notri in ven v stan in kmalu izginila za prvimi tremi. Arnejc se je po njemu znanih stezah v temi vrnil domov."⁽³¹⁾

Jernej Luznik je ob koncu leta 1929 vodil prek meje tri mladince iz Proseka, "prišli so po zvezah iz Gorice, za njimi trije Tržičani in istega leta štirje italijanski protifašisti, ki jih je vodil preko peči v Jugoslavijo."⁽³¹⁾

Zdi se, da je delovanje Jerneja Luznika v obstoječih virih opisano nekoliko pomanjkljivo glede na to, da se je srečeval z agenti obveščevalne službe Dravske divizije. To je glede na izkušnje, ki sem jih imel pri zbiranju ustnih izjav tigrovcev, posledica Luznikove previdnosti in molčečnosti. Tako kot nekateri drugi člani TIGR-a je bil najbrž tudi Luznik silno skromen pri dajanju izjav glede svoje vloge in bo del njegovega delovanja ostal za zmerom neznan.

V začetku novembra 1929 sta Matija in Jakob Rutar prenesla pisalni in ciklostilni stroj za razmnoževanje letakov in ilegalnih časopisov iz Volč v Čadrg. Obe napravi sta najbrž izvirali iz inventarja ukinjenega uredništva časopisa Edinost ali morda Zveze prosvetnih društev. V vsakem primeru sta prišli iz Gorice. Ne ve se tudi, kdo in kdaj ju je iz Gorice prenesel v Volče. Tamkajšnja celica je prejela nalogo, da razmnožuje protifašistične letake in glasilo Upornik.

Edini primeren prostor, kjer so v Čadrgu lahko uredili skrivno ciklostilno tehniko, je bila enonadstropna kašča. V zgornjem prostoru je bilo seno, v spodnjem pa repa in krompir. Prežagali so desko lesenega stropa spodnjega prostora in izpulili toliko sena, da so ob okencu dobili dovolj prostora za stroja.⁽³⁰⁾ Okrog njih je bila nagnetena tri metre debela senena plast. Razmnožili so letak z besedilom, ki ga je sestavil Zorko Jelinič, in dva izvoda lista Upornik.

Največja nevarnost pri pisanju in razmnoževanju tiska v tej ciklostilni tehniki je bila glasnost strojev.

Druga težava je bila, da o tem nihče ni smel nič vedeti, niti najbližji sorodniki, kaj šele vaščani, med katerimi so se našli ovaduhi. Poleg tega so skozi vas podnevi in ponoči korakale nenapovedane patrulje financarjev in obmejne milice, ki so imele ob meji, v Javorci, postojanko.

Izkazalo se je, da se je ropot obeh strojev slišal skozi okence. Tipkanje je bilo zaznati vse do nekaj metrov oddaljenega kolovoza, po katerem so hodili vaščani in italijanske patrulje. Delo so morali prekiniti. "Iskanje primerne kraja in prostora zaradi nastalih dogodkov in aretacij ni bilo zaključeno."⁽³¹⁾ Pisalni in ciklostilni stroj so, zavarovana pred vlago, skrili v votlino pod vasjo. Razmnožene letake in natisnjeni glasili so razdelili med

tolminske celice.⁽⁶⁶⁾

Anton Rutar se je kmalu zatem javil pri Antonu Lebanu v vasi Žabče. Sodeloval je pri begu pomembnega italijanskega protifašista iz Milana. Nikoli niso govorili ali koga vprašali po njihovem imenu.⁽⁶⁶⁾

Študent Maks Gatnik ga je pričakal na južnem kolodvoru v Gorici. Z avtomobilom so se ponoči prepeljali do Volč, kjer je neznanca prevzel Anton Majnik. V temi ga je vodil naprej Franc Fortunat mimo Tolmina in čez most na levi breg Tolminke, kjer ga je prevzel Anton Rutar, da ga je predal celici v Žabčah. Zaradi snežnih metežev v gorah so morali Italijana štiri dni in noči skrivati v najstrožji tajnosti pred sorodniki in sovaščani.

Ko se je nekoliko zvedrilo, je neznanega ubežnika prevzel Jernej Luznik. Z bratom Francem sta ga vodila čez mejo.

Anton Rutar po pripovedovanju Jerneja Luznika opisuje tvegani beg:

"Ko so se polegli viharji v gorah, sta ga Arnejc in njegov brat Franc z velikim tveganjem vlačila po trdem snegu čez visoke prepade do vrha in prav tako naprej do Bohinja. Italijanski protifašistični prvak se ni mogel dovolj načuditi spretnosti in pogumu svojih vodnikov. Ko se je okrepčal in odpočil, ga je z Jesenic v Avstrijo odpremil jugoslovanski obmejni komisar Anton Batagelj."⁽³¹⁾

V zimi 1929/1930 sta tržaška Borba in diverzantska skupina članov TIGR-a v emigraciji pripravili širokopotezen načrt napadov na fašistične civilne in vojaške ustanove. Dne 5. decembra so v Mirnu požgali skladišče orožja, 7. decembra streljali na ovaduha iz Ricmanj, 2. januarja je eksplodirala bomba v bližini kvesture v Trstu, v noči med 5. in 6. januarjem je razneslo bombo pri svetilniku zmage v Trstu. Iste noči je zgorel vrtec v Lokvah na Krasu, 7. januarja so neznanci ubili častnika fašistične milice v Hrenovicah, 10. februarja je bil izveden napad na uredništvo časopis Il Popolo di Trieste.⁽¹⁴⁾ Načrtovane so bile nadaljnje akcije.

SEPTEMBER 1930: BORBA IN TIGR PRED FAŠISTIČNIM SODIŠČEM

Zjutraj na dan atentata na uredništvo časopisa Il popolo di Trieste je Vekoslav Španger iz Proseka, redni kurir med Borbo in TIGR-om, prišel z vlakom v Gorico.

Na goriški železniški postaji ga je pričakal Anton Rutar, potem sta se skupaj peljala do Avč, kjer naj bi se v Ročinju sestala z Antonom Majnikom. Ta je bil zadržan in na sestanek ni prišel.

Pogovor se je zavlekel pozno v popoldan; dogovorila sta se, da tolminske celice priskrbe 800 kilogramov ekrazita za potrebe tržaške organizacije.⁽³¹⁾ Španger je zaupal Rutarju, da bo ponoči tistega dne izvršen napad na fašistični dnevnik Il Popolo di Trieste.

Španger ni bil prvič na Tolminskem. Z Dragom Pahorjem je tukaj

fotografiral posamezne objekte leta 1928.⁽¹⁴⁾ Pahor je tudi doštudiral na tolminskem učiteljsku.

Rutar je dogovor prenesel volčanski celici. Za zbiranje ekrazita so bili zadolženi Mihael in Franc Fortunat ter Franc Jug.⁽²⁹⁾

Anton Rutar opisuje nadaljnje dogodke:

“Zjutraj je tržaški Il Piccolo poročal o atentatu na uredništvo in o razpisu nagrade 100.000 lir, kdor odkrije atentatorje. Tega dne, 11. februarja, sem šel na dogovorjeni sestanek na Most na Soči. Na Stopcu sem srečal 25 karabinjerjev, ki so me ustavili in legitimirali. Naslednjo nedeljo 17. sem na poti na Kozaršče k Valentiniču nesel neke reči in srečal 22 karabinjerjev. V naslednjih dneh je patroljiralo večje število varnostnikov po vaseh okoli Tolmina.”⁽²⁹⁾

Bombno sabotažo na uredništvo časopisa Il Popolo di Trieste so pripravili in izvedli Alojz Valenčič, Zvonimir Miloš, Ferdo Bidovec, Fran Marušič in Vekoslav Španger, ki je stražil med nameščanjem bombe na stopnišču pred uredništvom časopisa.⁽¹⁴⁾ Španger je torej po vrnitvi s sestanka z Rutarjem sodeloval pri sabotaži. Bomba je eksplodirala ob 22.50.

Zbiranje eksploziva je med člani celice TIGR v Volčah in Volčanskih Rutih steklo takoj.

Na nekdanjih italijanskih položajih soške fronte so ležale velike količine granat. Vsi zbiralci so imeli že pred naročilom določeno količino ekrazita, tako da je bila celotna količina kmalu zbrana. Vendar je že marca policija aretirala prve člane Borbe, tako da razstreliva Tržačani niso mogli prevzeti.

Eksploziv je letih 1933 in 1934 v širokem loku skozi Čadrg, Sotesko prek Jesenic in Ljubljane potoval na Kras in na Tržaško.

Atentat na uredništvo časopisa Il Popolo di Trieste je pokazal na neučinkovitost lokalne policije. Preiskavo so prevzeli novi preiskovalci Posebnega sodišča za zaščito države iz Rima, ki so sprožili obširno, temeljito policijsko preiskavo.

Aretacije stotin ljudi so si sledile dan za dnem v marcu in aprilu 1930. Večino osumljencev so po zaslišanju po nekaj dneh izpustili. Postopoma je bila razkrita celotna mreža tajnega delovanja. Petnajstega marca je bil aretiran vodilni član TIGR-a Zorko Jelinčič. Po njegovi aretaciji je Srečko Šorli zaslutil nevarnost, da bo tudi sam aretiran, zato je sredi marca pohitel in uredil vse potrebno za predajo poslov trgovine in delavnice bratu Jožetu.

Ko je 18. marca stopil iz trgovine in sedel na kolo, se je pred njim pojavil komisar Bicchi:

“Dove, signor Sorli?”, Kam pa, gospod Šorli?, ga je vprašal.

“A Gorizia per fare le spese.”, V Gorico zaradi kupčij, mu je odvnul.

Komisar mu je naročil, naj mu mimogrede prinese nekaj stvari, kar mu je Šorli obljubil, in pognal kolo. To je bil njegov zadnji dan v Tolminu v italijanski državi.⁽³⁹⁾

Šorli je bil zadnje dni na vsakem koraku nadziran in je najbrž za dan ali dva prehitel aretacijo.

Odpeljal se je na Želin, od koder ga je vodil čez mejo Andrej Marcina. Šorli se je naselil na Jesenicah, kjer je do leta 1934 deloval v organizaciji TIGR. V ciklostilni tehniki v Zelenovem stanovanju v Ljubljani je razmnoževal tigrovske časopise, na Jugoslovanski matici mu je Ivo Višnjevec predajal brošure in slovenske časopise; vse je znosil na Jesenice in od tam na mejo na Suhi, kjer je literaturo prevzela celica TIGR-a iz Ruta, ali na planino Govnjač, kjer je literaturo prevzela celica iz Čadrga.

Šorli je slovenske časopise prevzemal tudi od občinskega tajnika Potrate in Žabkarja, predsednika Ciril-Metodijske družbe na Jesenicah.⁽³⁹⁾

Petega aprila 1930 so bili aretirani Andrej Manfreda v Kobaridu ter Hilarij in Zofija Franciškin v Gorici.

Razmere med celicami v tolminski organizaciji so bile tedaj dokaj nejasne. Iz Tolminske so se dotlej pravočasno umaknili Albert in Maks Rejec ter Srečko Šorli; Zorko Jelinčič je bil že zaprt.

Majnik in Rutar sta se ponoči sestajala na volčanskem pokopališču in se ubadala z vprašanjem, ali ju bodo odkrili. Zveze z Gorico so bile prek-injene. Nekdo od njiju je moral v Gorico, se seznaniti z razmerami po aretaciji in zvedeti o stališču organizacije, kako naj ukrepata, ali naj zbežita ali ne. O tem nista smela odločati sama. V Jugoslavijo je lahko kdo zbežal le po izrecnem dovoljenju vodstva.

Ker je Majnika policija izgnala in je bil odtlej v Gorici nezaželen, se je Anton Rutar 7. aprila srečal s Srečkom Logarjem v Gorici. Poročal mu je o aretacijah in rekel, da so tudi njega večkrat zaslišali na kvesturi. Rutar se je med drugimi sestal tudi z dr. Jožetom Potrato in od njega izvedel, da so poleg drugih zaprli tudi dr. Avgusta Sfiligoja, člana eksekutive, katere člana sta bila tudi Rutar in Majnik.

Zaprti so bili vsi ključni posamezniki organizacije ali pa so pobegnili.

Rutar se je istega dne vrnil domov. Dne 9. aprila sta se z Antonom Majnikom zadnjič sestala v tolminskih koritih. V Jugoslavijo naj bi sporočila razmere v Gorici in ugotovitev, da je v nastalih razmerah mogoče voditi odpor le od zunaj. Kot drugo nalogo sta si zadala ureditev varne ciklostilne tehnike v Čadrgu in kraj in datum naslednjega sestanka.

Toda vsi načrti so propadli.

Zjutraj naslednjega dne, 10. aprila, je ducat karabinjerjev aretiralo Antona Rutarja doma v Čadrgu. Istočasno so karabinjerji z nalogom za aretacijo v Volčah iskali Antona Majnika in Franca Fortunata. Majnik tisto noč ni prespal doma, tako da ga niso izsledili.

Franc Fortunat se je ob ropotu karabinjerske enote pred hišo pravočasno zbudil, bos skočil skozi okno za hišo in pobegnil. Niti obuti se ni imel časa in domačini so videli, da je natikače nesil v roki. Anton Rutar

opisuje nadaljnji Fortunatov beg. *"V zaselku pri Fonih so ga ponovno obkolili pri Tomaževi hiši. Ko je policist stopil v hišo, je Fortunat pobegnil skozi klet mimo straže in mimo Jovanove hiše naprej. Takrat so streljali za njim. Tekel je navzdol po pobočju do Soče. Policisti so ga izgubili. Fortunat se je umaknil na Kamno."* Od tam se je ponoči pretihotapil domov, vzel osebne stvari in se še kakšen teden skrival v okolici. Z Majnikom sta se sešla pri Jerneju Luzniku, da ju je odvedel čez mejo. Anton Rutar je iz zapora tolminske vojašnice lahko opazoval enote, ki so odhajale na lov za pobeglima.

Po ilegalnem prehodu meje sta Majnik in Fortunat dobila začasno zatočišče pri postajenačelniku v Bohinjski Bistrici. Majnik se je potem preselil na Jesenice; pribežališče je našel v emigrantskem društvu Soča in nato pri Srečku Šorliju. Dalj časa ni dobil prostega učiteljskega mesta.

Na Jesenicah so bili leta 1930 nastanjeni naslednji preganjani tigrovci s Tolminske: od decembra 1928 Julij Torkar, od februarja 1929 Albert Rejec (kot tajnik Zveze emigrantskih društev Jugoslavije se je gibal na relaciji Jesenice-Ljubljana-Zagreb-Beograd). Maks Rejec je bil nekaj časa upravnik posestva kneza Pavla v Bohinju, Andrej Čopi je bil tajnik emigrantskega društva Soča na Jesenicah, Slavko Jelinčič je dobil zaposlitev na policijskem komisariatu na Jesenicah. Leta 1930 so pribežali Srečko Šorli, Anton Majnik in Franc Fortunat. Šorli je odprl čevlarsko delavnico in trgovino, Anton Majnik je bil kasneje učitelj v Žvirčah v Suhi krajini, potem v Ribnici na Dolenjskem; Franc Fortunat je delal v ribogojnici v Bohinjski Bistrici.

Vsi so nadaljevali sodelovanje v organizaciji v letih od 1930 do 1934, ko so na mejo nosili slovenski tisk ter orožje. Delovali so pod vodstvom gverilske skupine Danila Zelena z Justom Godničem in Antonom Černačem.

Franc Fortunat se je do leta 1935, ko je bil službeno premeščen v Makedonijo k Ohridskemu jezeru, večkrat pridružil gverilski skupini pri ilegalnih prehodih meje na Postojnskem, ki je na Kras prenašala orožje in strelivo.⁽²⁹⁾

Lovkam policijske preiskave leta 1930 ni ušel niti Jernej Luznik. Aprila so ga odvedli v Gorico. Na kvesturi mu je znova uspelo pretentati policijske preiskovalce. Sključen je nejasno odgovarjal. Vprašali so ga, kaj je bilo v embalaži za čevlje, ki mu jo je dal Srečko Šorli z naročilom, da jo preda Hilariju Frančiškinu v Gorici. Odgovoril je, da ne ve, da gotovo - čevlji. Vztrajno je igral nevedneža, do te mere, da je pri preiskovalcih zbudil sočutje in je komisar rekel: *"Kaj bi mogel ta ubožček vedeti?"*⁽²⁹⁾

Izpustili so ga, čez tri mesece pa so ga po ukazu posebnega preiskovalnega sodnika za zaščito države ponovno aretirali in odvedli naravnost v Rim.⁽²⁹⁾

V drugem delu prvega tržaškega procesa, decembra 1931, je bil Jernej Luznik obsojen na pet let zapora. Dve amnestiji sta mu kazen pre-

polovili, leta 1933 se je vrnil domov in nadaljeval tajno delovanje do leta 1940, ko je bil interniran.

Poleti 1930 je policija aretirala Alojza Valentinčiča iz Kozaršč. Uspešno je končal maturo na učiteljski v Vidmu. Kmalu po prihodu domov so ga prijeli in odvedli v Gorico. Zaprli so ga v prostran, obokan prostor in ga privezali na enega od stebrov. Pred množico črno uniformiranih fašistov so ga več noči zaporedoma zasliševali.

Obtožbe je trdovratno zanikal, tako da so ga po treh mesecih izpustili.⁽²⁹⁾ Kmalu zatem se je umaknil v Ljubljano, kjer se je vpisal na pravno fakulteto. Ustanovil je Klub primorskih študentov in mu več let predsedoval. Zaposlitev je dobil v daljnem Skopju.⁽²⁹⁾

Sorodniki tistih članov TIGR-a, ki so si rešili kožo z begom, so doživeli kalvarijo trpljenja in ponižanj. Doma pri Valentinčiču, Majniku, Fortunatu, Rutarju, Šorlijevih, Rejčevih so se vrstile nenapovedane preiskave, v katerih so od strehe do tal premetali hiše in iskali obremenilni material za obtožbo domačih. Nastavljali so zasede, v katere naj bi ujeli ubežnike. Zasede so se nekaj let zaporedoma vrstile med božičnimi, novoletnimi ali velikonočnimi prazniki. Anton Rutar po izjavah prizadetih beleži:

“Obkolili so hišo ter vse preiskali. Domači so morali vstati, da so policisti pogledali pod blazine. Pregledali so zaprašeno in zapajčevinjeno podstrešje, kamor nihče ni hodil, in so se zamazani vračali z njega. Preiskali so tudi hiše sorodnikov prebeglih. Čeprav so policisti zmeraj odšli z dolgim nosom, so se ponovno lotevali nočnih preiskav.”⁽²⁹⁾

Tigrovci so se dejansko vračali na Primorsko. Med Tolminci so se vračali Majnik, Fortunat in Šorli. Prva dva sta se v Volčah javila Mihaelu Fortunatu s piščalko, ki je oponašala žabji kvak. Prav nihče drug od domačinov ni smel vedeti za njun prihod. Oskrbel ju je s hrano in prenočiščem.

Za “obiskovalca” iz Slovenije je bilo doma prenevarno. Kadar sta se zadržala po več dni, sta se zatekla v zaselek Foni, kjer ju je gostil Simon Fon ali v vas Breg v Benečiji, kjer sta dobila zavetje pri sovaščanu Antonu Koncu, mlekarju.

Sestajala sta se s člani celic po vaseh, predvsem z Jožetom Valentinčičem v Kozarščah in Alojzom Šavlijem v vasi Ušnik. Skupaj so utrjevali in z novimi člani obnavljali razrahljano mrežo organizacije. Zbirala sta tudi točno določene podatke po naročilu iz Jugoslavije. Pri tem jima je pomagala Marija Majnik.⁽²⁹⁾

Franc Fortunat je v letih 1930-1940 izvedel nekaj podvigov. Po pripovedovanju Jožefa Fona so v mraku iz smeri Ježa prišli k Fonu trije uniformirani fašisti. Izkazalo se je, da gre za Fortunatovo, v črne srajce oblečeno in dobro oboroženo trojko tigrovcev.⁽²⁹⁾

Štiri mesece po begu v Jugoslavijo je sorodnike na Mostu na Soči

skrivoma obiskal tudi Srečko Šorli. O tem je ganljivo zapisal:

"...Čez mejo sem šel proti koncu julija, ob sejmu sv. Jakoba na Mostu. Zdi se mi, da sva se tudi z Jakčem (Jakobom Rutarjem, op.a.) dobila pri moji sestri. Vračal sem se nazaj čez poljubinsko polje že kasno zvečer in ob cesti sem moral počakati, ker so se iz Poljubinja vračali Tolminci. Kar precej jih je bilo in bili so zelo glasni. Med njimi sem spoznal po glasu posebno Fičevega Pepija in Stanka Polenčiča in najraje bi stopil k njim in jih pozdravil, saj smo bili vedno dobri prijatelji.

Res hudo mi je bilo biti korak od njih, a čakati da odidejo, da grem lahko čez cesto."⁽³⁹⁾

Po aretaciji Antona Rutarja aprila 1930 in Jerneja Luznika julija istega leta sta Jakob in Matija Rutar iz Čadrga prevzela njuni nalogi. Odprla sta nov kanal za vnos pošte in literature v vas Čadrg od planine Govnjač, kjer sta se sestajala z vodji TIGR-a: Albertom in Maksom Rejcem, Srečkom Šorlijem ali Danilom Zelenom.

O vsakem nadaljnjem sestanku so se sproti dogovorili. Če se je primerilo, da se niso srečali, so literaturo shranili v votlini velike skale pod Kukom.⁽³¹⁾

Po aretaciji Antona Rutarja je obstajala nevarnost, da v poznejših preiskavah policija odkrije pisalni in ciklostilni stroj, zato ju je bilo najbolje čim prej prenesti čez mejo.

Ob prenosu obeh naprav se je pripetilo, da se na planini Govnjač niso srečali z Zelenovo skupino in so ju morali pustiti v skrivališču.

Na naslednjem sestanku sta ju predala Zelenu, Majniku in Rejcu, da so ju odnesli v Ljubljano. Na Zelenovem stanovanju so z njima dolga leta tiskali letake in tigrovski časopis Svoboda. Napravi sta koristno nadomestili stara, že močno iztrošena stroja.

Aretacije leta 1930 so na Primorskem izzvale preplah. Pregnale so na stotine sodelavcev tržaške Borbe in TIGR-a, ki so se zatekli v Jugoslavijo. Pred fašistično gonjo je zbežalo tudi veliko italijanskih protifašistov iz Milana, Parme, Modene, Bologne. Prek Jugoslavije so bežali v Francijo.

Organiziran beg čez mejo je potekal tudi med samim tržaškim procesom v mesecu septembru. Iz Gorice je bežeče z avtomobilom vozil Ivan Leban.

V Ušniku jih je sprejel Alojz Šavli, ki med aretacijami ni bil razkrit. V Tolminu so se zglasili pri Kovačevih, Vidi ali Mici Rejec, v Žabčah pri Janezu Lebanu, Dolenjčevem, ali pri Antonu Lebanu, Fratniku. Po zaupnikih so z lističi s šifrirano pisavo obvestili Jakoba in Matija Rutarja, Kumrova v Čadrgu, da sta jih prišla iskat oziroma so jih nekajkrat v Čadrg vodili tudi člani celice iz Žabč, kar pa je bilo nevarno.

Po novi zvezi prek Čadrga je oktobra 1930 Franc Rutar, Tomažon, iz vasi Žabče pospremil v Čadrg zaročenko Ferda Bidovca. Čez mejo jo je vodil Jakob Rutar.

Pozimi istega leta je Jakob v snegu do ramen vodil sestro dr. Avgusta Sfiligoja. *"Preko osem ur sta rabila od Dobrenjšce do vrha. Zaradi silnih viharjev jo je spremil do Bohinjske Bistrice in se vračal skozi zamete in viharje čez visoke gore,"* je zapisal Anton Rutar.

V isti zimi sta Jakob in Matija Rutar vodila sestro dr. Jožeta Potrate. Zaradi visokih snežnih zametov so se morali z gora vrniti v Čadrg. Beg so ponovili čez nekaj dni, ko jim je na pomoč pri gazenju priskočil domačin Franc Kavčič. Komaj so se uspeli prebiti čez zmrzlo, nekaj metrov debelo snežno odejo na meji. *"Na planini Govnjač so se prikopali skozi sneg do strehe stanu in se skozi splazili v notranjost. Ko se je zdanilo, so v štirih rinili skozi visok sneg do Bohinjske Bistrice."*⁽³¹⁾ Ob vrnitvi so na Suhi v gosti megli izgubili orientacijo in kar dolgo so čakali v snegu, da se je megla dvignila.⁽³¹⁾

PRVI TRŽAŠKI PROCES

Potek prvega tržaškega procesa je bil večkrat opisan, zato navajam le izvleček, da bo podoba fašističnih represalij, aretacij, pobegov in s temčasne prekinitve delovanja organizacije TIGR v letu 1930 popolna.

Prvega septembra 1930 se je v dvorani Prizivnega sodišča v Trstu začel proces pred Posebnim sodiščem za zaščito države proti skupini oseb, obtoženih zločinov proti državi. Proces je bil razdeljen na dva dela: v prvem so obsodili osemnajst obsojencev, tridesetim obsojencem so sodili decembra 1931. Preiskovalno komisijo so sestavljali general Muscara, sodnik Presti in konzula fašistične milice Pessari in Griffini.⁽³⁰⁾ Obtožence so bremenili tajnega delovanja, terorizma, špijonaže in ubojev, katerih glavni cilj je bil zrušenje državne ureditve v Julijski krajini in priključitev Primorske k tuji državi (Jugoslaviji).⁽¹⁴⁾

Obtožnica je obravnavala sedeminosemdeset oseb, od teh je preiskovalna komisija izpustila devet osumljencev zaradi pomanjkanja dokazov, kazenska odločba proti Antonu Gropajcu je ugasnila, ker je umrl v preiskovalnem zaporu. Šestindvajset obtožencev se je z begom rešilo v Jugoslavijo in so jim sodili v odsotnosti. V odsotnosti so bili obsojeni naslednji člani TIGR-a s Tolminskega: Albert in Maks Rejec, Anton Majnik, Slavko Jelinčič, Srečko Šorli, Alojz Leban in Franc Fortunat.⁽³⁶⁾

Sodni svet so sestavljali izključno visoki fašistični funkcionarji: predsedoval mu je general fašistične milice Cristini, sedem članov sodnega zbora je bilo iz vrst konzulov fašistične milice. Državni tožilec je bil pravnik Dessy. Razprava se je končala 5. septembra s štirimi obsodbami na smrt, dvanajstimi na različne zaporne kazni in z dvema oprostitevama.⁽³⁶⁾ Kazni v obsodbi so se glasile:

Ferdinand Ferdinand, na smrt

Zvonimir Miloš, na smrt

Franc Marušič na, smrt
Alojz Valenčič, na smrt
Slavko Bevk (iz Cerknega), na 5 let
Ciril Kosmač (iz Slapa ob Idrijci), oproščen
Andrej Manfreda (iz Kobarida), na 10 let
Zofija Korže, na 2 leti in 6 mesecev
Alojz Španger, na 30 let
Vladimir Štoka, na 20 let
Karel Rupel, na 15 let
Ivan Obad, na 10 let
Miroslav Pertot, na 5 let
Marij Zahar, na 5 let
Leopold Širca, oproščen
Lavrencij Čač, na 15 let
Jožef Kosmač, na 5 let
Nikolaj Kosmač, na 25 let zaporne kazni.

Drugi del tržaškega procesa je bil decembra 1931 v Rimu. Pred sodnim svetom se je zagovarjalo trideset obtožencev. Dne 5. decembra je sodišče razglasilo sodbo, v kateri so štirinajst obtožencev oprostili, šestnajst jih je bilo obsojenih na zaporne kazni:

Zorko Jelinčič (iz Podmelca), na 20 let
Srečko Logar (iz Idrije), na 4 leta
Anton Rutar (iz Čadrga), na 10 let
Jernej Luznik (iz Zadlaz - Žabč), na 5 let
Lenardič Ivan, na 6 let
Avgust Sfiligoj, na 10 let
Hilarij Frančiškin, na 5 let
Matej Mihalič st., na 5 let
Vincencij Čač, na 5 let
Karel Fonda, na 5 let
Alojzij Mihalič, na 5 let
Angel Čač, na 2 leti in 6 mesecev
Franc Škerl, na 5 let
Viktor Petaros, na 5 let
Anton Zobec, na 5 let
Matej Mihalič ml., na 5 let.

Zorko Jelinčič, Anton Rutar in Avgust Sfiligoj so kot člani izvršnega odbora organizacije prejeli dodatno kazen trajnega izгона iz javnih služb in po prestani kazni tri leta policijskega nadzora.⁽³⁶⁾

Anton Rutar je kazen prestajal v zaporih Regina Coeli v Rimu, nato na otočku Nisida, sledila je zloglasna ječa Volterra in nazadnje zapora v Padovi in Fossanu. Po petih letih, polovici odslužene kazni, je bil po dveh amnestijah izpuščen.⁽²⁹⁾

Proces proti protifašistom in narodnjakom slovenske manjšine v Trstu je odjeknil v svetovni demokratični javnosti. Fašistična Italija je bila tarča zgražanja svobodoljubnega sveta. O kratenju in teptanju narodnih pravic Slovencev je bil svet prvič obširneje seznanjen. Smrtne obsodbe in streli v hrbet za Frana Marušiča, Ferda Bidovca, Zvonimirja Miloša in Alojza Valenčiča so odjeknili v civiliziranem svetu.

Prvi tržaški proces je vplival tudi na medsebojne odnose med Italijo in Jugoslavijo. Ti so nihali iz leta v leto od skrajnih zaostritev do diplomatske pomiritve. Morebitni vojaški napad Jugoslavije na Italijo sta zagovarjali slovenska in hrvaška manjšina, v tridesetih letih so pripravljali atentat na Mussolinija. Po naročilu Italije so leta 1934 hrvaški ustaši izvedli atentat na kralja Aleksandra v Marseillu. Izboljšanje odnosov med državama se je kazalo v gospodarskih, trgovinskih in finančnih sporazumih ter občasni malenkostni popuščanjih do Primorcev. V tridesetih letih jim je bilo znova dovoljeno naročati slovenske časopise, na trgovine in gostilne so ponekod ponovno obesili dvojezične napise.

Da je Jugoslavija umirila razgreto ozračje med primorskimi emigranti in se s tem otresla pritiska na svojo politiko do Italije, so mnoge Primorce, emigrante, službeno premestili v Makedonijo. Če naštejemo le tiste, ki so neposredno povezani z dogajanjem, opisanimi v knjigi: Franc Fortunat je bil premeščen na Ohrid, Alojz Valentinčič v Skopje, Just Godnič na Šar planino. Vsi so sicer dobili ugodna službena mesta, bili pa so ločeni od rojakov in njihovega boja.

O pobegih članov TIGR-a, aretacijah njihovih domačih in usmrtilvah v Bazovici so se po primorskih mestecih in vaseh domačini komaj upali pogovarjati.⁽⁶⁴⁾ Zapirali so se v domove in se zagrenjeno pehali v vsakdanjem delu za preživetje. Duhovni mir so našli v cerkvi, kjer so edinole slišali slovensko besedo, ki je bila zanje kot blagoslov. Tisti, v katerih je tlela neugasljiva želja po narodni svobodi, so od zaupnikov tajne organizacije prejeli slovensko protifašistično literaturo. Pomenila je edino vez z domovino in matičnim narodom.

POGLAVITNA NALOGA V OBDOBJU 1931-1941:

OHRANITEV MATERNEGA JEZIKA IN SLOVENSKEGA DUHA

Na Tolminskem se je po prvem tržaškem procesu leta 1930 ohranilo več celic TIGR-a, toda živo vez z vodstvom v emigraciji so imele le tri: v Čezsoči, Čadrgu in Rutu. Razen celice v Gorici, v kateri so tudi delovali Tolminci, druge trojke znotraj goriške organizacije niso imele neposredne zveze z vodstvom. Na Tolminskem so po letu 1930 delovale celice z naslednjimi vodilnimi člani: v Čadrgu Jakob Rutar, v Tolminu Jože Šorli, v Žabčah Anton Leban, v Volčah Mihael Fortunat, v zaselku Foni Simon Fon, v

Čiginju Mirko Hrast, v Kozarščah Jožef Valentinčič, v Ušniku Alojz Šavli, v Volčanskih Rutih Franc Jug, na Mostu na Soči Franc Marcina, v Modrejcih Mirko Krivec, v Modreju Viktor Mrdjen, v Poljubicinju Mihael Leban, v Ljubinju Alojz Leban in v Volarjih Ivan Fon.

V letu 1931 organizacija ni delovala tako razvejeno in intenzivno kot v obdobju od 1927 do 1930. Občasne zveze so se nanašale na prenos informacij in razdeljevanje literature po vaseh ter trosenje letakov pred fašističnimi prazniki. Po posameznih vaseh so sicer bile organizirane ilegalne šole, toda odvisne so bile od narodne zavesti in volje posameznikov, predvsem staršev otrok.

Zveza med celicami se je hitro vzpostavila ob določenih nalogah, najbolj pri organiziranem begu protifašistov čez mejo.

Jakob Rutar se je z vodstvom TIGR-a v emigraciji sestajal v bohinjskih hribih, na planini Govnjač. Aprila 1930 je prejel nalogo, da priskrbi nov model italijanske puške "tromboncino", da bi jo prenesli v Jugoslavijo. Jakob je nalogo zaupal Janku Manfredi v Kobaridu. (Celoten potek akcije je opisan v poglavju Kobarid.) Žal so izginotje puške razkrili, zaradi česar je bil Janko Manfreda pred Posebnim sodiščem za zaščito države obsojen na petnajst let zapora. V preiskavi ni izdal nikogar.

Ob italijansko-jugoslovanski meji je bila razpredena gosta mreža obmejnih postojank. Med seboj so bile povezane s telefonsko napeljavo, čez dan so patrolje s slednimi psi nadzirale mejo. Ob meji je bil pas, v katerem je bilo prepovedano prosto gibanje.

Obmejne stražnice pod Bogatinom, v Dobrejnjšci, na Prodih, Javorci, na Globokem, na planini Razor, v Tolminskih in Kneških Ravnah, v Grantu, Podbrdu, na Črni prsti, na Petrovem Brdu in Poreznu so imele različno močne posadke in oborožitev. Nekatere so imele večja skladišča orožja. Med njimi so bile razvrščene financarske kasarne.

Poleti so pastirji pasli drobnico in govedo na planini v Dobrejnjšci, za kar so morali vložiti pisne prošnje. Večini so jih odobrili, toda Jakobu Rutarju oblasti dovoljenja niso hotele izdati zaradi zaprtega brata. Šele na moledovanje vaščanov so mu izdali potrebno dovolilnico za mlekarjenje.⁽³⁰⁾

Nad planšarskimi stajami je bila obmejna postojanka z desetimi stražniki. Ti so pastirje in mlekarja nadzorovali s prav zoprnim vsiljevanjem v njihovo družbo. Zastonjkarso so se gostili z mlekom, skuto in sirom.⁽²⁹⁾

Jakob Rutar je stražarje večkrat opil, in ko so se odpravili spat, se je izmuznil iz staj in na sedlu pri Kuku prestopil mejo. Od tam je odšel na planino Govnjač, kjer je iz skrivališča vzel literaturo, ki jo je pustila Zelenova skupina. Z nahrbtnikom se je pred jutrom vrnil k pastirjem. Ob zori jih je sklical iz slamnjač, da bi v primeru njegove izsleditve pričali, da je noč prespal z njimi.

Jakobove nočne ilegalne prestopne meje so ogrožali sledni psi. Z laježem so opozarjali stražarje na neznančev mimohod, zato se jih je moral

Jakob znebiti. Anton Rutar opisuje:

"S psi je obračunal tako, da jim je metal v gobec kroglice iz dobro zabeljene polente, pomešane s prahom zdrobljenih steklenic od piva. Živali so crkavale navzlic zaskrbljenosti gospodarjev."⁽³¹⁾

Novi vodja tolminske srenje je v jeseni 1932 postal Jožef Šorli, brat Srečka Šorlija. Na Stopcu nad železniškim predorom v Klavžah je sklical sestanek; udeležilo se ga je približno dvajset članov TIGR-a s Tolminske in iz Baške grape. Čez nekaj mesecev, spomladi 1933, je sklical sestanek z enako udeležbo na Senici. Od Tolmincev so se obeh sestankov udeležili Jožef Šorli iz Tolmina, Zdravko Valentinčič iz Kozaršč, Stanko Konec iz Volč, Filip Šavli iz Ušnika, Anton Leban iz Žabč in Franc Marcina z Mosta na Soči.⁽³¹⁾ Sklep obeh sestankov je bil utrditev delovanja, informiranje o svetovni politični situaciji in prevzetje konkretnih nalog glede prenosa podatkov in literature.

Informiranje članov TIGR-a o politični situaciji v Italiji, Jugoslaviji in drugod po svetu je bilo nujno potrebno. Množičnih medijev (radia) na Tolminskem tedaj kmečke družine niso poznale. Posamezni radijski aparati so bili postavljeni v nekaterih gostinskih lokalih, toda iz njih je hreščala nabuhla ideološka propagandna mistika fašizma, daleč od realnosti, ljudje je niso poslušali. Na sestankih so iz zaupnih virov, od vodstva TIGR-a in Alberta Rejca, ki je iz Beograda potoval tudi v Pariz in New York,⁽²⁶⁾ dobili celovit vpogled v politično dogajanje v Evropi.

V začetku 1933 se je iz italijanskih ječ vrnil Jernej Luznik. Takoj je obnovil svoje kurirske poti in se prek meje sestajal s starimi prijatelji v organizaciji Zelenom, Černačem, Šorlijem in Rejcem. Vnašal je literaturo, vodil preganjance čez mejo in predajal pošto, vendar ne v takem obsegu kot pred aretacijo.⁽²⁹⁾

Ves ekrazit, zbran po dogovoru med Špangerjem in Rutarjem v Ročinju 10. februarja leta 1930, ki naj bi ga tolminske celice dobavile tržaški Borbi, je zaradi aretacij ostal v skrivnih skladiščih v okolici Volč in Volčanskih Rutov. Leta 1932 je vodstvo v Ljubljani odločilo, da člani celice iz Čadrga prevzamejo razstrelivo v Volčah in ga prenesejo čez mejo do planine Govnjač. Eksploziv sta Jakob in Matija Rutar prevzela od Mihaela Fortunata v Volčah in od bratov Franca in Andreja Juga v Volčanskih Rutih. V več nočeh sta ga v koših znosila v Čadrg, v naslednjih pa čez mejo.⁽³¹⁾

Od tam ga je gverilska skupina TIGR-a v emigraciji prenesla v skrivno skladišče na žago v Soteski, kjer so se gverilci sestali in prenočevali pred odhodom na Primorsko. Ekrazit so od tam prenesli v Ljubljano, v Zelenovo stanovanje, kjer so izdelali peklenške stroje.

Izdelane eksplozivne naprave, z vžigalnikom in detonatorjem, so se vrnile nazaj na Primorsko. Nekaj tega materiala je vodstvo TIGR-a odstopilo italijanskim protifašistom, Rossellinijevemu gibanju Giustizia e Liberta, po sporazumu o sodelovanju leta 1935.⁽²⁶⁾

Po nekaj teh naprav so prejeli v Čadrgu, Gorici, na Bukovem, največ v Čezsoči in Rutu⁽²⁹⁾ in jih skrili v razna tajna skladišča orožja na Krasu; skrivali so jih po kraških jamah in v bunkerju pod Kožljakom nad Žejami.⁽²⁶⁾ Iz Slovenije so jih tihotapili na Kras Ivan Vадnjal, F. Sluga, J. Semec in Jakob Dolenc. Okrog sto kilogramov tega orožja so po dogovoru med Zelenom in Pinkom Tomažičem odstopili tržaški sekciji Komunistične partije Italije.⁽²⁶⁾

Vnos orožja in eksploziva na Primorsko je bil v začetku tridesetih let občasen, medtem ko je bil od leta 1937, po novih usmeritvah organizacije, reden. Ob preiskavah pred drugim tržaškim procesom vseh skladišč niso odkrili.

Ob veliki noči aprila 1933 je Anton Leban iz Žabč privedel pet italijanskih protifašistov k cerkvi v Tolminu. Prevzela sta jih člana celice iz Čadrga in jih odvedla v domačo vas. Zaradi slabih vremenskih razmer sta jih morala štiri dni skrivati na skednju, medtem ko je v bližnjem seniku nenadejano prenočila fašistična patrulja. Spreletel jih je sum, da so izdani. Med ubežniki in njihovimi vodniki je vladala strahovita napetost. Šele pete dne je nastopil ustrezen trenutek, da so se lahko odločili za beg.⁽³⁰⁾

Po strmih skalnih pobočjih so hitro napredovali, tako da je enemu od Italijanov zmanjkalo moči in je omagal. Premislil se je in se hotel vrniti domov. Spremljevalca sta se bala izdajstva in sta najprej pomislila, da je najbolje, da ga ubijeta. Nazadnje sta tvegala izdajo in preostale štiri odpeljala v Jugoslavijo.⁽³¹⁾

Pozimi 1933 je pred fašističnim nadlegovanjem bežal iz Gorice dr. Jožef Potrata. Za njegov varen prehod meje je bila znova zadolžena celica v Čadrgu. Matija Rutar ga je pričakal v Tolminu in pospremil do domače vasi. Skupaj z Jakobom so nadaljevali pot proti meji. Že pred mejo jih je zaustavil snežni vihar, zato so se morali nad Dobrenjščco obrniti in se vrniti.

Toda kam z ubežnikom? Prisotnost dr. Potrate v Čadrgu je morala ostati v strogi tajnosti, niti videti ga ni smel nihče. Začasno sta ga namestila v seniku Vrh melov, kjer je ostal nekaj dni v hudem mrazu globoko zakopan v seno. Matija mu je od doma prinašal toplo hrano.

Čez nekaj dni se je beg posrečil, vendar je bolehní zdravnik zelo trpel.⁽³¹⁾

V isti zimi sta po visokem snegu Matija in Mihael Rutar vodila še štiri italijanske protifašiste prek gora.

To so bile akcije celice v Čadrgu, ki je zaradi obmejne lege vasi opravljala posebne naloge in je imela stike z vodstvom v Sloveniji.

O aktivnosti celic znotraj Primorske priča opis tajnega delovanja Ivana Lebana, člana celice TIGR-a v Gorici, sicer domačina iz Žabč pri Tolminu. Omenjeno je bilo, da je bil zaposlen pri podjetju Koren v Gorici in je v prvem obdobju svojega delovanja v letih 1928-1930 imel nalogo sprejemati italijanske protifašiste v Gorici in jih pozneje z avtomobilom prepeljati

do Tolmina. Leta 1930 so ga za en mesec zaprli v Gorici, potem pa zaradi pomanjkanja dokazov izpustili. Od tedaj je bil sprejet med najbolj zaupne člane TIGR-a v Gorici. V letih 1931-1934 je sodeloval s preizkušenim obveščevalcem, finomehanikom Borisom Simandlom. Na komenskem pokopališču sta se sestajala z gverilsko skupino iz emigracije, z Zelenom, Godničem in Černačem. Predajala sta jim podatke iz Gorice, od njih pa prejemale literaturo, pošto, letake, orožje in eksplozivne naprave.

Boris Simandl je tak peklenski stroj aktiviral 5. septembra 1932 v bližini stanovanja pokrajinskega fašističnega tajnika Avenantija. Ta se je po atentatu izselil iz Gorice.⁽³⁰⁾

Boris Simandl je imel v Gorici specializirano delavnico za servisiranje različnih strojev in naprav, potoval je po vseh primorskih vaseh in obenem opravljal organizacijske naloge.

Tako se je leta 1928 zgasil pri Francu Golobu na Grahovem ob Bači z izgovorom, da bo popravil šivalni stroj. Vmes mu je predal pošto vodstva iz Gorice za Jugoslavijo in hkrati prevzel pošto iz Ljubljane za Gorico.

Simandl je zaradi popravil raznovrstnih aparatov imel odprta vrata v različne urade v Gorici, na kvesturo, prefekturo in do različnih fašističnih uradov, kar je spretno izrabljal za pridobivanje vseh mogočih podatkov.

Tako je med popravilom pisarniških strojev razkril dejavnost ustašev, hrvaških fašistov, ki so imeli v Gorici svojo postojanko. Bila je odskočna deska za izvajanje sabotažnih akcij v Jugoslaviji.

Dobil je dragocene podatke o načrtovanih akcijah z navedbo krajev, točno določenih ciljev, načinov izvedbe, imen gverilcev, oborožitve, datumov...

Podatke iz ustaške postojanke je Simandl izročil neposredno Zelenovi trojki gverilcev iz Jugoslavije, tako da so ustaše tam pričakali pripravljeni.⁽³⁰⁾

Simandla so osumili vohunstva in fašistična protiobveščevalna služba mu je aprila 1934 nastavila past, ki je bila kasneje usodna tudi za Ivana Lebana. Agent goriške kvesture se je Simandlu predstavil kot dvojni agent, ki hkrati dela za jugoslovansko stran. Ponudil mu je dragocene informacije, nakar sta se dogovorila, da si določenega dne izmenjata enaki aktovki v gostilni v Gorici. Po dogovoru sta izvršila predajo, potem pa so v gostilno vstopili kvesturini in Simandla aretirali.⁽³⁰⁾

Njegova soproga je trkala na vrata kvestur v Gorici, Trstu in Kopru, toda zaman. Čez nekaj dni se je na njenem domu nenadoma pojavila policija, ki je temeljito in grobo preiskala stanovanje. Obrnili so pohištvo, razmetali perilo iz predalov in omar, pregledali posteljne blazine, tudi *"bolho bi našli"*, pravi Anton Rutar

"Otroci so jokali in vreščali in ona, bil je grozen hrup, eden se je obrnil, vrgel na tla vse slike, joka in tuljenja jim je bilo preveč; odšli so. Samo ene slike niso sneli. Po odhodu policije je žena naglo vzela seznam izpod slike, ga sežgala, pepel

pomečkala in vstopil je policist: 'Pozabil sem,' snel je zadnjo sliko. Imela je srečo, sežgan list z imeni bi pokopal vse. Lastnik stanovanja je ženo s petimi otroki zapodil iz stanovanja. Zatekli so se na podstrežje, brez vode, luči, stranišča.

Kljub mučenju Simandl ni klonil. Baje se je žena obrnila na češki konzulat, naj ji pomagajo najti moža. Čez nekaj tednov so ga iz Gorice na vlaku pospremili do Podbrda in izgnali iz države. Zaplenili so mu avto, delavnico in vse stroje, orodje. Za njim je nato odšla tudi žena z otroki. Brez sredstev so se stiskali v eni sobi na Kolodvorski ulici v Ljubljani."⁽³⁰⁾

Z izgonom Simandla je organizacija izgubila enega najbolj dragocenih obveščevalcev.

Ivan Leban je takrat v Trstu poleg pošte prejemal tudi denarne podpore za zaprte tigrovce v italijanskih ječah in za nekatere slovenske dijake v Gorici in Trstu. Denar je izviral iz Jugoslavije.

Te podpore so delili neposredno dijakom, za svoje zaprte sodelavce so jih izročali njihovim sorodnikom, da so jim denar nakazovali po pošti. Mesečna podpora je v letih 1931-1934 znašala sto lir.

Podpore je Leban iz Gorice prepeljal v Tolmin in jih predal Jakobu ali Matiju Rutarju. Sestajali so se ponoči bodisi v Žabčah ali (največkrat) v zvoniku cerkve v Tolminu.

Kako je Jakob Rutar delil podpore slovenskim študentom, v virih ni opisano, zabeleženo je le, da so se ti pritoževali, da niso prihajale redno."⁽³⁰⁾

Jakob, Matija in njuna sestra Urška Rutar so podpore predali družinam zaprtih članov TIGR-a v Kobaridu, Ročinju, Avčah in še kje.⁽³⁰⁾ Svojemu bratu Antonu so poslali podporo po pošti v Volterro.⁽³⁰⁾

Zanimiv zapis, ki dodatno osvetljuje zadeve okrog razdeljevanja podpor, povzemam iz pisma Antona Rutarja:

"Matija mi je povedal, da je v Avče nesel podporo za Langa. Ta je bil z mano v Volterri. Po vojni sem ga obiskal v Avčah, videvala sva se tudi v (Novi, op.a.) Gorici v Domu upokojencev, vprašal sem ga, če je v zaporu prejemal nakazila, pa je dejal, da ni nikoli nič dobil. Porabili so denar domači. Tudi oni iz Kala niso dobili v zaporu nič. Jernej Luznik (po letu 1933, op.a.) je nesel vsakič in tisti človek ni oddal prizadetim domačinom. S tistim denarjem je bilo zelo nevarno. Jernej Luznik se je zanesel, nujno bi bilo kontrolirati, a vse je bilo nevarno, da ne bi bili razkriti."⁽³⁰⁾

V aprilu 1934 je Ivan Leban prevzel v Volčah nekaj ročnih bomb, strelivo, pištolo in doze strupa za načrtovani atentat na Mussolinija. Načrtovanih je bilo veliko atentatov na Mussolinija, samo neuspešnih poskusov je bilo pet. (Načrtovani atentat v Kobaridu leta 1938 je opisan v posebnem poglavju.)

Kdo je z one strani meje prinesel material za atentat do Volč, se ne ve.

Načrtovano je bilo, da atentat na dučaja izvede Slovenec, ki je v

ujemajo v več virih (Obširneje je Kravanjevo bivanje v Rimu opisano v poglavju o Bovškem).

Ivan Leban je sredstva za izvedbo atentata prevzel ponoči v avtomobilu na volčanskem polju. Razpoznavni znak je bilo utripanje avtomobilskih luči.⁽³⁰⁾

Ko je ta material pripeljal v Gorico, ga je skril na podstrešje svoje-ga stanovanja. Te stvari naj bi kasneje poslal po kurirju v Rim.⁽³⁶⁾

Ivana Lebana so od Simandlove aretacije nadzorovali in 12. maja je bil nenadoma aretiran in prepeljan v zapor v Trstu in pozneje v Koper. Vse obtožbe je trdovratno zanimal, tako da se je izognil ječi in bil obsojen na pet let konfinacije. Prestal jo je na otoku Ponza.

Poročen je bil s sorodnico gospodarjeve žene, Korenove. Ker ženske niso smele k svojim možem v konfinaciji na otoku Ponza, so dosegli premestitev v Kalabrijo.⁽²¹⁾

Domov se je vrnil leta 1939 in ostal pod strogim policijskim nadzorom do 10. junija 1940, ko je bil znova interniran v Corroccoli in v Bagnoli Ispino (Avelino) do kapitulacije Italije leta 1943.⁽²⁹⁾ Z aretacijo Ivana Lebana je bila pretrgana pomembna vez v organizaciji TIGR med Trstom, Gorico in Tolminom.

DUHOVNA PRAZNINA V LETIH PRED VOJNO

V fašističnem totalitarnem režimu je policija nadzirala domala vsakega posameznika, pregledovala osebna pisma in nastavljala med domačine ovaduhe.

Za ponazoritev tedanjih težkih razmer za Primorce v fašistični državi naj navedem nekaj opazanj o sožitju Volčanov, ki jih je zapisal župnik Alojzij Kodermac.

Leto 1930: Zakonci so pohujšani po krivih naukih v zakonskem življenju. Moralno življenje nizko. Branijo se bremen, češ, kdo bo toliko otrok redil v tej revščini. Hude posledice bo rodila ta pregreha, dušne in telesne, revščine bo vedno več. V družinah bo narobe svet: edinčki Benjaminčki bodo ukazovali staršem in jih ustrahovali. Strici in tete se množe. Veselje do življenja pada.

Leto 1931: Poroka je bila ena sama.

Leto 1932: Razni vijaki pritiskajo.

Leto 1933: Nezadovoljstvo postaja vsakdanji kruh.

Leto 1934: Ogorčenje in jeza, jeza, ker je Sv. Mohor zgubil nam neobhodni koledar... Naše procesije so mrliški sprevodi, ker je sveta domača pesem prepovedana...

Od nekdanj so radi romali na Mengore in Marijino Celje. To leto so čutili posebno potrebo prositi mengorske Marije pomoči... Polni so bili

čutili posebno potrebo prositi mengorske Marije pomoči... Polni so bili rutarski klanci...

Leto 1935: Rojstva padajo tako, da izkazuje letna statistika že več mrličev.

Leto 1936: Ni in ni napredovanja v duhovnem življenju naše župnije. Moška mladina se oddaljuje cerkvi, ljubša jim je krčma.

Leto 1937: Ozračje ni nič kaj pravo...

V cerkvi mraz, verouk v župnišču. Kvestor se je pritožil, ker nekje na Primorskem zlorablajo nauk v druge namene; za poučevanje "perverzivnih" pesmi, in zato zahteva, da se poučuje v cerkvi. Preselili smo se v kapelico.

Leto 1938: Davki se višajo, draginja raste, vrednost denarja pada. Godrnjavost ljudi raste, dobra volja pada. Vajeti v družinah popuščajo, vzgoja otrok se slabša.

Štetje faranov v Volčah: 1590 domačinov, 115 tujcev, skupaj 1705; 114 odsotnih!

Leto 1939: V februarju pozivajo delavce za Nemčijo. Tam gori delajo... in se pripravljajo...

Fantje rogovilijo ponoči. Kdo naj jim da izobrazbo in oliko, ko ni društev, cerkev pa vedno manj poslušajo. Podivjanost bo vedno večja. Prave svobode ni. Svoboda za lumparije pa nebrzdana. Ubogi mi Slovenci v "blaženi" deželi.

Leto 1940: Vojna terja svoje... Sladkor, kava na izkaznice... Niklasti denar izginja... gozdovi se izsekavajo... Zatemnitev hiš, zatemnitev duš... Ubogi naši fantje!⁽⁵⁰⁾

Ob koncu 1934 je policija odkrila celico TIGR-a v Čadrgu. Vsa pisma so sodelavci policije na pošti v Tolminu pregledali in izločili tiste pošiljke, katerih naslovi so se ujemali z imeni na seznamu policije, kjer so bili zapisani "protidržavni, iredentistični elementi".

Novembra so na kvesturi v Tolminu odprli pismo Štefana Lebana iz Volč. Iz konfinacije na jugu Italije je neprevidno svetoval Janku Benkovcu, naj se za pomoč (najverjetneje pri prehodu meje, op.a.) obrne na Jožefa Valentinčiča v Kozarščah ali na Jakoba Rutarja v Čadrgu. Karabinjerji so na podlagi pisma vso trojico aretirali.

Dva oborožena karabinjerja sta 5. decembra (na Miklavža) aretirala Jakoba Rutarja na njegovem domu in ga odpeljala po ozki poti proti Tolminu. Matija se je odločil rešiti brata, zato je odhitel za trojico. V tolminskih Koritih je presekala ovine in jih pričakal na visoki skali nad potjo, po kateri je pod njim stopal brat med karabinjerjema. Matija je nanje začel metati kamenje in hkrati zavpil Jakobu, naj zbeži. Ta se je pognal v breg proti domu, karabinjerja pa sta pred kameno točo zbežala proti Tolminu. Iste noči sta Matija in Jakob Rutar pobegnili v Ljubljano. Zjutraj naslednje-

ga dne je prišel v Čadrg policijski komisar s tremi agenti in slednim psom. Od vrha do tal so preiskali dom pobeglih.

Že naslednjega dne je bila za njima prava hajka vojske in karabinerjev. V iskanje je bila vključena domala polovica moštva tolminske vojašnice. Preiskali so celo vas, posebno hiše družin s priimkom Rutar, aretirali brata pobeglih ter zaslišali več fantov iz vasi. Vojaki so pregledali senike po senožetih in s patruljami in slednimi psi prečesali gozdove okoliških gora. Policijski komisar kar ni mogel verjeti, da sta zbežala čez visoko zasnežene gorske vrhove.

Razmere v vasi so bile napete, vaščane so nadzirali in policija jih je ščuvala ene proti drugim, da bi ugotovili, kje se nahajata ubežnika. Obsedno stanje je trajalo, dokler niso tolminskemu policijskemu komisarju pokazali dopisnice iz Ljubljane s podpisi Jakoba in Matije Rutarja.⁽³⁰⁾

Pobeg obeh bratov ni pomenil samo konec celice TIGR-a v Čadrgu, ampak je imel posledice tudi v celotni tolminski organizaciji. Po razkritju bratov Rutar so stiki z vodstvom in druge naloge padle na ramena Bovčanov in Graparjev. Levji delež protifašističnega boja so zatem opravili Ivan Ivančič, Ferdo Kravanja in Simon Kos s svojimi celicami. (To je opisano v drugih poglavjih.)

Tolminske celice TIGR-a so po letu 1934 delovale predvsem v kulturnem boju. Zaupniki so ljudi spodbujali k razmišljanju o matičnem narodu, in začeli so prepevati slovenske narodne pesmi ob različnih priložnostih, na ohceti, ob koncu večjih kmečkih opravil, v gostilni, v spontano zbranih družbah, vsa leta so prirejali planinske izlete v Julijce.

Po odhodu bratov Rutar je glavni dotok literature začasno usahnil. Občasno je sicer vnašal časopise Jernej Luznik, toda potrebno je bilo odpreti nov kanal oz. že obstoječi kanal čez mejo v Rutu v Baški grapi povezati s Tolminsko. Za to povezavo je bil določen Jože Valentinčič iz Kozaršč. Bil je eden redkih, če ne edini član TIGR-a iz tolminske srenje, ki je imel neposredno zvezo z Egidijem Šorlijem in Feliksom Rejcem v Baški grapi. Tolikšna je bila konspiracija znotraj same organizacije.

Valentinčič je zalogo tiska spravil pri Alojzu Šavliju v Ušniku, da je nato razdelil svežnje za posamezne vasi.

Pri Šavliju so od leta 1934 prevzemali tisk Stanko Pervanje s Šentviške planote, Franc Marcina z Mosta na Soči, Gabrijel Peternelj iz Cerknega, Anton Leban iz Žabč in Anton Smrekar iz Kamnega.⁽²⁹⁾

Alojz Šavli in Anton Leban, Fratik, iz Žabč sta od leta 1934 z motornim kolesom prevažala tisk v več smeri. V Kobaridu sta se sestajala z Rudijem Uršičem,⁽²⁹⁾ v dolini Idrije v vasi Reka z Dominikom Kacinom in Gabrijelom Peterneljem, v Spodnji Idriji z Miletom Lipuščkom, v Otaležu z Alojzom Aličem.⁽³¹⁾

V Gorici je bil Šavliju in Lebanu za zvezo Albin Valentinčič iz Kozaršč.

Šavli in Albin Valentinčič sta se z motornim kolesom odpravila tudi k zaupnikom po mnogih primorskih vaseh v Vipavski dolini, na Krasu vse do Trsta. V Ajdovščini so bile njune zveze Anton Žigon, Janez Fajgel in Rudi Brajnik, v Vipavi Stanko Poniž.⁽²⁹⁾ Po letu 1934 sta v Trst odhajala zaradi prevzema pošte in denarne podpore (omenili smo, da jih je do aretacije aprila 1934 prevzemal Ivan Leban). Policiji sta zabrisala sledi z zamenjavo motornih koles, tudi preoblekla sta se.⁽³⁰⁾

Pomladi 1935 se je Anton Rutar vrnil iz ječe domov v Čadrg. Ob vrnitvi na svobodo je iz ilovice oblikoval očetov doprski kip. Mater je upodobil na večji reliefni plošči.

Doma že nekaj mesecev ni bilo pobeglih bratov Matije in Jakoba.

Po kazni iz prvega tržaškega procesa je bil Anton obsojen na dodatna tri leta policijskega nadzora. To je pomenilo prepoved svobode gibanja, ni se smel oddaljiti iz vasi in moral je biti doma od sončnega zahoda do sončnega vzhoda. Nobeno podjetje ali javna ustanova ga ni smela zaposliti. S posebno izkaznico se je moral vsako nedeljo zglasiti pri policijskem komisarju v Tolminu. To pa niti ni bilo potrebno, ker so ga obmejne patrulje iz Javorce ponoči in podnevi maltretirale s kontrolami doma. Nekajkrat so ga celo ponoči vklenjenega odvedli na kvesturo v Tolmin.

Po dolgotrajnem moledovanju so mu dovolili enkratno potovanje v Gorico. Komisar mu je izdal posebno dovolilnico, s katero se je ob prihodu v Gorico moral javiti na kvesturi, ob vrnitvi pa znova v Tolminu.

Ob Mussolinijevem prihodu v Kobarid septembra leta 1938 so ga cel teden prej zaprli v tolminski zapor, da ne bi ogrozil dučejeve varnosti.

V Čadrgu je kljub nevarnosti, da ga znova zaprejo, doma odprl ilegalno šolo, kjer je poučeval vaške predšolske otroke pisanja, branja in slovensko slovnico. To je bilo zelo tvegano početje. Ko je nekoč zbral v izbi skupinico otrok in so pridno brali iz slovenske čitanke, je v sobo pritekla deklica in vznemirjena kriknila:

"Fašisti!"

Otroci so hitro poskrili pod odeje slovenske vadnice in že je vstopila karabinjerska patrulja. Eden od njih je zakričal:

"Tukaj je slovenska šola!"

"Ne! Učimo se italijansko!" je zabičal Rutar in pokazal na debelo italijansko knjigo, ki je zaprta ležala na mizi.

Patrulja je še nekaj robantila, nato so zaloputnili vrata in odšli.⁽²⁹⁾

Anton Rutar se je kljub nadzoru sestajal na meji z bratom Jakobom in Jernejem Luznikom. Prek njiju je bil v zvezi z Rejcem, vendar je bilo zaradi prepovedi gibanja po Tolminskem njegovo delovanje onemogočeno.⁽³¹⁾

Jeseni 1937 se je Alojzu Šavliju iz Ušnika policija prilepila na pete. Grozila mu je aretacija in se je moral umakniti v Jugoslavijo. Razdeljevanje literature in zvezo z Gorico je prevzel njegov brat Jožef, ki je z vodjem tolminske celice Jožetom Šorlijem deloval do leta 1940. Težišče delovanja TIGR-a je takrat slonelo na celicah v Čezsoči in Rutu.

Drugi letnik tolminskega učiteljskega, ki je moral leta 1924 prvič polagati maturo v italijanskem jeziku, čeprav so se vse predmete, z izjemo italijanščine, učili v slovenskem jeziku.

Tolminska 1933. Tigrovci so slovenski protifašistični tisk iz Slovenije razvažali na Cerkljansko, Kobarško, Goriško in Vipavsko, vse do Trsta.

Skupina tigrovcev na Suhi leta 1932. Od leve proti desni: Slavko Jelinčič, graničar Franc Šorli, Anica Kragelj, Julij Torkar, Maks Rejec in Srečko Šorli. Na sredini je podnarednik Alimpijevič s psom Mussolinijem.

Skupina tigrovcev pod Koblo leta 1931. Srečko Šorli v črtastem suknjiču.

Slovenski osnovnošolci v fašističnih uniformah Balille in slovenske osnovnošolke Piccole Italiane z italijansko učiteljico leta 1935.

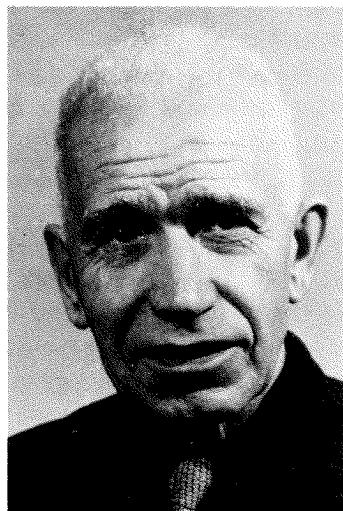
Izlet tolminske mladine na Trstelj leta 1935.

Tolminski mladinci na izletu s kolesi leta 1938.

Albert Rejec

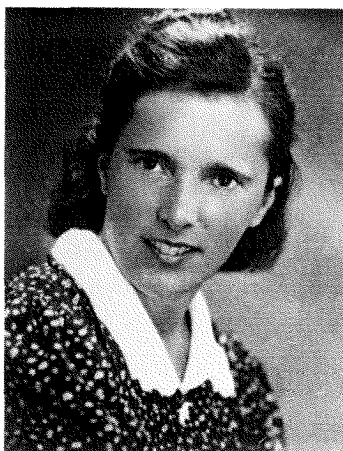
Srečko Šorli

Ivanka Rejec

Franc Fortunat

Marija Majnik

Tamburaški in pevski zbor v Volčah pod vodstvom Andreja Majnika.

Prosvedno društvo v Volčah leta 1925.

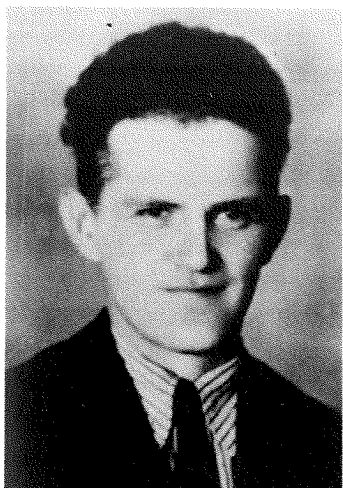
Mešani pevski zbor iz Mosta na Soči leta 1920.

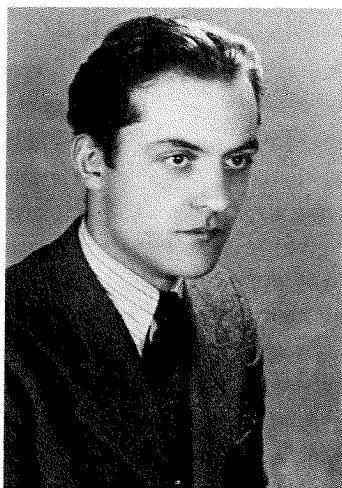
Prosvetno društvo Pomlad iz Žabč z igro Na Visokem leta 1926.

Anton Rutar, 1995

Matija Rutar

Maks Rejec

Bazovica, kjer so fašisti 6. septembra 1930 ustrelili na smrt obsojene Ferda Bidovca, Frana Marušica, Zvonimirja Miloša in Alojza Valenčiča.

KOBARID, "NAJBOLJ NARODNI TRG" NA PRIMORSKEM

Kobarid je leta 1850 prerasel v glavno občinsko središče. Obkrožen z vasmi je stal ob pomembni trgovski poti, na križišču cest proti Bovcu, Tolminu in Italiji. ⁽²³⁾ Uprava monarhije je v njem postopoma odprla davkarijo, orožniško postajo in finančno stražo s komisariatom. ⁽²⁷⁾ Leta 1891 so vse občine na Kobariskem podpisale prošnje za samostojno sodnijo v Kobaridu, odprli so jo 1895. ⁽¹⁰⁾

Trg je leta 1900 štel osemsto dvainšestdeset prebivalcev. Uglednejše goste so lahko sprejeli v hotelu, jim postregli v štirih večjih gostilnah. Trgovin z raznovrstnim blagom je bilo več kot petnajst. Krojači, čevljarji, mizarji, mesarji, klobučarji so ponujali svoje storitve na vseh koncih in krajih. Glavni kobariški sejmi so bili 9. marca, 13. junija in 9. septembra. ⁽²⁷⁾

Kobaridce je prežemala močna narodna zavest, da so na čisto poseben, liričen način zrlí na vprašanja bodočnosti svojega naroda.

Ta liričnost narodne zavesti je izvirala iz duha pesnika in duhovnika Simona Gregorčiča, ki so ga Kobaridci imeli za "svojega". Svoje domoljubje so oblikovali ob poeziji tenkočutnega pesnika.

Pod monarhijo in kasneje pod Italijo so se Primorci morali boriti za narodne pravice: da lahko govoriš slovensko, poješ slovensko, se učiš, pišeš, bereš slovensko. Pod Avstro-Ogrsko je bila narodna zavest tisti dejavnik, ki je odločal, kdo bo vladal posameznim deželam. Odločilno je bilo, ali bo Slovenec volil slovenske predstavnike ali nemške, ki so mu zaradi svojega položaja v upravi in administraciji morda ponujali manjše privilegije; odločilno je bilo, kdo bo vladal Goriški ali Tržaški: Slovenci, Nemci ali Italijani.

Boj za prevlado se je na Goriškem in Tržaškem razvnel predvsem med Slovenci in Italijani. Obe strani sta za prevlado ustanovili celotno lastno institucionalno pahljačo bančništva, gospodarstva, kmetijskega združništva, kulturnih in socialnih služb, seveda v okviru možnosti.

Pod Avstro-Ogrsko so se Kobaridci povzpeli na zavidljivo visoko stopnjo družbene omike. Trg si je po besedah Andreja Gabrščka pridobil naziv "najbolj narodnega trga" na Primorskem predvsem zaradi treh umetniških ustvarjalcev, ki so s svojimi deli oplemenitili slovenski značaj Kobarida: pesnikov Simona Gregorčiča in Josipa Pagliaruzzija, Krilana, ter skladatelja Hrabroslava Volariča.

Simon Gregorčič je v Kobaridu v župnijski cerkvi Marijinega vnebovzetja služboval v letih 1868 do 1873 kot kaplan. Ob pastoralnem delu je razvil živahno narodnoprebudno in prosvetno dejavnost. Z velikimi napori je skupaj s prijateljem, z občinskim notarjem Ignacijem Gruntarjem, leta 1871 ustanovil čitalnico.

Tajništvo je vodila pesnica in učiteljica Dragojila Milek. Skupno delo jo je duhovno zbližalo s Simonom Gregorčičem, med njima je zaplamtelo iskreno prijateljstvo.

Leta 1873 je Simon Gregorčič moral za kaplana v Branik. Kobaridci so bili takrat že ponosni nanj in so z branjem v Stritarjevem Zvonu objavljenih pesmi budno spremljali pesnikov razvoj. Navdušenje je doseglo vrhunec leta 1882 ob izidu njegovih Poezij.

Za ponazoritev narodnjaškega vzdušja v Kobaridu leta 1878 naj navedem odlomek iz knjige Andreja Gabrščka Goriški Slovenci, kjer opisuje deklamatorko na kobariškem taboru:

“Takrat je menda prvič nastopila tudi moja bratranka Anica Gabrščekova, vrla Gregorčičeva učenka v deklamatoriki, ki je deklamovala in igrala v igri. Bila je več let stalna prikazen na kobariškem odru in zares prvovrstna moč, kakršnih na deželi ni kmalu najti. Pa saj je bila tudi iz ‘boljše’ družine, kjer se je shajala kobariška inteligenca. Čitala je ‘Zvon’ in je že vedela, da tam priobčuje tudi naš kaplan svoje pesmi. Ko sem imel 16 let, je posodila skrivši tudi meni ‘Zvon’ leta 1876., in nekaj čudnega se je zgodilo z mano: Ves sem bil prenovljen, čutil sem se nekaj več nego ostali kobariški pobje. Začel sem celo pesmi kovati in poslal sem jih ‘Vrtcu’, pa ne vem, kaj se je zgodilo z njimi.”⁽¹⁰⁾

Bogat kulturni razcvet v Kobaridu je spodbujal tedanji župan Izidor Pagliaruzzi, dolgoletni zastopnik kobariškega okraja v goriškem deželnem zboru. Bil je dober gospodarstvenik.

V trgu je živel in ustvarjal glasbena dela skladatelj Hrabroslav Volarič, komponist znane pesmi Slavijanka. Po besedah Andreja Gabrščka je: *“tudi ta pesmica doprinesla svoj delež k narodni prebui našega ljudstva na Goriškem”*.

Leta 1878 je Sloga priredila v Kobaridu velik ljudski tabor. Z Bovškega, Kobariškega kota in iz Tolmina so se zgrinjale množice z zastavami na čelu, z drugih delov Goriške so poslali zastopnike. Slavnostni zbor udeležencev je bil na prostranem bogato okrašenem dvorišču Žganove hiše, pri Mašerovih. Množico so nagovorili častni govorci, predsednik Sloge Fran Povše, okrajni glavar Schemerl, poslanec Faganel in menda politik Ivan Nabergoj ter domačina Anton Belin in Klavžar. Med posameznimi govori je kobariški pevski zbor pel narodne pesmi, od katerih sta posebno izstopali dve pesmici Beneškega Slovenca kaplana Petra Podreke Jaz nisem Talijanka in Kobaridskim pevkam. Na prireditvi je obe pesmi poklonil kobariškemu pevskeму zboru. Prvo je za petje uglasbil domači učitelj Srečko Carli, drugo Hrabroslav Volarič in pesem preimenoval v Slovenskim mladenkam; drugi

jo zopet imenujejo Slavijanka.⁽¹⁰⁾

Zlasti pesem Jaz nisem Talijanka se je ohranila v ljudskem izročilu Kobaridcev in po pripovedovanju Sonje Mašera ji jo je mati Ljudmila polagala v spomin že med igro v zibeli. Pesem se glasi:

*Jaz nisem Italijanka
pa tudi ne bom,
sem zvesta Slavjanka
in ljubim svoj dom.*

Zvečer je bila v Žganovi dvorani Velika beseda. Znameniti točki sporeda sta bili igra Uskok in Zajčeva pesem V boj.⁽¹⁰⁾

Z razmahom strankarskega življenja se je prestiž tedanjih vodilnih strank, liberalne in klerikalne, prenašal na kulturno področje. Obe stranki sta ustanovili svoje prosvetno društvo.

Prosvetno društvo klerikalne stranke se je kosalo s prosvetnim društvom liberalne stranke za javni ugled in promocijo pri pridobivanju novih članov. V okviru liberalnega Prosvetnega društva so ustanovili pevske zbor, dramski krožek, tamburaški orkester in godbo na pihala. Leta 1900 je bilo ustanovljeno sokolsko društvo.

Katoliško prosvetno društvo si je po pesnikovi smrti nadelo ime Simon Gregorčič. Imeli so pevski in cerkveni zbor ter čitalnico z bogato knjižnico.⁽⁴⁶⁾

V prid liberalni stranki je v Kobaridu več let agitiral politik Henrik Tuma. Leta 1897 je pripravil velik politični shod.⁽¹⁰⁾

V Kobaridu je živelo nekaj premožnih rodbin. Od njihovega gospodarjenja je bila odvisna kakovost vsega krajevnega razvoja; imeli so tudi vpliv na delo občinskega sveta.

Oglejmo si nekoliko поблиže rodbino Mašera, ki je na začetku dvajsetega stoletja veljala za eno od premožnejših.

Živel so v mogočni baročni stavbi, v t.i. Žganovi hiši. V monarhiji je njihovo gospodarstvo temeljilo na trgovini, gostilni, klavnici in kmetijskih posestvih.⁽⁶⁴⁾ Mašerovi so bili tako rekoč zgled urejene meščanske družine. Lastnik, dedič, ki je v rodbini ostal na posestvu, je bil hkrati glavni upravitelj in gospodar. Imetje je upravljal z najsodobnejšimi metodami.

Oče je sinove in hčere usmerjal v študij. Tako so se Marjeti in Andreju Mašeri rodili trije sinovi, od katerih sta dva dokončala univerzitetni študij, eden pa je ostal na posestvu. Alojz Mašera je bil sodnik v Kanalu ob Soči, Albert je ostal doma, Franc se je kot profesor fizike nastanil v Ljubljani.⁽⁶⁴⁾

Njegov sin, narodni heroj Sergej Mašera, se je na začetku druge svetovne vojne, ob prihodu italijanske vojske v Boko Kotorsko, uprl ukazu posadkam o zapustitvi bojnih ladij mornarice Kraljevine Jugoslavije. Kot artilerijski poročnik rušilca Zagreb je skupaj z Milanom Spasićem razstrelil bojno ladjo in žrtvoval življenje.

Štiriindvajsetega maja 1915 je italijanska vojska brez izstreljenega naboja zasedla Kobarid. Maloštevilna avstrijska vojaška posadka se je umaknila v strateško varno zavetje visokih gora na levem bregu Soče.⁽¹⁶⁾

V naslednjih dneh je vojaška komanda z odloki naznanila prebivalcem okoliških vasi Vrsno, Drežnica, Drežniške Ravne, Magozd, Jezerca, Smast, Ladra, Libušnje, Krn, Trnovo, Kamno odhod v begunstvo, v zaledje Italije. Vojaški ukaz je bil kratek, da naj se ob določeni uri vsi prebivalci vasi zberejo na glavnem vaškem trgu in s seboj prinesejo najpotrebnejšo osebno prtljago. Vso živino in pridelke pa naj prepuste v "oskrbo" italijanski vojski. Napoleonov most pri Kobaridu je avstrijska vojska porušila, da je ustavila napredovanje Italijanov, hkrati pa je s tem zaprla pot domačinom, da se niso mogli zateči v begunstvo v avstrijske dežele tako kot ljudje iz vasi na Tolminskem. Domala vsi prebivalci Kobariške so bili pregnani v begunstvo v notranjost Italije.

Civilisti so se obotavljali. Italijanska vojska je ostro odganjala domačine z domov. S kričanjem in streli v zrak so jim naganjali strah v kosti.⁽²⁹⁾

Prebivalci Kobarida so bili prepuščeni lastni odločitvi. Lahko so ostali ali se odločili za begunstvo. Vojska jim ni mogla zagotoviti varnosti. Kljub temu je večina Kobaridcev ostala doma.⁽³⁸⁾

Dogajalo se je, da je vojska posameznike prisilno internirala zaradi poravnave osebnih zamer med Slovenci in Italijani pod Avstrijo.

Tak primer se je pripetil Albertu Mašeri, gospodarju Žganove hiše. Kmalu po zasedbi Kobarida je prejel odločbo vojaških oblasti, da je preganjan v internacijo v Cuneo. Na odločbi ni bilo pojasnila, zakaj je kaznovan. V poznejšem pogovoru z vojaškimi častniki so člani družine izvedeli, da kazni ni imela političnega ali kriminalnega ozadja, temveč ovadbo nekega Italijana iz Beneške Slovenije.

Ko je v maju italijanska vojska zasedla Kobarid, se je Benečan čutil dovolj močnega in je prijavil Mašero, da so njegove čebele nabirale med v njegovem kostanju.⁽⁶³⁾

Ko je bil gospodar izgnan, je italijanska vojska v Žganovi hiši odprla vojaško sodišče, prenočišče oficirjev in menzo za trideset zdravnikov iz bližnje bolnišnice. Najbrž je bil to pravi vzrok za gospodarjevo internacijo.

Vojaštvu navkljub je mati Ljudmila ostala v hiši s petero otroki. Mirko, najstarejši, je prevzel upravo preostalega premoženja. Čeprav je vojska zasedala domačijo dve leti in pol, niso Mašerovi po vojni prejeli nobene odškodnine.⁽⁶⁴⁾

Evakuacija prebivalcev okoliških vasi se je Italijanom zavlekla. Imeli so jo za izgubo časa pri vojnih operacijah. Civilno prebivalstvo je stalo

kot živ ščit pred avstrijsko vojsko, kot ovira za vojaško napredovanje. Želje prebivalcev, da bi čim dlje ostali doma, so si Italijani razlagali kot njihovo tiho zavezništvo z Avstriji.

Nekatere družine so se znašle tako, da so prebežale k sorodnikom v zaledne vasi na italijanski strani; največ v Breginjski kot, redki v Benečijo.

Z gora je že bilo slišati regljanje avstrijskih strojnic in zagrmeli so prvi topovi, ki so zaustavili italijansko prodiranje.

Prebivalstvo so tako v veliki naglici z vojaškimi tovarnjaki prepeljali do Vidma, od tam z vlaki v mesta v notranjosti Italije.

V vaseh Kamno, Ladra in Smast se je preganjanje vaščanov v begunstvo najbolj zavleklo.

Italijanska vojska jih je obtožila, da z razpenjanjem opranega perila, z dimom iz dimnikov in s pritrkavanjem zvonov vaških cerkva obveščajo avstrijske vojake v gorah o položaju italijanskih enot.⁽¹²⁾ Neoborožene vaščane so v Drežnici celo obtožili, da na italijanske vojake streljajo!⁽³⁸⁾

Italijanska vojska je 4. junija 1915 zaradi raznih sumničenj odvedla enainšestdeset moških iz vasi Kamno, Ladra in Smast k potoku Drganjšček pri Idrskem. Izbrala je vsakega desetega in jih šest usmrtila. Poleg njih so bili ubiti Ivan Ručna pod vasjo Smast, zakonca Marija in Matija Fon na njivi nad Logom pri Ladrh, brata Anton in Andrej Smrekar ter Ivan Kovačič v gmajni pri Kamnem.⁽³¹⁾ Povojna preiskava je dokazala nedolžnost žrtev.⁽³¹⁾

Ko je vojska izpraznila vasi pod krnskim pogorjem, sta vojskujoči se strani začeli z utrjevanjem položajev. Italijanska vojska po dveh letih in pol obleganj na Kobariškem ni predrila avstrijskih obrambnih položajev. Konec soške fronte je bil avstrijsko-nemški preboj 24. oktobra 1917, ko se je italijanska vojska umaknila v notranjost Italije. Približno eno leto, od oktobra leta 1917 do novembra 1918, so se Kobaridci morali samoiniciativno organizirati. Ker so za italijansko vojsko ostale večje zaloge hrane, to ni bilo tako težko. V trgu so vzpostavili dokaj normalne življenjske razmere. Kos niso bili le boleznim in epidemijam. V oktobru 1918 župnijska kronika navede, da je *"...vladala tu precej huda španska bolezen. Žrtev je bilo 12 - 15. Mnogo hujše je vladala med vojaki, kjer jih je umrlo približno 50."*⁽⁴⁸⁾ V trgu je avstrijska vojska po preboju leta 1917 odprla bolnico za ranjence.⁽⁴⁸⁾

V sosednji kobariški vasi Mlinsko in Idrsko so se takrat vrnili prvi begunci, ki so prebili vojno pri znancih in sorodnikih v Breginjskem kotu.⁽³⁸⁾

AROGANCA NOVE OBLASTI DO DOMAČINOV

Po podpisnem premirju med Italijo in Avstro-Ogrsko v nedeljo 3. novembra 1918 so avstrijske enote začele zapuščati Kobarid.

"Od poveljstva ostal je sam stotnik Stupf, ki jo je tudi drugi dan odkuril. Proglašena je bila Jugoslavija! Za poveljnika trga je bil imenovan odvetnik koncip-

ijal dr. Kreuzer (istrski Hrvat), ki je že v nedeljo prevzel vodstvo ter sklical na večer zborovanje pri Podseljanu (Fr. Miklaviču), tedanjemu županu. Za predsednika je bil izvoljen g. sodni svetnik Bisail. Z navdušenimi besedami naznanil je nepričakovan preobrat, resno poudarjajoč, da tudi nova država ima pravi temelj, kjer ni in ne bo dovoljeno delati vsakemu, kar bi hotel. Med tem prišel je iz Tolmina g. dr. Julij Pavliček, odposlanec za Tolminsko, in natančneje poročal o novi slovanski državi. - Navdušenje velikansko.

Ustanovljen je bil poseben odbor, ki naj ima v rokah pod poveljstvom g. dr. Kreuzerja-ja, vajeti narodne vlade v trgu. Odbornikom je bil izvoljen tudi prodekan Vidmar.

Toda le malo časa je živela mlada vlada. Že 7. nov. (sreda, sv. Lenart) prikazovali so se laški opazovalci, med njimi tudi 'tenente Cappellino', ki je isti dan maševal v Starem selu in imel do vernikov kratek laški nagovor, češ naj bodo mirni in brez strahu, ako pridejo 'dobri Italijani'... V petek, 8. nov., šla je že nepregledna vrsta vojaštva skozi Kobarid na Bovško in dalje proti Trbižu."⁽³⁸⁾

Devetega novembra 1918 ob devetih zjutraj je v Kobarid znova vkorakala italijanska vojska.⁽⁴⁸⁾

V kroniki kobariške župnije je zapisano:

"Po zunanje soditi, se ljudstvo še zmenilo ni za to. General in drugi oficirji so se ustavili z avtomobili na sredi trga, župan, prodekan in še nekateri drugi so stali na trgu pred levimi vrati cerkve.

Italijani vzeli so v posest občinski dom in druge javne lokale, odstranili so slovensko trobojnico z droga na trgu, kakor tudi iz zvonika ter postavili so laške zastave. - Takoj je bilo dano povelje, da do 24. ure istega dne se morajo odstraniti vsi bivši vojaki, toda opoldan je bilo preklicano... Odšli so drug dan (nedelja) ob 9^h. Edini g. dr. Kreuzer je po posebnem dovoljenju ostal.

Postali smo torej italijanski podaniki!"⁽⁴⁸⁾

Po padcu monarhije so Kobaridci pričakovali, da bo Primorska priključena k na novo porajajoči se državi jugoslovanskih narodov. Poveljnika italijanske brigade Sassari generala Senno so pričakali s slovenskimi zastavami.

Vid Vremec navaja, da se je slovenskim nacionalnim simbolom postavil v bran kobariški župan Fran Miklavič. Takrat je italijanska vojska župana pregnala v internacijo.⁽⁴⁶⁾

Nadzirani so bili tudi duhovniki. "Dne 7. decembra leta 1918 je bil kaplan ... (nečitljivo, op. a.) iz spovednice klican h generalu Senni, kjer mu je v navzočnosti prodekana očital, da je v cerkvi imenoval Italijane, da so - nemili. Stvar se je s posredovanjem prodekana poravnala ter ni imela posledic."⁽⁴⁸⁾

Po prihodu so Italijani kmalu odprli "...teater, kino, gostilne so se množile od noči do dne - vojaštva vse polno, po vseh hišah in javnih poslopih in naravno, da vse to ni imelo dobrega moralnega vpliva".⁽⁴⁸⁾

Decembra so odprli šolo v Kobaridu. Šolski poslopji v Sužidu in Idrskem sta bili porušeni.

V kobariški župnijski kroniki iz tistega časa je na začetku leta zapisano: "1919. Novo leto pod Italijo!"

Na začetku leta sta se zamenjala poveljujoča generala. Senno je zamenjal Viora. "V cerkev so hodili razni ovaduhi ter poslušali, da bi iz pridig kaj 'nevarnega' izvlekli."⁽³⁸⁾ Dne 23. februarja se je moral pred novim komandantom zagovarjati vikar iz vasi Kred, Matelič, zaradi "ostilita all' occupazione italiana", sovražnosti do italijanske okupacije. Vojaška oblast ga je tožila ordinariatu, višjim cerkvenim oblastem v Gorici, da ga premestijo, sicer ga bodo internirali.

Dvaindvajsetega aprila se je iz štiriletna internacije vrnil g. Štolfa, vikar s Trnovega. Poleti 1919 so se začeli iz Italije množično vračati kobariški begunci. Med njimi duhovniki, 1. junija Josip Kalin iz Drežnice, 11. julija Ivan Leban (iz Sardenije) na Libušnje in nato Medveš, doma z Livka. Vsi so bili v begunstvu približno štiri leta.

Oktobra 1919 so bile tudi na Kobariškem šole zaprte zaradi "krvave griže".⁽⁴⁸⁾

Odnosi med Kobaridci in zasedbeno vojsko so bili od prvega dne skrhani. Do podpisa rapalske pogodbe novembra 1920 so Italijani izvajali propagando o širokosrčnosti njihove države, hkrati pa skrbno spremljali odzive domačinov in jih že začeli razvrščati na simpatizerje in nasprotnike.

Italijani so v Kobaridu odprli občinski urad, karabinjersko postajo, financarsko službo, pošto in vojašnico. Uradništvo je kazalo vzvišen odnos do domačinov.⁽⁶³⁾ Drobna, a vsakodnevna poniževanja so predvsem pri kobariški mladini zbudila upor.

S petjem slovenskih pesmi po gostilnah in ulicah so si fantje dali duška. Glasno in jasno so izpovedali rodoljubje. Ti spontani izrazi ljudskega veselja so izzvali karabinjerske patrulje, da so se zaradi slovenskih pesmi pognale za fantovskimi družbami in jih razgnale.⁽⁶³⁾ Da bi zatrli slovensko petje, so leta 1920 karabinjerji v Kobaridu aretirali brata Albina in Janka Perinčiča in ju odvedli pred vojaško sodišče v Trst. Obsodbe ju je rešil slovenski zagovornik.⁽⁶³⁾

Maja 1920 so zaprli šolo v Idrskem. Oblasti so začasno suspendirale slovenskega učitelja, ker so menda otroci raztrgali italijansko zastavo, ki je visela na šoli.⁽⁴⁸⁾

Italijani so ponovno aretirali Albina in Janka Perinčiča oktobra 1920, ko je na kobariškem župnišču zaplapolala slovenska trobojnica. Domačini so jo izobesili v čast prihoda nekdanjega častnika vojne mornarice, dekana Ivana Koršiča. Zastava na župnišču je tako raztogotila italijansko oblast, da je izvedla obsežno preiskavo in na slepo našla krivca. Ponovno so aretirali brata Perinčič.

Karabinjerji so pred množico domačinov in vsem v poduk uprizorili pravcato predstavo nad "zločinci". Aretirana so vkovali v verige.

Medtem ko so ju pehali v policijsko vozilo, jima je komandant glas-

no grozil, da ju bodo potopili na morsko dno.⁽⁴⁶⁾

Vrnila sta se po dvaindvajsetih dneh preiskovalnega zapora. Zastavo je dejansko izobesil Jože Kurinčič, ki se je skril pred Italijani in nato pobegnil v Petrinjo na Hrvaškem.⁽⁶³⁾

Prvega maja 1921 so kobariški komunisti pripravili proslavo. V sprevedu so s praporom na čelu stopili po kobariških ulicah. Nenadoma so jih napadli fašisti in karabinjerji. Francu Komarju so ob pretepanju s puškinimi kopiti izpulili prapor iz rok in ga zaplenili, druge udeležence so razgnali.⁽⁴⁶⁾

Ob petnajsti obletnici smrti pesnika in duhovnika Simona Gregorčiča je domače prosvetno društvo pripravilo množično proslavo.⁽²⁹⁾

Počastitev so izbrali iz več razlogov.⁽⁶⁶⁾ Simona Gregorčiča so takrat že slavili kot slovenskega narodnega poeta. Prireditelji proslave so ob jubileju hoteli dokazati Italijanom, da imamo Slovenci lastno, visoko kulturo.⁽²⁹⁾

Blizu tisoč ljudi se je 27. novembra 1921 okoli poldneva zbralo na kobariškem trgu. Potem se je množica oblikovala v dolg spreved in se namenila proti vasi Idrsko. Tam je prečkala lesen most čez Sočo, šla do vasi Ladra, od koder je nadaljevala pot k Sv. Lovrencu na pesnikov grob.

V cerkvi je bila najprej maša zadušnica. Sledil je kulturni program, na katerem je slavnostni govornik kobariški dekan Ivan Koršič opozoril na težko preizkušnjo Primorcev, hkrati pa potrkal na narodno zavest vseh zbranih. Sledile so recitacije Gregorčičevih pesmi, pevski zbori več vaških prosvetnih društev so skupno zapeli slovenske narodne pesmi.⁽⁶⁶⁾

Proslava pri Sv. Lovrencu je potekala brez kakršnih koli izgredov. V Kobaridu se je narodno slavlje nadaljevalo pri Mašerovih. Prostrana soba je bila okrašena z rdečimi, modrimi in belimi trakovi, na častnem mestu ob pesnikovem portretu je stal prapor. Dekleta v bogato okrašenih narodnih nošah so dajala pečat narodnemu slavlju. Pred polno dvorano so znova deklamirali Gregorčičeve pesmi, zvrstili so se novi nagovori veljavnih slovenskih mož. Mnogi zborovalci so se pesnika še živo spominjali.⁽⁶⁴⁾

Proslava v dvorani pri Mašerovih se je srečno iztekla. Občinstvo se je razšlo po domovih. Možje in fantje so podaljšali slovesnost z zdravicami v Mašerovi gostilni.

Okrog polnoči je zagorelo gospodarsko poslopje Mašerovih. Gasilci so rešili živino pred ognjem, drugo ni bilo mogoče. Požig je končal kulturni praznik. Kot zogleneli ostanki pogorišča so bili takrat odnosi med Kobaridci in Italijani.⁽⁶³⁾

Naslednjega dne, 28. novembra 1921, je italijanska policija za čuda hitro "ujela" požigalce. Krivdo je naprtila kobariškemu komunistom in nameravala vnesti razdor med Slovence.

Za požig Mašerovega gospodarskega poslopja je obtožila Franca Komarja, nosilca rdečega praporja na kobariški prvomajski proslavi, ter dva

druga komunista, Antona Urbančiča in Franca Volariča.⁽⁴⁶⁾

Mašerovim je bilo jasno, da niso imeli tako zagrizenega strankarskega nasprotnika ali osebnega sovražnika med domačini, ki bi jim požgal hlev in hkrati zagrenil vsenarodno slavo. Ljudmila Mašera, lastnica Žganove hiše, je še istega dne po aretacijah odšla na karabinjersko postajo in se zavzela za nedolžne. Izpustili so jih naslednjega dne.

Mašerovi za požgano poslopje niso dobili nobene odškodnine. Z uradne strani so bili za požig krivi komunisti.⁽⁶³⁾

Italijanska oblast je fašiste izrabila za izvajalce najbolj nizkotnih dejanj, ki jih je potem naprtila Slovincem. Mirko Mašera se kljub požigu gospodarskega poslopja ni odrekel narodnjaškemu delu.⁽²⁹⁾

Glavne oblike zunanjega poitalijančevanja so bile izvedene v letih 1924-1927.⁽⁶³⁾ Otroci v šolah niso bili seznanjeni z Gregorčičevimi poezijami niti iz italijanskih prevodov, čeprav so njegov dom lahko opazovali vsak dan. Pesem Soči so mogli brati le skrivaj iz pretihotapljenih brošuric. Knjižnice, šole, župnišča, društva, celo domovi so bili oplenjeni slovenskih knjig; sežgali so jih.

Takrat še nihče ni vedel, da bodo po besedah Slavka Mašere *"Slovenci v fašistični Italiji postali državljani ne drugega, ampak četrtega reda, podvrženi ob vsaki priložnosti omalovaževanju slovanstva. Nas so hoteli kar čim hitreje, temeljito narodnostno izbrisati."*⁽⁶³⁾

FAŠISTIČNI BIZANTINIZEM V KOBARIDU

Fašisti so se odločili načrtno, brezobzirno skruniti ravno tiste simbole, ki so jih Kobaridci povzdigovali. Potlej so jih preganjali ob vsaki zapeti slovenski pesmi in ob vsaki izobešeni slovenski zastavi.

Dvaindvajsetega junija 1922 je zjutraj na kobariškem trgu ležal razbit kip skladatelja Hrabroslava Volariča.⁽⁷⁰⁾ Razbitine so cel dan ležale na trgu. Ponoči so iz Vidma na tovornjakih prihrumele fašistične škvadre, do zob oborožene z bajoneti, nasajenimi na puške, z bombami, s samokresi, pločevinkami bencina, z ricinusovim oljem... Okoli 50 fašistov se je pognalo na razdejalni ples po Kobaridu. Obsedeno so kričali, zmerjali, poniževali. Domačini so se razbežali, zaklenili vhodna vrata in pozaprli polkna na oknih. Mnogo se jih je zateklo v okoliške gozdove.⁽⁷⁰⁾

Fašisti so s pročelij obrtnih delavnic, trgovin, gostiln trgali table s slovenskimi imeni, jih naložili na velik kup ob lipi sredi trga, ga polili z bencinom in zažgali. Razbijali so okna, streljali s puškami v zrak in vzklikali Italiji, fašizmu. Na pročelja hiš, obdajajočih glavni trg, so s črno barvo pacali omalovažujoče grafite.^(46, 70)

Posebno gorak jim je bil domači dekan Ivan Koršič zaradi izpovedovanja narodnih čustev s prižnice domače cerkve. Težko je predvidevati

namene fašistične horde, zbrane pred župniščem, toda glede na kasnejše dogodke te noči lahko sklepamo, da so nameravali župnišče požgati. Lahko le ugibamo, kaj bi se zgodilo z dekanom, če ne bi ušel skozi zadnja vrata župnišča. Na dvorišču so domačini dekana skrili v zabojo, naložili na voz in ga prepeljali v vas Svino, kjer se je dva dni skrival pri Francu Melanu. Za uspešen dekanov pobeg in očitano zgradbo župnišča se je zahvaliti le ostremu nastopu karabinerjev, ki fašistični tolpi ni dovolila vlomiti masivnih vhodnih vrat.⁽⁴⁸⁾

Kasnejše akcije organizacije TIGR, požigi fašističnih vrtcev in šol na Primorskem, so bile povračilne. S požigi so fašisti sami nakazali smer narodovega upora.

Po neuspelem vlamu v kobariško župnišče se je najbolj skrajni del fašistične tolpe povzpel na tovarnjak in se odpeljal v Drežnico. Divjaštvo se je tu ponovilo. Neoboroženo kmečko prebivalstvo se je razbežalo po okoliških planinah. Nekega domačina, ki se je postavil v bran, so zbrcali na tla in neusmiljeno pretepli. Tarča fašističnega razbijaštva je bilo tudi v Drežnici župnišče. Vlomili so v zgradbo, polili lesen pod z bencinom in ga požgali. Gasilec niso dovolili gasiti. K sreči se je župnik Jožef Kalin rešil z begom.⁽⁴⁸⁾

Morda se je ta del tolpe, vračajoč se iz Drežnice, namenil tudi k sv. Lovrencu na grob pesnika Simona Gregorčiča. Dejstvo je, da je bila naslednjega dne nagrobna plošča poškodovana.⁽⁴⁸⁾

Vendar apokaliptične noči 22. junija 1922 v Kobaridu še ni bilo konec. Fašisti, ki so ostali v trgu, so okrog vratu razbitega kipa skladatelja Hrabroslava Volariča zavezali zanko in glavo spomenika ob huronskem kričanju vlačili po prašnih tleh kobariškega trga. Nazadnje so jo zdrobili.^(46, 70)

Ob jutranjem vračanju proti Vidmu se je fašistična kohorta ustavila v Starem selu. Sredi bogoslužja so vstopili v cerkev in razgnali vernike od maše v slovenskem jeziku.⁽⁴⁸⁾

Potem so odšli do zgradbe, kjer je imelo sedež krajevno prosvetno društvo Svoboda. Vlomili so v društvene prostore in razdejali opremo in inventar ter zaplenili zastave, slike in knjige.⁽⁴⁶⁾

Kaj je bil povod, da so se fašisti odločili za to bestialno nasilje? Teror je bil gotovo skladen s fašistično politiko, ki je še istega leta prevzela vladno krmilo v Italiji. Domorodno prebivalstvo, Slovence na novi, vzhodni italijanski meji, je Italija nameravala kar najhitreje - mentalno, duhovno in jezikovno spojiti z italijanskim narodom.

Drugi, bolj otipljiv povod za divjaštvo je bil od strele razdejan spomenik padlim italijanskim vojakom. Italijani so 16. junija 1922, torej šest dni pred kobariškimi dogodki, pod vrhom Krna odkrili mogočen, z železom okovan in medeninastimi spojkami okrepljen spomenik v čast padlim vojakom v bojih na območju Krna. Slavnosti so se udeležili veterani prve

svetovne vojne in predstavniki političnih in vojaških oblasti iz Vidma, Gorice in Trsta.⁽⁶³⁾

V slabih vremenskih razmerah je Krn prizorišče besnenja poletnih neviht, v katerih so na primer strele pastirjem pobile po celo čredo ovac.

Razdejanju spomenika ni sledila raziskava s tehnične plati, temveč razbojniška politična obsodba. Ta je morda hotela prikriti napake načrtovalcev in konstruktorjev spomenika, ki niso predvideli zadovoljive strel vodne zaščite. Razrušeni spomenik so prvi opazili italijanski vojaki in so najprej sklepali, da je bil miniran. Preiskava je tako zašla v smer lova na krivce in policija je aretirala pastirje in jih hudo pretepla. Eden od njih je za posledicami skoraj oglušel. Brez dokazane krivde sta bila dva obsojena na zaporno in denarno kazen, tretji, mladoleten, pa je bil obsojen na pogojno zaporno in denarno kazen.⁽⁶³⁾ Razglasi v dnevnem časopisu o nezaslišanem skrunjenju spomenika so zadevo napihnili prek razumnih meja, novica je odjeknila po vsej Italiji. Fašistična krdela v Trstu, Gorici in Vidmu so zaplamenela v skupni želji po maščevanju, ki se je razdivjalo 22. junija.⁽⁵¹⁾

Županstva vasi pod krnskim pogorjem so prejela odlok, v katerem jim je bilo ukazano zbrati sredstva za popravilo spomenika v petnajstih dneh. Hkrati so od takrat še slovenskih županov zahtevali javno obsodbo in opravičilo za "zločinsko" dejanje domačinov na Krnu. Vendar ti niso hoteli priznati. Upravičeno so domnevali, da spomenika niso minirali Slovenci.⁽⁵¹⁾ Najbrž je bila ravno ta zadržanost povod za revanšistično divjanje fašistov.

Neodviseni preiskovalec z Dunaja, inženir A. Furst, je s temeljito raziskavo dokazal pravi, naravni vzrok nesreče. Plačan je bil s prostovoljnimi prispevki Kobaridcev.⁽⁶³⁾

Fašisti so bili deležni zgražanja v slovenskem časopisu Edinost in časopisu italijanskih socialistov.⁽⁵¹⁾

Politično ozračje ob vprašanju nadaljnjega skupnega sožitja se je tako nevarno razplamtelo, da se je iz nastalih razmer med oblastjo in prebivalstvom pokazal edini izhod - dan sprave. Čutiti je bilo, da se je italijanska lokalna oblast zavedela, da so se fašisti prenaglili in da so nastopili preostro. Čeprav je bilo dan sprave smatrati za italijansko opravičilo, je domačine prevevalo nelagodje nad prestanim zlom, povzročenim zaradi pomote. Pa tudi zato, ker se slovenski napisi na trgovine in gostilne niso več povrnili, pa tudi spomenik Hrabroslava Volariča ne.⁽⁶⁴⁾

Spravni dan je bil 16. julija. Protokolarni del slovesnosti je vseboval ponovno odkritje popravljenega vojaškega spomenika na vrhu Krna. Zaradi neugodnega vremena v visokogorju je bila udeležba slaba. Prišli so predstavniki civilne in vojaške oblasti iz Trsta, Gorice in Vidma ter celo gost iz Rima. Navzoči so bili tudi predstavniki slovenskih političnih društev in krajevni župani. Ob slovesnosti je prevzel župan bližnje vasi Libušnje spomenik v svojo oskrbo. Simbolično se je za udeležence odkritja spomenika dejanje sprave izvedlo ob darovanju spravne maše na planini Zaslap.

Za domačine je pravna slovesnost potekala v domači župnijski cerkvi. Med mašo so menda skušali fašisti vdreti v cerkev.⁽⁴⁸⁾ S pročelij vseh kobariških hiš so morale plapolati italijanske zastave. Krnski dogodki so se sprevrgli v zviti politični maneuver, izrabljen za brisanje zadnjih vidnih sledi slovenstva v Kobaridu. Ob lipi sredi glavnega trga so Italijani vkopali visok drog, na katerega je moral potegniti italijansko zastavo zadnji kobariški slovenski župan. Šolski pevski zbor je medtem pel pesem "Fratelli d'Italia", Bratje Italije.⁽⁴⁶⁾

Gregorčičevo nagrobno ploščo so popravili domačini sami.

Življenje je teklo naprej. Otroci so hodili v italijanske šole, fantje so odhajali na odsluženje vojaškega roka v mesta globoko v notranjosti Italije. V primorske kraje so se doseljevali Italijani, odrasli so se pehali za kosom trdega, vsakdanjega kruha. Sklepali so se mešani zakoni in se rojevali otroci. Obubožani kmetje so na dražbah prodajali bankrotirano imetje italijanskim priseljencem in se odseljevali v Francijo: delo v rudnikih jim je rezalo lažji in boljši kruh kot domača zemlja pod tujo oblastjo. Najbolj predrzni so tvegali tihotapstvo. Prek visokih gora so na Tolminsko v temnih nočeh prenašali sol, kavo, meso, tobak. Redki so obogateli s predanostjo novi oblasti, mnogi so vdani v usodo životarili.⁽²⁹⁾

Novo italijansko pokrajino so pogosto obiskovali člani italijanske kraljeve družine. Lokalna oblast je čislane goste sprejela z največjim pompom. V dobrodošlice je vključevala domačo mladino, ki je z na pamet naučenimi nastopi pokazala uspeh fašističnega poitalijančevanja. Vrstila so se gostovanja italijanskih plesnih, glasbenih, folklornih in gledaliških skupin.

Po dobrem letu in pol, odkar se je fašizem leta 1922 povzpел na oblast, so bile leta 1924 sklicane druge parlamentarne volitve. Mussolini je sebi v prid priredil volilni zakon, po katerem bi dve tretjini mest v parlamentu dobila stranka z največ glasovi. Preostala tretjina je bila namenjana drugim strankam v sorazmerju s številom glasov.⁽⁵¹⁾ Fašisti so na volitvah morali zmagati. Datum volitev je bil določen za 6. april 1924.

Na Primorskem je slovenska Narodna lista že v marcu organizirala predvolilne shode. Slovenci so se množično udeleževali govorov dr. Josipa Vilfana in dr. Engelberta Besednjaka, kandidatov Narodne liste. Fašisti so skušali na razne podlage načine preprečiti njun uspeh z onemogočanjem priprave shodov.

V Kobaridu so Slovenci pripravili predvolilni shod 15. marca ob 10. uri dopoldne. Na trgu se je ob dogovorjeni uri zbrala množica domačinov. Mednje so se pomešale skupine fašistov, ki so s kričanjem zasramovali slovenske politike, omalovaževali narodno listo in na vsak način skušali razgnati zbrane.⁽⁶³⁾ Dr. Vilfana so s spremljevalcema zadržali na poti, tako da sta v Kobarid prispela po večurni zakasnitvi pozno popoldne. Medtem so se ljudje razšli, se umaknili fašističnemu šikaniranju in doma čakali na pri-

hod svojih političnih predstavnikov. Fašisti so bili prepričani, da jim je uspelo onesposobiti predvolilni shod. Vzdušje na trgu se je na videz umirilo.

Dr. Vilfan je s spremljevalcema prispel okrog 16. ure. Organizatorji shoda so s pomočjo mladine znova sklicali ljudi po domovih, trgovinah, gostilnah. Za cerkvijo so domačini hitro postavili improviziran oder, mizo in nekaj stolov, in shod se je začel. Dr. Vilfan je v ognjevit slovenščini pozval Kobaridce,⁽⁵¹⁾ naj volijo svoje predstavnike oblasti, ki se bodo v rimskem parlamentu zavzemali za narodne pravice. Slavnostnega govorca so začeli črnosrajčniki na različne načine prekinjati, zmerjati, psovati, nadenj so letela gnila jajca. Obe strani sta se začeli prerivati, fašisti so s puškinimi kopiti udrihali po Kobaridcih. Nekdo od razgrajčev se je prerinil povsem v ospredje do mize, na kateri je stal dr. Vilfan, in jo spodmaknil. Na srečo je dr. Vilfana pri padcu ujel kmečki silak Franc Šturm, in ga obvaroval hujših poškodb. Oboroženim fašistom se civilni udeleženci shoda niso mogli upreti.⁽⁵¹⁾

Predvolilni shod je uspel že s tem, da je sploh bil. Na ljudi je divjaštvo vplivalo ravno nasprotno od pričakovanja fašistov. Vsi so volili Narodno listo.⁽⁶⁴⁾

Bilo je nekaj dni po volitvah in volilni rezultati še niso bili znani. Italijani so bili prepričani o porazu dr. Vilfana in slovenske Narodne liste.

Najprej so uglednim kobariškim družinam poslali osmrtnice z obvestilom o smrti in času pogreba narodnega poslanca. V dneh pred veliko nočjo cerkveni zvonovi običajno umolknejo. Ko se je približala na osmrtnicah napovedana ura "pogreba", so fašisti začeli nesramno biti plat zvona, z vsemi zvonovi.

Ko so zvonovi utihnili, se je po kobariškem glavnem trgu komemorativno počasi in ob žalni koračnici domače pihalne godbe razvila "žalna" povorka zakrinkanih fašistov. Domači godci so bili prisiljeni sodelovati. Takoj za pihalno godbo je stopal italijanski zdravnik, problečen v duhovnika. Za njim so nesli pogrebci smrtno posteljo s slamnatim možicljem, z bradico in naočniki - lutko dr. Vilfana. Slamnatemu truplu so sledili žalujoči s koruznimi venci, drugi so v rokah namesto sveč držali koruzna stebila. Truplu so nato namenili poslovilni govor, poln zlobnega norčevanja, ga škropili z vodo, nazadnje pa koruzno kramo sredi trga zmetali na kup, polili z bencinom in zažgali. Fašisti so kasneje razlagali, da je bila upepelitev dr. Vilfana upravičena iz higienskih razlogov.^(46,48,64)

Tokrat se je smešenje fašistov obrnilo proti njim samim. Na volitvah so bili izvoljeni kar trije slovenski kandidati dr. Josip Vilfan, dr. Engelbert Besednjak ter Josip Srebrnič.

V kroniki kobariške župnije je zabeleženo, da je 21. oktobra 1930 tedanji župan, podesta Santori pisal na prefekturo v Gorico dopis, v katerem je predlagal, da ime Kobarida-Caporetta za zmeraj izbrišejo z zeml-

T I G R
jevidov in ga nadomestijo z lepšim; predlagal je "*Redenta d' Isonzo*", Soška odrešenka.⁽⁴⁸⁾

CELICE TIGR-A NA KOBARIŠKEM

Kljub fašističnemu ustrahovanju Kobaridci niso izgubili volje po narodnem, kulturnem delovanju. Pri Mašerovih, v prostorih Žganove hiše, so leta 1920 obnovili prosvetno društvo Simon Gregorčič.⁽²⁹⁾ Mirka Mašero so izvolili za predsednika, učitelj Milko Kalan je vodil mešani pevski zbor, kasneje sta taktirko prevzela Anton Uršič in Stanko Skočir.⁽⁴⁶⁾ Društvo je imelo tudi dramski krožek, v katerem so uprizorili Moč uniforme, Špansko muho, Verigo.... V njih je občinstvo zlahka prepoznavalo ošabne italijanske samodržce in srčne, poštene, dostojanstvene in odprte Primorce. Amaterski igralci so jih z užitkom igrali, občinstvo navdušeno sprejemalo.⁽⁶⁴⁾

Leta 1927, ko je fašistična vlada sprejela sklop protislovenskih zakonov in dekretov, so od predsednika prosvetnega društva Mirka Mašere zahtevali, da društvene prostore v hiši prepusti fašistični organizaciji Dopolavoro. Mašera je njihovo prošnjo zavrnil, kar je sprožilo novo fašistično divjaštvo; razdejali so prostore Prosvetnega društva Simon Gregorčič, razbili opremo in inventar.⁽²⁹⁾ Vse Mašerove so odslej nadzirali. Poleg Mirka še posebej brata Rudija in Slavka.⁽²⁹⁾

Vpisali so jih v posebno karabinjersko knjigo sumljivih oseb za celotno ozemlje Italije, kar je kasneje izvedel in okusil Slavko Mašera v času študija v Bologni.⁽⁶³⁾

Mirko Mašera je kot poslovođa trgovine vsaj enkrat na teden potoval v Trst in Gorico. Ta potovanja je izkoristil za zvezo z Albertom Rejcem in Zorkom Jelinčičem. Mašera je z njima vzdrževal redne stike kot predsednik kobariškega prosvetnega društva. Posredoval jima je informacije o fašističnem nasilju na Kobarškem.

V Gorici je prejemal navodila za usklajeno narodnjaško delovanje. V letih 1926 in 1927 je fašizem postopoma ukinjal slovenska društva in zaplenil ves njihov inventar in knjižni fond. Pred zaplembo so iz Gorice na različne načine reševali knjige. V akcijo reševanja je bil vključen tudi Mirko Mašera. V poslovne aktovke in raznovrstno embalažo tekstilnega, obutvenega in prehrabnega blaga je zložil knjige in jih skrbno zložil, kot da je v njih trgovsko blago. Prepeljal jih je domov, od koder jih je zaradi varnosti že v nekaj dneh na vozu zvozil po okoliških vaseh, v Smast, Vrsno, Krn, Sužid, Svino, Staro selo, Trnovo, kjer jih je predal zaupnikom. Največji del knjig je pustil pri sorodnikih v vasi Avsa pri Livku, od koder jih je takrat štirinajstletna Iva Mašera prenesla k pesniku Ivanu Trinku-Zamejskemu v Trčmun v Slovenski Benečiji. Mirko je sodeloval tudi pri reševanju knjig iz

opustošenega slovenskega Kulturnega in Trgovskega doma novembra 1926 v Gorici. Za Mašerove je skrivanje in reševanje slovenskih knjig pomenilo veliko tveganje. Razkritje bi pomenilo izgubo dovoljenja za trgovino in gostinski lokal, prav gotovo tudi odvzem prostosti in internacijo.⁽²⁹⁾

Kakšen je bil zunanji, poitalijančeni videz poslovanja Mašerovih v Kobaridu? V kraju Caporetto je Federico Massera upravljal Negozio Massera, Trattorio Massera je vodila mati Antonia. V sosednjo zgradbo se je vselil italijanski priseljenec, ki je spremljal vsakdanjik slovenskih sosedov: kdo je prišel k njim na obisk, kdaj in kam so odhajali, predvsem pa njihov odnos do fašistične oblasti.

Priseljenec je imel avtomobil, kar je tedaj veljalo za veliko razkošje. Do Mašerovih je gojil ljubezniv, partnerski odnos, s katerim je hotel družino pridobiti na svojo stran.⁽⁶³⁾

Mirko Mašera je igro sprejel. Italijana je najemal za redne poslovne poti v Trst in Gorico. Avto je vozil Italijan, ki se je s svojo legitimacijo zlahka izognil rednim karabinjerskim cestnim kontrolam. Avtomobila niso niti enkrat preiskali.⁽³¹⁾ Mirko se je sestajal v Gorici z Zorkom Jelinčičem in Albertom Rejcem.⁽⁶³⁾ Pripetilo se je, da je italijanski sosed celo zlagal slovenske knjige v prtljažnik svojega avtomobila, ne da bi vedel za vsebino.⁽²⁹⁾

KOBARID ● Celica TIGR-a v Kobaridu se je po besedah Slavka Mašere razvila iz povezave njegovega brata Mirka Mašere z Albertom Rejcem v Gorici v letih 1926 - 1927.⁽⁶³⁾ Isto ugotavlja Anton Rutar. Mirko je z osebnim razdeljevanjem slovenskih knjig zaupnikom določil prvo mrežo sodelavcev TIGR-a po kobariških vaseh. Ti zaupniki so bili predsedniki ali tajniki ukinjenih vaških prosvetnih društev pa tudi mnogi drugi zavedni Slovenci.⁽²⁹⁾

Učitelj Zmago Krašna, član celice TIGR-a v Idriji, je leta 1927 prihajal na zvezo v Kobarid. Sestajal se je z Mirkom in s Slavkom Mašero, Rudijem Uršičem, pozneje s Francem Bonešem in s Slavkom Grahlijem. Srečevali so se na odročnem mestu na Kobariškem blatu. Nekaj mesecev kasneje, decembra 1927, so po Jelinčičevem naročilu vključili Andreja Manfredo, predanega mladina, ki je najprej postal celični in področni vodja, leta 1929 pa član odbora za Goriško. (Njegovemu delovanju posvečam posebno poglavje.)

O sprejemu Andreja Manfrede v organizacijo pripoveduje Slavko Mašera:

“Zaradi najstrožje varnosti pri izbiri članov se je organizacija poslužila kar dolge procedure.

V neformalnih pogovorih smo poizvedovali za mnenja bodočih članov organizacije, kaj mislijo o fašizmu, Italijanih, Mussoliniju.”⁽⁶³⁾

V Kobaridu je Mirko Mašera naročil bratu Slavku, da pri sovrstniku Andreju Manfredi poizve, ali je pripravljen sodelovati v tajni organi-

zaciji. Andrej je po bistroumnosti in protifašističnem nastopu izstopal. Ko je leta 1924 skupaj s Slavkom ustanovil športno društvo, so oblasti zahtevale, da se ekipam da italijansko ime. Andrej je zelo domiselno izbral latinsko ime Audax, kar pomeni drzen.⁽⁶³⁾

Ko je Andrej privolil, je Slavko to povedal bratu Mirku, on pa na enem od "poslovnih" potovanj v Gorico Albertu Rejcu. Z njegovim posredovanjem se je 15. decembra 1927 zglasil na domu Andreja Manfrede eden od vodij goriškega TIGR-a Zorko Jelinčič. Prisotna sta bila tudi Slavko Mašera in Slavko Grahli.⁽³¹⁾

Zakaj tako dolgo opisovanje, kako so potekali stiki med tigrovci? Da bi razumeli, s kakšnimi problemi so se ubadali. Možno je bilo le ustno informiranje, brez pisnih in materialnih dokazov, ki bi v primeru aretacije bili obtožno gradivo.

Med člani TIGR-a se je razvilo šifrirano informiranje s številkami, vendar le kadar so predajali strogo zaupne podatke in s pomočjo kurirjev.

IDRSKO ● Franc Kurinčič, Lovrenčkov, je vodil celico TIGR-a v Idriškem.⁽⁴⁶⁾ Po izjavi Eleonore Makarovič, Kurinčič, in Janka Dreščka so s Francem Kurinčičem sodelovali učitelj Alojz Kurinčič, Mihael Kurinčič in Stanko Stres. Imena drugih sodelavcev, ki so po ustnih virih delovali, žal niso znana. Celica je delovala proti raznarodovanju, trosila letake, delila med domačine slovenski tisk in ustanovila ilegalno slovensko šolo.

SUŽID ● V vasi Sužid je zelo aktivna trojka organizacije TIGR v sestavi Alojz Volarič, Franc Kenda in Anton Breška od Andreja Manfrede prevzemala protifašistični tisk in letake in delovala po njegovih navodilih.⁽³¹⁾ Celica je bila določena za izvedbo sabotaže na Napoleonovem mostu avgusta 1928, ki pa je odpadla po ukazu vodstva v Gorici. Izvedla je trosilno akcijo ob volitvah leta 1929.

STARO SELO ● Mladinca Jožef Štih in Franc Gorenšček sta ob volitvah leta 1929 lepila protivolilne letake na stene hiš v Starem selu in Sužidu,⁽⁴⁶⁾ medtem ko so stražili Alojz Volarič, Franc Kenda, Uran, in Franc Kenda, Lovrenčič iz Sužida. V Starem selu je bilo več zaupnikov, ki so od celice iz Sužida prejeli literaturo. Ker govorimo o tajni organizaciji, ni rečeno, da katerega od anonimnih, lahko zelo aktivnih članov nismo izpustili.

ROBIČ ● Na Robiču je član TIGR-a Branko Skočir od Andreja Manfrede prevzel protivolilne letake.⁽⁴⁶⁾ Od celice v Sužidu je najverjetneje prevzemal literaturo za svojo domačo vas.

TRNOVO OB SOČI ● Andrej Berginc je v celico TIGR-a v

Trnovem ob Soči vključil Miroslava Velikonjo in Andreja Kranjca. Njihovih imen ni zaslediti v opisu večjih akcij, tako da je mogoče domnevati, da so izvajali osnovne naloge. Velikonja in Kranjc sta leta 1929 trosila protivolilne letake.⁽⁴⁶⁾

LIVEK ● Iz primerjave skopih pisnih virov z izjavami Janka Dreščka in Vlada Mateliča lahko sklepamo, da sta po letu 1938 vsaj dva domačina iz vasi Livek delovala v organizaciji TIGR v notranjosti Italije, Ludvik Šturm in prof. Jožef Miklavič.

Ludvik Šturm je sredi tridesetih let vpisal študij medicine na univerzi v Padovi, kjer se je pridružil krogu narodnozavednih slovenskih študentov. Od leta 1938 je sodeloval s Sosičem, Ščuko in Pinkom Tomažičem. Z vsemi tremi Tržačani se je sestajal tudi v Livških Ravneh, kamor so prihajali na obisk k Vladu Mateliču, prijatelju Pinka Tomažiča. S Tolminskega se je teh sestankov udeleževal Jože Valentinčič iz Kozaršč.

Jeseni 1940 so karabinjerji aretirali Ludvika Šturma na cesti iz Livka na Idrsko. Na drugem tržaškem procesu so ga obsodili na 12 let zapora. Kazen je prestajal v ječi v Fossanu. Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je od tam pobegnil v Padovo in se kasneje po dokaj čudnih okoliščinah znašel v četniških enotah v Vipavi. Po vojni je emigriral v Argentino.

Prof. Jože Miklavič se je po službeni premestitvi v Milano, v drugi polovici tridesetih let, med šolskimi počitnicami vračal v Livek. S svojo glasbeno nadarjenostjo in osebnih vplivom je uspel usmeriti družbo fantov in deklet v kulturno, narodno delovanje. Nabavili so harmonij in harmoniko. Slovenske narodne pesmi so vadili pri Žganu v zaselku Avsa. Glasbeno spremljavo je izvajala Iva Mašera, ljubljenska zamejskega pesnika in duhovnika Ivana Trinka, kateremu je leta 1927 kot dekletce prinašala slovenske knjige iz požganega Kulturnega in trgovskega doma v Gorici.

O preostalih kobariških vaseh, predvsem o vaseh Breginjskega kota, žal ni podatkov, ki bi dokazovali obstoj tamkajšnjih celic TIGR-a. Verjetno so posamezni zaupniki iz vasi Breginjskega kota prejeli slovenski tisk od članov TIGR-a v Kobaridu in organizirali ilegalne slovenske šole.

Pri tveganem razdeljevanju slovenskega tiska po vasi je sodeloval tudi Anton Fon, Tomažinov.

AKCIJE TIGROVCEV NA KOBARIŠKEM

Kobarid je od vseh krajev na Tolminskem pretrpel največ fašističnega vandalizma. Vendar na drugi strani v strukturi organizacije TIGR ni imel izpostavljenega položaja. Na Kobariskem celice niso bile razporejene tako razvejeno in niso delovale tako intenzivno kot po vaseh v Baški grapi in na Tolminskem.

To je razumljivo, saj je bilo le tam možno oblikovati mrežo za prenos tajne pošte med Rejcem in Jelinčičem v Gorici in policijskim komisarjem Batageljem na Jesenicah ter Ljubljano.

Kobarid je bil zunaj teh zvez, zato člani kobariških celic niso imeli rednih in trajnih nalog. Srečko Šorli, vodja celice v Tolminu, je protifašistični slovenski tisk enkrat na teden pošiljal v Kobarid po sprevedniku lokalnega avtobusa Izidorju Korenu ali ga je s kolesom peljal sam. Predal ga je Mirku Mašeri ali Andreju Manfredi, da sta ga nato izročila članom celic iz okoliških vasi. Predajo tiska so opravili v gostilni; tako pri Mašerovih kot pri Manfredovih so imeli gostilno.

Programske usmeritve organizacije in vezi med posameznimi celicami so se krepile na sestankih vodij celic in srenj. Eden od pomembnejših sestankov je potekal neke sobote junija 1928 pri vasi Podsabotin v Goriških Brdih.

Poleg Tolmincev, Kobaridcev in Bovčanov so se ga udeležili člani iz Goriških Brd, Kanala, Banjske planote in Goriške.

Sestanek je vodil Zorko Jelinčič, ki je bil tedaj že pod stalnim policijskim nadzorom. Od doma se je izmuznil šele zvečer, tako da je sestanek zamudil. S Kobariškega se je sestanek udeležil Andrej Manfreda, govorili so predvsem o širitvi mreže organizacije in utrditvi konspirativnega načina dela.⁽³¹⁾

Osmega avgusta 1928 se je na Tolminskem mudil princ Humbert, italijanski prestolonaslednik. Organizacija TIGR je ob njegovem prihodu pripravila miniranje t. i. Napoleonovega mostu čez Sočo. Sabotažo je po navodilih iz Gorice organiziral Anton Rutar iz Čadrga, izvedba je bila zaupana celici iz vasi Sužid. (Podrobneje je priprava te akcije opisana v poglavju Tolmin.)⁽²⁹⁾

V istem mesecu je kobariška celica dobila drugo nalogo. Njen potek navajam po pripovedi Slavka Mašere, ki nam slikovito prikaže metode delovanja TIGR-a:

“Bilo je v avgustu leta 1928, ko sem iz domače hiše stopil na ulico. Ravno v tistem trenutku se je po cesti na kolesu pripeljal idrijski učitelj Zmago Krašna in se ustavil ob meni. Pozdravil me je in brez uvoda in razlag naročil, naj greva naslednjega dne s Slavkom Grahlijem s kolesom k Sv. Luciji (na Most na Soči, op. a.), kjer naj v župnijski veži pustiva kolesi in se nato peš odpraviva do železniške postaje. Tam naj greva do mostu čez Idrijco, pričneva požvižgavati neko melodijo in naj čakava. Ko se bosta kakšnih trideset metrov za nama pojavili dve osebi, naj brez besed nadaljujema pot proti Tolminskemu in naprej Kanalskemu Lomu. Nič naj se ne ustavljava in ne ozirava, ampak naj hodiwa kar naprej. Le v primeru, da zagledava bližajočo se karabinjersko patruljo, naj začneva s ponovnim žvižganjem. S tem bova obvestila popotnika za nama, da preti nevarnost. Potem je Krašna zopet pognal bicikel in jaz sem se vrnil v hišo. Nisem ga niti povabil v hišo, vabila niti ne bi spre-

jel, to je bilo preveč sumljivo. Med pogovorom sva ves čas krilila z rokami, kot da je srečanje slučajno, med dvema neznancema, in biciklistu razlagam pot v Tolmin.

Naslednjega dne sva z Grahlijem natanko postopala po naročilu. Od železniške postaje na Mostu na Soči sva bila pravzaprav vodiča drugima dvema članoma TIGR. Kdo sta bila, od kje sta prišla in kakšna je bila njuna nalaga, nisem nikoli izvedel. Niti obraza jima od поблиže nisem videl. Dolgo smo hodili proti Kanalskemu Lomu, spustila se je noč in tema. Naenkrat je sredi ceste stopil nekdo pred naju in vprašal:

'Slavko, si ti?'

'Ja!'

Potem naju je brez besed odpeljal v neko hišo, kjer sva večerjela kos kruha in sira. Prespala sva na seniku. S popotnikoma, ki sta hodila za nama, se nisem niti takrat srečal. Naslednjega dne sva se vrnila v Kobarid.

Čez nekaj dni smo izvedeli za uboj fašističnega ovaduha v Gorici, slovenskega dijaka Viktorja Kogejja. Morda sta bila neznanca povezana s to akcijo, vendar zanesljivo tega ne vem."⁽⁶³⁾

Viktorja Kogejja je ubil Alojz Bregant, ki je v akciji tudi sam padel, ubit je bil tudi policist.⁽¹⁴⁾

Neznanca, ki sta ju Slavko Mašera in Rudi Uršič vodila skozi noč do Kanalskega Loma, sta bila po sklepanjih iz drugih virov Danilo Zelen in Ivo Grahor.⁽³¹⁾ V Cvetrežu na Banjski planoti sta se udeležila tridnevnega tajnega posveta članov Akademskega društva Adrija, tedaj edinega preostalega slovenskega društva, ki je bilo oporišče TIGR-a. Zborovanja se je udeležilo petdeset dijakov in študentov, vodil ga je Albert Rejec.⁽⁴⁶⁾ Zelen in Grahor sta približno petnajstim vodjem srenj dala točna navodila za boj proti fašističnemu potujčevanju, o načinih požiga šol, vrtcev, o postopkih izvajanja špijonaže v korist Jugoslavije. S Kobariškega se je sestanka na Cvetrežu udeležil vodja kobariške srenje Andrej Manfreda.⁽²⁹⁾

Nekaj dni po tem sestanku je Andrej Manfreda sklical sestanek krajevnih celice in celice iz Sužida. Sestali so se pri Mašerovih v Žganovi hiši v Kobaridu. Krog sebe je zbral najtesnejše zaupnike Slavka Mašero, Franca Kurinčiča, Alojza Volariča, Miroslava Velikonjo, Franca Boneša ter Rudija Uršiča. Iz Tolmina se je sestanka udeležil Maks Rejec, iz Idrije Zmago Krašna.⁽²⁹⁾

Dogovorili so se za pripravo protifašističnega shoda na planini Zaslap nad vasjo Krn. Za dan prireditve so določili nedeljo, 24. avgusta 1928, začela naj bi se ob 10. uri zjutraj natančno tam, kjer je bila leta 1922 pravna maša po fašističnem divjanju zaradi od strele poškodovanega spomenika.

Udeleženci sestanka so obvestili svoje zaupnike - vodje trojk po vaseh, ti pa preostalo vaško mladino. Na preizkušnji je bila zvestoba narodu in preverjala se je učinkovitost organizacije.

Novica o shodu pod Krnom se je razširila med ljudmi. Opozorjeni

so bili, naj si nadenejo planinsko obleko in naj se na pot podajo kot izletniki posamič ali največ v parih, v različnih časovnih terminih.⁽⁶³⁾

Mnogo "planincev" je odšlo proti Krnu že v soboto. Nekateri so izbrali pot preko Drežnice, drugi prek Libušenj in Vrsnega, tisti z Bovškega so prihajali čez planino Zaprikraj.⁽⁶⁶⁾ Pohodniki so se ustavili na Vrsnem pri Gregorčičevi rojstni hiši. Spontano, brez strahu so zapeli in deklamirali Gregorčičeve pesmi.⁽⁶⁶⁾

Med planinci se je razvil sproščen pogovor, nevidni okovi fašističnih prepovedi so odpadli. Zbijali so pikre šale na račun tujcev in se jim od srca nasmejali. Po postanku se je množica razvrstila v dolgo kolono in pozno popoldne nadaljevala pot proti vasi Krn. Vmes se je razvijal živahen pogovor, v vseh je bilo čutiti enkratnost tega svetlega doživetja, ko se se tako številčno zbrali in se neobremenjeno razživel v pristnem slovenskem duhu. Vsakdo od njih se je zavedal, da z udeležbo tvega.⁽⁶⁶⁾ Na čelu kolone je stopal Andrej Manfreda.^(63, 31)

Na razprostrte travnate planine pod skalnimi previsi gora je že legel mrak, ko so prispeli na planino Zaslap. Posedli so po mehki travi, pastirji so jih pogostili z mlekom, krompirjem, skuto in sirom. Mladinci so šele pozno v noč zaspali v senu planšarskih koč. Organizirali so nočno stražo, na kateri so se menjali vsaki dve uri. Stražili so tudi ves drugi dan, da jih morebiti ne bi presenetili fašisti.⁽⁶⁶⁾

V nedeljo zjutraj, 28. avgusta, so na planino Zaslap prihajali novi planinci, zbralo se jih je okrog dvesto trideset.⁽²⁶⁾

Sonce je zlato žarelo z umitega visokogorskega neba. Pod njimi so v sencah gora spale dolinske globeli. Od obzorja do obzorja se je raztezala nebesna širjava, v mladih ljudeh je klila neizrekljiva želja po svobodi.⁽⁶⁶⁾

Ob začetku proslave je udeležence prijetno presenetil nenapovedani gost iz Jugoslavije - učitelj Stane Žagar.⁽⁶⁶⁾ Pred fašističnim zasledovanjem se je moral že pred leti umakniti iz rodne vasi Žaga.⁽⁴⁶⁾ Organizatorjem shoda je izrekel čestitke, zbrane pa pohvalil za pogum. Med udeleženci shoda sta bila tudi mlada pesnica Fanica Obid⁽⁸⁾ in učitelj Anton Rutar.⁽⁶⁶⁾

Prvi je zbrane nagovoril Andrej Mašera. Besede so kot orgle bučale sredi amfiteatralne kamnite gmote krnskega masiva.⁽⁶⁶⁾ Besedo je nato prevzel učitelj Zmago Krašna iz Idrije. Neusmiljeno je tolkel čez fašizem in budil vero v lasten narod. Požel je gromovit aplavz.⁽⁶⁶⁾ Nazadnje je množico nagovoril domačin Rudi Uršič. Spomnil je na vse fašistične brutalnosti na Kobariškem v zadnjih letih. Fašizmu in Italiji naj Slovenci ne zaupajo.

Udeleženci so slišali javno obsodbo fašizma in poziv k upor. Uspešno izveden shod je dokazal neučinkovitost fašističnega policijskega aparata. Nihče od domačinov iz vasi Vrsno ali Krn ga ni izdal.

Zborovalci so se spustili do vasi Krn, kjer so jim pripravili na različno pečenega koštruna. Spekli so ga krnski pastirji. Hrano in zapitek je plačal

Mirko Mašera.⁽²⁹⁾

Drugi dan srečanja pod Krnom so Kobaridci opazili vznemirjenje med kobariškimi karabinjerji in nekdo od domačinov je odšel zborovalce opozoriti.⁽⁶³⁾

Po krnskem shodu se je med kobariško mladino utrdilo medsebojno zaupanje. Natančno so vedeli, kdo je za slovensko stvar. Med člani TIGR-a so stekle priprave za nadaljnje sabotaže. Toda istočasno se je povečala budnost pri fašističnih varnostnih organih.

V začetku septembra 1928 je Zmago Krašna predal Slavku Mašeri nalogo, da skupaj z Rudijem Uršičem nastavi pločevinko z dvajset litri bencina pod leseni most med Idrskim in Ladri. Uršičevi so upravljali bencinsko črpalko, tako da je lahko brez evidence vzel pločevinko. Skrila sta jo na Mašerov voz med zaboje piva. Če bi karabinjerji voz preiskali, bi se izgovorila, da je bencin namenjen prodaji. Odpravila sta se proti Kamnemu. Na drugi strani mostu čez Sočo sta voz ustavila in stopila do obrežja reke, kot da se nameravata odpočiti in osvežiti. Medtem sta si ogledala ogrodje mostu in določila mesto, kam bosta ponoči postavila pločevinko bencina. Nato sta nadaljevala pot.⁽⁶³⁾

Na Kamnem sta se zadržala ves dan. Bencin sta imela na vozu pod praznimi zaboji. Šele v mraku sta se vrnila proti Kobaridu. Pločevinko sta postavila med nosilne stebre mostu. Njuna naloga je bila s tem opravljena.⁽⁶³⁾

Požig mostu je nevede preprečila policija. Organizatorja sabotaže Zmaga Krašno so zaprli v zvezi s preiskavo o uboju konfidenta Viktorja Kogej v Gorici.⁽¹⁴⁾

Načrtovali so tudi požig šole v vasi Smast, vendar je zaradi aretacije Zmaga Krašne odpadel.⁽³¹⁾

Šestega decembra 1928 je sledila aretacija Rudija Uršiča, člana kobariške celice TIGR-a. Zaradi protifašistične drže in neuklonljivosti je bil fašistom v napoto; sumili so, da je vpleten v podtalno delovanje, toda ničesar mu niso mogli dokazati.⁽²⁹⁾

Rudi Uršič je že leta 1927 pri urejanju izložbenega okna trgovine med razstavljene artikle in reklamne napise prepletel vrvico, stkano iz rdečih, belih in modrih barvnih niti, barv slovenske zastave. Zato so Uršiča trije fašisti, neki Giulio, Dario in Amaletto Centrone, hudo pretepli.

Konec leta 1928 je bil Rudi Uršič obsojen na dveletno konfinacijo, prestajal jo je na otoku Ponza.⁽²⁹⁾ Vrnil se je spomladi 1931.⁽³⁶⁾ Naslednja tri leta so ga policijsko nadzorovali in se je moral vsako nedeljo zglasiti na kvesturi v Kobaridu. Karabinjerji so njegovo prisotnost nadzirali tudi doma; celo ponoči, tako da so metali kamenje v polkna oken v prvem nadstropju. Ni zadoščalo, da se je Rudi samo oglasil iz sobe, moral je vstati in se skloniti skozi okno. Tudi protesti njegove matere niso zalegli, nadlegovali so ga več let.⁽⁶⁹⁾ Stane Žagar, Rudijev bratranec, je že prej emigriral v Jugoslavijo. Dobil je mesto učitelja na Dobravi pri Kropi. Oba sta večkrat ilegalno

prestopila mejo in si na sestankih predala slovensko literaturo.⁽³¹⁾

Kakšne posledice so izzvale slabe karakteristike v policijski kartoteki, nam zgovorno prikazujejo dogodivščine Slavka Mašere, ki je bil označen kot slovanofil. Med študijem na univerzi v Bologni je bil redno nadziran. Lastnik podnajemniškega stanovanja mu je obzirno povedal, da ne želi imeti neprijetnosti s policijo. Naročil mu je, da mu je dolžan vsako potovanje iz Bologne prijaviti, sicer bo moral študentsko sobico pri njem odpovedati. Zaupal mu je tudi, da so njegovo sobo preiskali policisti.⁽⁶³⁾ Na poštnem uradu so primorskim študentom pregledovali pisma od doma. Da bi se o tem prepričali, so se nekateri dogovorili z domačimi, da v pismo vstavijo belo nit. Če niti niso našli, je pomenilo, da je bilo pismo na pošti odprto in prebrano.⁽¹³⁾ Tudi nekateri profesorji in člani fašistične študentske organizacije so bili zadolženi za spremljanje slovenskih študentov.⁽⁶³⁾

Primorski študentje bolonjske univerze so se zbirali v priljubljeni kavarni v središču mesta. Pogovarjali so se največ v slovenščini. Zraven njih se je skoraj redno pojavljal tajni agent v civilu. Izmuznili so se mu skozi zadnja vrata kavarne.⁽⁶³⁾

Za prepoznavanje fašističnih metod nadzora je zanimiv dogodek Slavka Mašere s študijskega potovanja po južni Italiji. Čeprav se je redno legitimiral v vseh prenočiščih, ga je v Neaplju sredi ulice zaustavil karabinjer in ga vprašal:

"Siete voi Andrea Massera?", Ste vi Slavko Mašera? (Andrea je bilo Slavkovo poitalijančeno ime.)

"Sì!", Da!

"Presenti i documenti personali!", Pokažite osebno izkaznico!

Slavko mu je izročil potrdilo.

"Va bene.", V redu.

In Slavko je lahko nadaljeval pot po Neaplju⁽⁶³⁾ - z ne ravno prijetnimi občutki.

Bolj prijeten pripetljaj se mu je dogodil v avli univerze v Bologni. Tam je bila razstava cvetja. K njemu je pristopil starejši gospod in začela sta se pogovarjati o cvetlicah. Ker je bil Slavko študent kemije in je bilo po pogovoru zaznati, da je mož učenjak, sta debato o življenju rastlin razpredla v biološko in kemično smer. Po petnajstih minutah sta se razšla. Naslednji teden je Slavko polagal izpit iz kemije pred neodvisnim profesorjem. Ko je vstopil v predavalnico, je za katedrom ugledal moža iz avle. *"Ah, vi ste izpit že opravili!"* ga je ogovoril in se nasmehnil.

Vzel je indeks in mu vpisal odlično oceno.⁽⁶³⁾

Slabe politične karakteristike so Slovence spremljale tudi med služenjem vojaškega roka. To je Slavko Mašera skusil med osemnajstmesečnim služenjem vojaškega roka v italijanski vojski v Firencah. Kot vojak ni mogel napredovati v šolo za rezervne oficirje, kar je sicer bila naveda za italijanske diplomante univerz. Po vojaški stopnji je ostal "soldato

semplice", navaden vojak.⁽⁶³⁾ Deležen je bil ugodnosti, da je bil razporejen k intendantom, bolniški službi. V bolnišnici je z njim navezal stik eden od bolnikov, za katerega pa Slavko ni vedel, kdo je. Italijan ga je večkrat prosil za drobne usluge in Slavko mu je po svoji moči ustregel.⁽⁶³⁾ Neke noči sta se na recepciji razgovorila in bolnik je vprašal Slavka, kdo je in od kod. Takrat je Slavko že vedel, da je moški v bolniški pidžami karabinjer, in mu je rekel, naj kar pogleda v kartoteko političnih osumljencev, in bo kmalu izvedel, kdo je. Karabinjer je bil nekaj dni zatem odpuščen iz bolnišnice in ob kasnejšem ponovnem snidenju je Slavku povedal, da v policijski evidenci ni le on, ampak tudi njegova brata - Federico (Mirko) in Rudolfo (Rudi).⁽⁶³⁾

Avgusta 1928 se je v gorah ponesrečil Zorko Jelinčič. Na vzpon na 2.666 metrov visoko goro Viš se je Jelinčič odpravil iz Gorice kar s kolesom. Na poti skozi Kobarid je ob Žganovi hiši srečal Slavka Mašero, ki se je v hipu odločil, da se mu pridruži. Sam da bo odšel na avtobus, snideta pa se v Bovcu. V avtobusu sta z istim namenom potovali tudi sestre Alberta Rejca, Marija in Ivanka. V Bovcu so se vsi štirje zbrali in jo peš mahnili do trdnjave Kluže, zavili levo v dolino Moznice in se vzpeli na prelaz pod 1.973 m visokim Snežnim Vrhom. Od tam so se spustili v Rabeljsko dolino in se potem zopet povzpeli na 2.666 m visoki Viš. Od tod je bil prekrasen razgled na Sv. Višarje in Julijce. Ko so pri spustu prečkali ledenik, je Ivanki spodrnilo, Zorko jo je sicer ujel, vendar se je cepin pod bremenom odkrušil iz ledu in zdrsnila sta daleč po ledeniku. Zagozdila sta se globoko v skalni razpoki.

Mašera je alarmiral reševalce v oddaljeni vasi, toda reševanje je steklo šele čez nekaj ur. Ivanka je imela več zlomljenih reber, vendar je dobro okrevala in popolnoma ozdravela. Zorko Jelinčič si je hudo poškodoval hrbtenico. Stroške reševalne akcije je poravnal Mirko Mašera.⁽⁶⁴⁾

Ko so se pripeljali z vozilom prve pomoči v Gorico, je tam že čakal Zorka njegov stalni policijski agent. Vprašal ga je, kdo je fant ob njem (to je bil Slavko Mašera). Odgovoril je: "*Mio amico*", Moj prijatelj.

S tem je bilo konec Slavkove anonimnosti. Agent je zapisal njegove podatke in bil je zaznamovan v policijski kartoteki.⁽⁶³⁾ Zorko Jelinčič je v bolnici ostal več mesecev.

Kasneje je Mašera izvedel, da so s tem planinskim izletom brisali sledi zasledovalcem pred hkratnim sestankom drugih članov TIGR-a ob meji v Julijcih.⁽⁶³⁾

Tudi v Kobaridu so pred volitvami 24. marca 1929 trosili protestne letake.

V Kobarid so letaki prispeli iz Tolmina prek Srečka Šorlija in Izidorja Korena. Prevezel jih je Andrej Manfreda. V domači gostilni, ki je članom TIGR-a služila kot javka, jih je predal sodelavcem. Spravili so vsak svoj sveženj pod srajco in se odpravili v domačo vas.⁽⁶⁶⁾

V zavetju noči sta na Trnovem lepila in trosila letake Miroslav

Velikonja in Andrej Kranjc. V Robiču in Kredu je Branko Skočir akcijo izvedel sam.

Za Sužid in Staro selo je prevzel letake Anton Breška iz Sužida. Medtem ko sta jih šestnajstletna mladinka Jožef Štih in Franc Gorenšček lepila po zidovih in trosila po dvoriščih, so ju stražili Alojz Volarič, Franc Kenda, Uran, in Franc Kenda, Lovrenčič.

Fantiča sta se za akcijo oborožila s pištolama, ki sta ju zataknila za pas pod srajco, ne da bi to povedala ostalim. Pištoli sta bili še iz prve svetovne vojne, vendar sta ju lahko še uporabljala in sta z njima vadila.⁽⁴⁶⁾

S člani celice v Kobaridu je sodeloval Franc Ličen. Udeleževal se je sestankov pri krojaču Uršiču in trosil protifašistične letake. Policija ga je aretirala, vendar pri hišni preiskavi ni našla dokazov. Leta 1941 so ga internirali na jug Italije. Z nabiranjem prostovoljnih prispevkov za zaprte in člane njihovih družin se je izpostavljala Marija Uršič, Mimi; Verdijanova.

ANDREJ MANFREDA

Andrej Manfreda je postal decembra 1928 vodja kobariške srenje organizacije TIGR. Fašistično raznarodovalno nasilje je prizadelo njegovo rodoljubje. Zaradi intelektualne širine in tudi spretnosti je izvajal najzahtevnejše zaupne naloge. Večinoma jih je opravil sam. V letih 1928 in 1929 je potoval po kobariških vaseh do posameznih vodij celic, odhajal v Volče k Majniku in v Gorico k Jelinčiču, na Jesenice k policijskemu komisarju Antonu Batagelju in v Ljubljano k načelniku obveščevalne službe Rudolfu Andrejki.⁽³¹⁾

Že leta 1926 je skupaj s sovrstnikom Slavkom Mašero in z učiteljem Antonom Rutarjem iz Čadrga v nahrbtnikih prenašal slovenske knjige v Benečijo. Navadno so poganjali pedale koles do vasi Livek, od tam peš nadaljevali pot do Trčmuna k Ivanu Trinku-Zamejskemu, ki je nato knjige razdelil domačinom.⁽³¹⁾

Andrej Manfreda se je takrat pogosto sestajal z Antonom Majnikom, vodjem celice TIGR-a vasi Volče. Majnik je bil učitelj, izobraženec bistrega duha in svobodomislec. V njegovi sobi je stal doprsni kip pesnika Simona Gregorčiča in na knjižnih policah so bile slovenske knjige. Pri Majniku se je Manfreda sestajal z Antonom Rutarjem iz Čadrga. Vsi trije so bili vodje vaških celic. Predajali so si konkretne naloge, se obveščali o pripravah tečajev, prenosu literature in pošte, organiziranju dijaških in mladinskih izletov v gore, pa tudi o vsakdanjih italijanskih ponižanjih in provokacijah.⁽²⁹⁾

Andreja Manfredo so naloge organizacije vodile tudi v Ljubljano, k vodji vojaške obveščevalne službe Dravske divizije Viktorju Andrejki.⁽¹⁴⁾ Manfreda je na specialke skiciral italijanske vojaške postojanke, obmejne

stražnice, nove ceste, mostove, telefonsko in električno omrežje, jih fotografiral, spremljal vojaške premike, ugotavljal številčnost moštva, oborožitev in opremo, poti obmejnih patrulj, čas njihovega gibanja.⁽⁶⁶⁾

Na Kobariškem se je veliko podatkov zbralo spontano, Manfredu so jih povedali domačini: kar so videli na terenu. To niso delali iz koristoljubja, nihče ni prejel nobene denarne nagrade.⁽⁶⁶⁾ Domačini so bili prizade ti, da Italijani gradijo vojaške utrdbe na njihovi zemlji.

Gradivo, ki ga Manfreda ni osebno predal Batagelju na Jesenicah, je izročil Antonu Rutarju ali Majniku, da sta ga predala Slavku Tuti, ki ga je prepeljal po Baški grapi do Podbrda. Tam je prišlo v roke trgovcu Juliju Torkarju, ki je prek železničarja Jožeta Medje vzdrževal zvezo skozi podbrški predor z jugoslovanskimi obmejnimi stražarji na drugi strani meje v Bohinjski Bistrici. Gradivo so nato prenesli na Jesenice.⁽²⁹⁾

Andrej Manfreda je tudi po več dni hodil po tolminskih gorah v bližini meje. Cilj njegovih opazovanj in snemanj s fotografskim aparatom so bile obmejne postojanke, vojašnice, ceste in vojaška skladišča v kobariških gorah. Glede na njegovo bistrost in požrtvovalnost je verjetno Batagelju predal popolno razporeditev civilne in vojaške infrastrukture.

K Rudolfu Andrejki, načelniku obveščevalne službe Dravske divizije v Ljubljani, je večkrat potoval s Slavkom Bevkom iz Cerknega.⁽¹⁴⁾

Kako spretno in velikopotezno se je Andrej Manfreda gibal mimo vseh pasti, dokazuje naslednji primer. Po posvetovanju z organizacijo se je na univerzi v Padovi včlanil v univerzitetno fašistično organizacijo ter neposredno spremljal njeno delovanje.⁽³¹⁾ Na suknjiču je nosil pripet fašistični znak. Tolminski fašisti so mu zaupali. Na obveznih fašističnih shodih slovenske mladine na Tolminskem je celo predaval o fašizmu. Ta predavanja so bila seveda burkasta igra, kateri niti najbolj naivni niso verjeli, fašistom je pa le godilo, da so pridobili med Slovenci "teoretika" fašizma.⁽³¹⁾

Hkrati se je v dijaški kuhinji v Gorici sestajal s člani TIGR-a Cirilom Kosmačem, Slavkom Bevkom, Francem Fortunatom, Antonom Rutarjem, Ivanom Lenardičem, Srečkom Logarjem, Antonom Majnikom in Maksom Gatnikom. V dijaški kuhinji so dijaki in študentje prejeli brezplačne obroke hrane, od Goriške dijaške matice pa občasne skromno denarno podporo. Mnogi slovenski študentje razen denarja za plačevanje internata od doma niso imeli nobenih sredstev.

Dijaško kuhinjo je finančno podprla Goriška dijaška matica. Ta je od Jugoslovanske matice iz Ljubljane prejela mesečno podporo dva tisoč lir. Večino drugih denarnih sredstev so predstavljale dotacije premožnejših primorskih emigrantov iz Slovenije, simpatizerjev narodnjaškega gibanja, in dotacije italijanskih podjetij, katerih lastniki so bili Primorci.⁽¹⁴⁾

Dveletno skrivno delovanje Andreja Manfrede je ostalo nerazkrito

do sabotaže na uredništvo fašističnega časopisa *Il popolo di Trieste* 10. februarja 1930. Odjeknila je po vsej Italiji. Takrat je italijansko notranje ministrstvo sprožilo obsežno preiskavo za storilci in postopoma razkrilo celotno mrežo organizacije. Agenti fašistične obveščevalne službe so se vrinili med primorske emigrante v Ljubljani in na jugoslovanski konzulat v Trstu. Aretirane so v preiskovalnem zaporu z grozovitimi mučenji pripravili h govorjenju in izsilili priznanja. Aretacije so trajale ves marec in april. Zaslišanih je bilo več sto oseb. Po zaslišanju so mnoge zaradi pomanjkanja dokazov izpustili. Kljub temu je bil tržaški zapor natrpan z osumljenci.⁽¹⁴⁾

Andrej Manfreda je v marcu in aprilu 1930 študiral v drugem letniku Fakultete za politične in družbene vede na Univerzi v Padovi. Že 10. marca je zaslutil, da ga zasledujejo. Agent v civilu mu je po Padovi stalno hodil za petami, na univerzi pa se je nanj "prilepil" neznan študent. Po nekajdnevni negotovosti se je odločil odpotovati domov.⁽⁴⁶⁾ V Kobaridu je znova zaslutil, da ga nadzirajo, vendar se ni odločil za beg.

Petindvajsetega marca 1930 je tolminski policijski sekretar Gino Bicchi ukazal kobariškemu karabinjerskemu poveljniku takojšnjo aretacijo Andreja Manfrede,⁽³⁷⁾ preiskavo stanovanja in zaplembo obremenilnega materiala, s katerim bi mu lahko dokazali prevratniško dejavnost.

Istega dne so ga aretirali, preiskali sobo in odvzeli nekaj njegovih knjig in pisem. Najprej so ga zaprli v jetniško celico na kobariški karabinjerski postaji, ponoči odpeljali v zapore v Gorici, od tam pa čez nekaj dni v zapore v Kopru. Tam je dvajset dni preždel v temnici. Dne 15. maja 1930 so ga premestili v zapor Regina Coeli v Rim. Tedaj je bil tam zaprt Ciril Kosmač.⁽⁴⁶⁾

V Kobaridu je zavladalo moreče vzdušje. Prepadenost nad strogostjo režima je bila vsesplošna. Med ljudi se je zažrl molk.

Pri Mašerovih so bili vse od Andrejeve aretacije 25. marca do začetka sojenja silno naelektreni časi. Mirko Mašera, Andrejev sodelavec, je v razjedajočem dvomu, ali bo izdan in odveden v zapor, zbolel. Andrej Manfreda ni nobenega od svojih sodelavcev izdal.

Na prvem tržaškem procesu je državni tožilec Andreju Manfredi dokazal, da je na Kobariškem zbiral vojaške podatke in jih predajal jugoslovanskemu policijskemu komisarju na Jesenicah Antonu Batagelju. Tam je namreč Manfredo spremljal agent fašistične protiobveščevalne službe in ga fotografiral. Manfreda je na procesu dejanje priznal.⁽³⁶⁾ Obtožen je bil vohunstva in 5. septembra 1930 obsojen na deset let ječe, od tega na eno leto samice.⁽¹⁴⁾

Na odsluženje kazni je bil prepeljan v jetnišnico v mestu Oneglia v Liguriji v zahodni Italiji. Torture v preiskovalnem postopku, nasilno prebujanje sredi noči, slaba hrana, mrzle in vlažne celice, pa tudi sama premestitev ponižanih, v verige okovanih obtožencev iz Trsta do Oneglie so zapornikom načeli telesno in psihično zdravje. V Oneglii so Manfredo za

nekaj časa premestili v bolniško sobo. Njegova mati Marija je vložila več prošenj za sinovo premestitev. Po nekaj mesecih so prošnjam ugodili. Julija 1931 je bil preseljen v zaporniško zdravilišče Pianosa na otočku v Tirenskem morju. Zdravstveno stanje se mu je izboljšalo.

Na Pianosi je bilo zaprtih veliko italijanskih, hrvaških in slovenskih protifašistov. Srečal se je s protifašisti iz Istre, Trsta, Milana, Genove, Torina, Bologne. Med njimi je bilo mnogo komunistov. Prek njih je Manfreda spoznal bistvo komunistične ideje in v tem mednarodnem gibanju je spoznal močnejšo silo, ki bi utegnila poraziti fašizem in uvesti pravičnost med ljudmi. Njegov svetovni nazor je dobil nove dimenzije: ni bil več le borec za narodno, ampak tudi za socialno osvoboditev. Včlanil se je v Komunistično partijo Italije.⁽⁴⁶⁾

Po petih letih ječe so ga 25. marca 1935, po dveh amnestijah, izpustili iz zapora. Doma ga je policija redno nadzirala prek ovaduhov. O kakršni koli zaposlitvi ni mogel niti misliti. Vsak teden se je moral javljati policijskemu komisarju v Tolminu, karabinjerji pa so njegovo prisotnost doma nadzirali tudi ponoči.⁽⁴⁶⁾

V KOBARIDU PO LETU 1930

Aprila 1931 je celica organizacije TIGR v Čadrgu pri Tolminu prejela nalogo zaseči novi model italijanske puške "tromboncine" z vgrajeno napravo za izstreljevanje bomb. Prenesli naj bi ga v Jugoslavijo.⁽²⁹⁾

Akcija je najprej potekala med člani volčanske in čadrške celice. Anton Majnik, Franc Fortunat in Jakob Rutar niso mogli dobiti puške, ker niso imeli nobenih stikov z italijansko vojsko. Oborožen napad ni prišel v poštev. Odločili so se za bolj premeten poizkus.⁽²⁹⁾

Razmere so pokazale, da ima največ možnosti za uspeh Janko Manfreda, Andrejev brat. V neposredni bližini Manfredove hiše je stala italijanska vojašnica.

Dogovorili so se, da Janko naveže stike z vojaki in primernemu ponudi sto lir za puško. Ko jo bo dobil, naj obvesti Jakoba Rutarja v Čadrg z dopisnico z dogovorjeno šifro.⁽³¹⁾

Janko je navezal stike z več vojaki in se šele po večkratnih preverjanjih odločil, da bo ponudil kupčijo vojaku, ki je občasno rad kaj zmaknil. Vojak tatič se je strinjal in ponudbo sprejel. Neke noči, ko je bil na straži, je neopazno zmaknil puško drugemu, spečemu vojaku in jo skozi mrežo predal Janku, ki jo je skril v domači hlev.⁽³¹⁾

Vojaki so najprej sami skušali razkriti vzrok izginotja puške, po nekaj dneh pa so zadevo prijavili nadrejenemu oficirju.

Stekla je temeljita preiskava, v kateri so zaslišali vse vojake, vendar nihče od njih ni nič vedel, storilec pa je molčal.

Pri rekonstrukciji dogodkov so vojaški preiskovalci ugotovili, da je bil usodno noč na straži vojak, ki je imel navado krasti. Osumili so ga in zaprli. Kljub zaporu je vztrajno tajil. V nadaljnji preiskavi so drugi vojaki izpovedali, da so osumljenca večkrat videli skupaj s Jankom Manfredo. Vojaška policija se je odločila za hišno preiskavo pri Manfredovih in našla pogrešano puško.⁽²⁹⁾

Medtem je Janko zbežal na levi breg Soče in po cesti odhitel skozi vasi Ladra in Smas proti Libušnjam.

Vojaške patrulje so prečesale bližnjo okolico in z daljnogledi opazovale ceste. Janka so zagledali ravno, ko se je iz neznanega razloga odločil, da ne gre več navzgor proti Vrsnemu in od tam najbrž ilegalno čez mejo, temveč da se vrne v Smast.⁽²⁹⁾

Vojska je takoj določila stotnijo zasledovalcev. Z bajoneti na puškah so se pognali za Jankom. Srečali so ga v vasi Smast, ko je sedel na klopi poleg nekega kmeta in se z njim pomenkoval. V Manfredo se je tedaj pognal italijanski oficir in ga hotel pretepsti, ta pa je oficirja z enim udarcem podrl na tla. Nadenj se je nato spravila cela desetina vojakov, ki so ga topli s puškinimi kopiti in brcali, nato pa zvezali in vklenjenega, razcapanega in zaprašnega peljali po dolgi poti skozi Smast in Ladro v Kobarid. Spredej in zadaj ga je z nabitimi puškami stražil po cel vod vojakov.⁽²⁹⁾

Ko je zaprti vojak, ki je puško prodal, zvedel, da so Janka ujeli, je dejanje priznal. S tem je bila Jankova usoda zapečaten. Odpeljali so ga v Gorico. O tem, kako so z njim postopali na karabinjerskem poveljstvu, pravi:

"Hoteli so mi izsiliti priznanje takih dejanj, ki jih nisem nikoli storil. Zbadali so me z iglami in pretepali do nezvesti. Trudili so se na vse načine, da bi me ujeli v protislovju. Noge so mi dajali v krop, stiskali prste med verigami. Dalje so me tetovirali po trebuhu s številnimi iglami in so napravili iz mene cunjo iz mesa in kosti, vendar jaz sem molčal in nisem izdal nikogar."⁽³¹⁾

Po petih dneh mučenja so ga odpeljali v karabinjersko postajo Rojan, kjer so ga znova dva dni mučili, potem pa so ga odvedli v koprski preiskovalni zapor. Tam je ostal zaprt trinajst mesecev. Ob neprestanih zasliševanjih se mu je zdravstveno stanje poslabšalo do telesne in duševne onemoglosti.

Junija 1932 so Janka Manfredo odpeljali v Rim in pred Izrednim fašističnim sodiščem za zaščito države je bil obsojen na petnajst let zavora. Prva postaja od vrste zaporov, koder so ga selili, je bila jetnišnica Volterra, večstoletna graščina, ki je kot ječa služila še Medičejcem.⁽⁴⁶⁾ Utrdbe se je zaradi mračnih človeških usod v njenih podzemnih, kamnitih, vlažnih in jetičnih celicah oprijelo ime "Il mostro di Volterra", Pošast iz Volterre. V Volterri so prestajali kazen mnogi primorski Slovenci.

Politično in ekonomsko stanje je ljudi pripeljalo na rob siromaštva. Večina prebivalstva se je preživljala s kmetijstvom, davki so naraščali tudi

zaradi vstopa Italije v vojno z Abesinijo (Etiopijo). Mnogo domačij se je zadolžilo in propadlo.⁽²⁹⁾

Spomladi 1935 se je začela fašistična Italija pripravljati na vojno z Abesinijo.

Na Primorskem je takrat vladalo zlohotno vzdušje. Pretila je mobilizacija slovenskih fantov za vojno v Afriki in pred njo je v Jugoslavijo zbežalo tisoče Primorcev.⁽⁴⁴⁾ K Andreju Manfredi (iz zapora se je vrnil 25. marca 1935, medtem je bil v zaporu brat Janko), takrat osemindvajsetletnemu izobražencu, so prihajali mnogi mladeniči in vrstniki na pogovor, kaj naj store; naj gredo v italijansko vojsko ali naj pred tem zbeže v Jugoslavijo.

Andrej si je z marksističnimi razlagami vizije sveta pridobil veliko simpatizerjev. Sestajali so se pri krojaču Uršiču z izgovorom, da pomerjajo oblačila. Brali so članke v prepovedanih slovenskih in italijanskih komunističnih glasilih. Dogovorili so se, da 10. maja 1936, na dan italijanske osvojitve glavnega mesta Adis Abebe, ne izobesijo italijanskih zastav na pročeljih domačih hiš. Pri Manfredovih je to Andrej preprečil lastnoročno. Ovaduhi so ga prijavili.⁽⁴⁶⁾

Že 26. maja 1936 so ga znova aretirali. Po nekaj dneh pripora na kobariški karabinjerski postaji je bil odpeljan v kopske zapore. Že po mesecu dni ponovnih dnevnih in nočnih zaslišanj, maltretiranj in samice so se znova pojavili znaki starih bolezni. Odvedli so ga v zapor Regina Coeli v Rim.

Po letu dni preiskovalnega zapora so ga 20. maja 1937 obsodili na štirinajst let ječe; tri leta zaradi pripadnosti komunistični stranki, za oteževalne okoliščine pol leta, šest za propagando, dve leti in pol za oteževalne okoliščine in dve leti zaradi preklica amnestije.⁽⁴⁶⁾

V tej obsodbi je vidna vsa brutalnost fašističnega sistema: štirinajst let ječe za nekaj besed v krojačnici in zaradi tega, ker ni izobesil zastave. V tem se zrcali vsa fašistična histerija, predvsem pa strah pred zlomom režima.

Marijo Manfreda je doletela žalostna usoda. Zaprta sta bila oba njena sinova, ob Jankovi aretaciji so ji odvzeli dovoljenji za gostilno in trgovino. S hčerko sta bili čez noč brez kruha, domačija Manfredovih je bredla v zmerom večje dolgove.⁽⁴⁶⁾ Na notranje ministrstvo v Rim je pisala prošnje za Jankovo premestitev na Otok Pianosa, v bolj zdravo okolje in da bi z bratom skupaj prestajala zaporno kazen.

Po več mesecih so njeni prošnji ugodili. Marca 1938 so Janka premestili na otok Pianosa, toda istočasno Andreja iz Pianose v jetnišnico Saluzzo.

Premestitev je potekala za izčrpane zapornike silno ponižujoče. Potovanje je trajalo tri dni in noči po morju, v zatohlem podpalubju manjših ladjic. Zapornika sta stražila po dva karabinjerja.

Na ladjici so med premestitvijo iz zapora v zapor fašisti 25. marca 1938 onemogli bratoma, vklenjenima v verige, pripravili kratko srečanje.

Toliko da sta se videla, se pozdravila in objela.

Proti fašizmu se je Andrej Manfreda boril sedemnajst let. V nepojasnjenih okoliščinah je umrl 7. julija 1943 v zaporu Saluzzo. Na njegovem nagrobnem stebru so bile zapisane besede:

*Andrej Manfreda, * 8.11.1908 + 7.7.1943, tvoj prijatelj Alfonso Leone.*

Po drugi svetovni vojni so njegove posmrtno ostanke prepeljali na Primorsko. Dne 20. novembra 1945 je bil pokopan z vsemi državnimi častmi na kobariškem pokopališču.⁽⁶⁴⁾

Janko Manfreda je vojno preživel.

Po aretacijah obeh bratov Manfreda je bil organizirani upor proti fašizmu v Kobaridu prekinjen. Med ljudmi je krožila slovenska literatura, toda razdeljevali so jo samoiniciativno, kolikor je posameznikom narekovala vest.⁽⁶⁴⁾

Prevlada Italijanov se je kazala na vseh področjih. Zatiranje Slovencev se je kazalo v najrazličnejših oblikah. En primer povzamam po pripovedovanju Sonje Mašera, sestre Slavka in Mirka Mašere. Od leta 1935 je bilo pri Mašerovih glavno skladišče moke za pekarnice v Breginju, Bovcu in Kobaridu. Ob začetku vojne leta 1941 je zavod Sepral v Gorici upravljal s centralnim skladiščem živil za vso Goriško in trgoval na veliko. Ker so pri Sepralu Mašerovi že prevzemali moko za celotno Kobariško in Bovško (toda le za pekarije, ne pa tudi trgovine), so njihovi trije visoki uradniki predlagali prefekturi province v Gorici, da pri Mašerovih zaradi znatnega znižanja stroškov odprejo centralno lokalno skladišče za vsa živila, torej tudi za olje, sol in sladkor. Od tod naj bi živila razvažali vaškim trgovinam. Le-te so dotlej morale vsaka posebej same najemati prevoz iz Seprala. Hrana se je tedaj med prebivalstvo že razdeljevala z živilskimi nakaznicami.⁽⁶⁴⁾

Med Mašerovimi in Sepralom so torej potekali korektni poslovni odnosi. Toda v posel sta se vpletla kobariški župan in fašistični sekretar. Ko se je 4. decembra 1941 (v času drugega tržaškega procesa) na sestanku prefekture goriške province odločalo o primernem skladišču v Kobaridu, so uradniki Seprala zagovarjali lokalno skladišče pri Mašerovih. V odločanje sta nato odločno posegla kobariški župan in sekretar z obtožbo, da "Mašerovi niso primerni, saj bi moral Federico (Mirko) sedeti med zločinci na procesu v Trstu"!

Prefekt ju je vprašal, kdo pa bi po njunem mnenju bil primeren. Sekretar je pokazal na svojega župana. Prefektura (politični komite) ni sprejela niti te ponudbe in ostalo je pri starem načinu oskrbe z živilom. Vedelo se je namreč, da župan že razpolaga s skladiščem z živilom za oskrbo vojske in da v njem primanjkuje stotine kilogramov sladkorja. Sladkor je tedaj imel neprecenljivo vrednost, namigovalo se je, da ga je župan preprodal.⁽⁶⁴⁾

Leta 1942 so pri Mašerovih aretirali mamo Ljudmilo in sinova Mirka in Rudija. Takrat so veliko Primorcev aretirali brez povoda, na podlagi karakteristik v policijskih kartotekah. Zaznamovani so bili kot "proju-

goslavi". Mašerove so odvedli v Gorico v zapor na Via Borcelini. Mirko in Rudi sta bila zaprta s pisateljem Francetom Bevkom. Mirko in France sta se poznala že od prej; pisatelja je gostil v Kobaridu, ko je izbiral prizorišče za porajajoči se roman Umirajoči bog Triglav.⁽⁶³⁾

Doma pri Mašerovih sta ostali sestri Sonja in Anica sami, v nenehnem strahu za življenje matere in bratov. Ob hkratnem odvzemu dovoljenja za upravljanje gostilne in trgovine sta bili tudi sami pahnjeni na rob preživetja. Anica se je zavzela za sorodnike na kvesturi (policijskem sekretariatu) v Gorici, kjer ji je policijski uradnik očitil bratovo sodelovanje pri narodnem gibanju in njegovo udeležbo na slovenskem mitingu leta 1928 na Krnu - Monte Nero. Anica mu je odgovorila, da na Monte Neru - Črnem vrhu Mirko nikoli ni bil.⁽⁶³⁾

Sonja je pisala pismo kraljici Eleni in Mussolinijevi soprogi Raheli. Uporabila je tudi različna druga poznanstva, vendar niti zveze niti pisma niso vplivala na odločitve fašistične policije.

V iskanju tolažbe sta se sestri vedno bolj zatekali k pobožnosti in molitvi.

O hudih razmerah doma je Sonja s pošto Rdečega križa pisala bratu Slavku v Dubrovnik. V odgovoru ji je poslal 4 x 6 cm veliko ploščico z upodobitvijo sv. Tadeja, zaščitnika političnih zapornikov. V pismu je bila priložena tudi posebej za to priložnost sestavljena molitev, devetdnevnic. Sestavila jo je Slavkova žena. Molitev je vsebovala priprošnjo za osvoboditev iz zapora matere Ljudmile, bratov Mirka in Rudija.⁽⁶⁴⁾

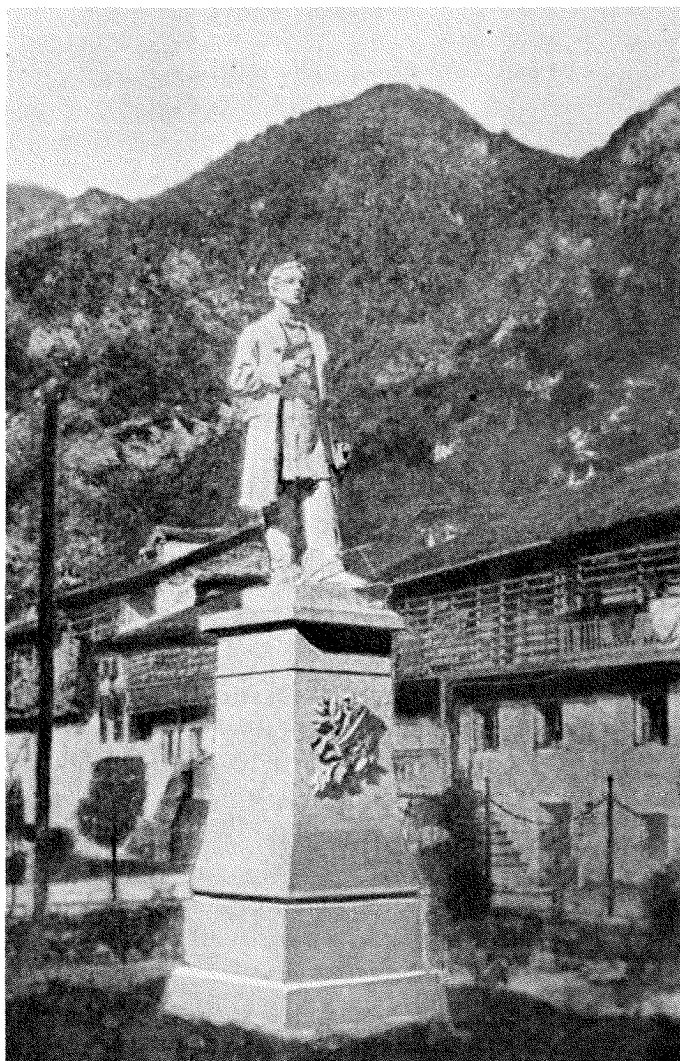
Minila sta dva meseca brez vsakršne sledi za Mašerovimi. Ni se vedelo, ali so živi ali ne. Po prejemu pisma iz Dubrovnika sta se sestri odločili za devetdnevno pobožnost pred podobico sv. Tadeja.

Zadnjega dne devetdnevnic k zaščitniku političnih zapornikov sv. Tadeju sta iz zapora prejeli pismo o premestitvi Mašerovih v konfinacijo v Romans d' Isonzo. To je tedaj pomenilo domala osvoboditev. Mašerovi od tedaj vsako leto slavijo sv. Tadeja, zaščitnika političnih zapornikov.

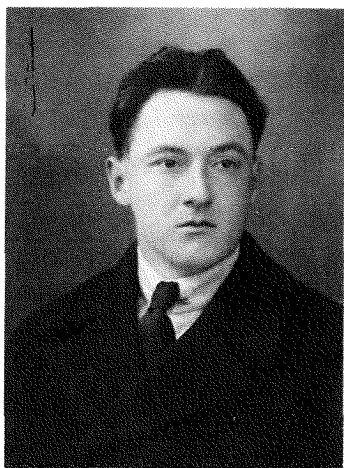
Konfiniranci so ubijali čas v zbirnih taboriščih, zastraženih in ograjenih z žico. Dnevi so minevali v barakah ob bornih obrokih hrane. Vendarle je bil konfinirančev položaj neprimerljivo boljši od tistega v temni jetniški celici, kjer so bili jetniki prepuščeni zli usodi in si lahko pričakoval tudi najhujše. Ljudmila, Mirko in Rudi so ostali v konfinaciji do kapitulacije Italije.⁽⁶⁴⁾

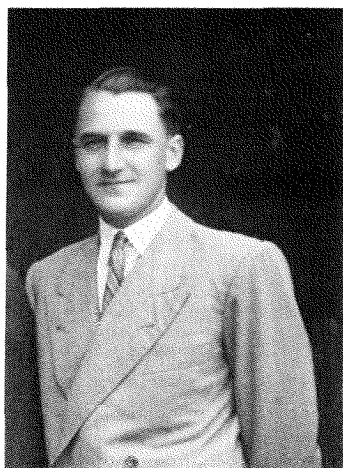
Požgano gospodarsko poslopje Mašerovih, 27. novembra 1927.

Kip skladatelja Hrabroslava Volariča, ki so ga fašisti 22. junija 1922
v kazenskem pohodu na Kobariško razbili.

Mirko Mašera

Slavko Mašera

Rudi Uršič

Andrej Manfreda, umrl v zaporu Saluzzo 7. julija 1943.
